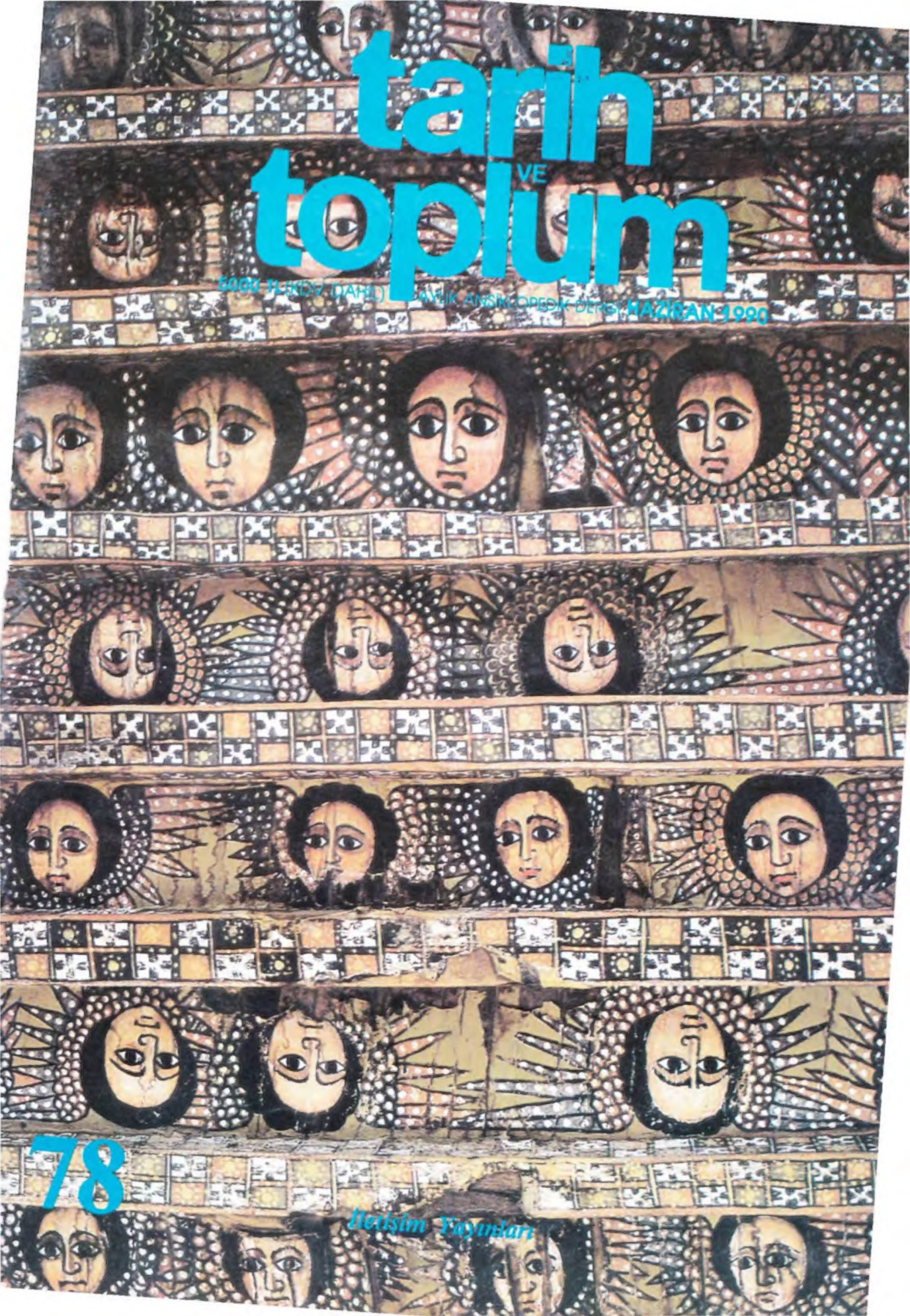

tarih ve toplum

3000 TL(KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ HAZİRAN 1990

78

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

METE TUNÇAY
Türkiye'de Solun Tarihinden
6

Bir Marş
9

ŞİNASİ TEKİN
İştikakçının Köşesi
10

ORHAN KOLOĞLU
Enver Paşa Efsanesi'nde Alman Katkısı
14

EHUD R.TOLEDANO
Çerkes Köle Kızın Hikâyesi
23

NECDET SAKAOĞLU
Edirne Sarayı ve Tâmir Keşifnamesi
26

MURAT BARDAKÇI
Bir Türk Müzisyeninden Öğütler
30

ALİ BİRİNCİ - İSMAİL KARA
Sadık Vicdanî
35

SAMET AĞAOĞLU
DP'nin Karadeniz'deki Yerel Örgütlerinde Sınıfsal Çatışmalar
39

PARS TUĞLACI
Çırağan Mevlevihanesi
44

SİPAHİ ÇATALTEPE
Hariciye Nezâreti Belgeleri
46

DAVUT DURSUN
Beyrut
49

KİTABİYAT

HÜSEYİN KILIÇ
Felaketlerimizin Esbâbı

ZEKİ ARIKAN
Endülüs Müslümanları

CEMİL ÖZTÜRK
Fetheden İslâm

FERYAL İREZ
Sanat/Estetik

İŞAYA ÜŞÜR
Devrim Çağı
57

Kapak: Etiyopya'da Debre Berkan Kilisesi'nin tavanındaki melek resimleri.

tarih toplum HAZİRAN 1990 • CİLT 13 • SAYI 78

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzelti:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Sepco Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1990

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 60.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 5.000 TL.

Tavşan Tersi mi?

TARİH VE TOPLUM'un dikkatli bir okuyucusu sıfatıyla bir okuyucunun dilinden yazıyorum. Bu okuyucu da benim, kemâl-i tevazu'la. *76. sayıdaki 'kaka deyip de geçmemeli*, yazısını ihtarınıza uyarak dikkatle okudum. Yazının birinci sütunundaki *'tavşan mayası'* - hâşâ huzurunuzdan- 'tavşan kakası değildir, bunun adı *'tavşan mayasıdır'*. Bu, ana tavşanın ve dişi koyunun karnında teşekkül etmiş yumurta büyüklüğünde, kaskatı bir yumrudur. Tavşan doğurduğu ve koyun kuzuladığı zaman bu, ilk sütün yerini tutar. Sonradan tavşan ve koyun bunu hazm eder ve kaybolur. Bu maddenin *peynircilikte çok önemli bir yeri vardır.* Ve peynirciler arasında bunun adı *Peynir mayasıdır.* Benim çocukluğumun yazları ve gençliğimin yazları da, Manyas'ın Salur köyünde yerleşmiş olan ağabeylerimin ve Bulgaristan göçmeni olan hısım -akrabamın yanında geçmiştir. Ağabeylerimin *üçyüzden fazla koyunu* olan bir sürüleri vardı. Peynir yaparlardı. Tavşan mayası, peynircilikte kullanılırdı. Kesilen tavşanın veya koyunun karnında bu anlattığım nesnenin adı 'peynir mayası' idi. Bu maya denilen nesne kesilen tavşanın veya koyunun karnından çıkarılır, iyice tuza bulanır ve saklanırdı. Bundan kaşık ucuyla, gerektikçe alınır ve sütler bununla mayalanarak peynir yapılırdı. Tavşan mayası en makbulüdür. Koyunun karnında da vardır bu. Benim yazlarımı geçirdiğim 1914-1920 yılları arasında, peynir yapmak için bütün Manyas ovasında hep bu maya kullanılmıştır. Dün akşam bizde iftarda bulunan doksan yaşındaki yengeme bunu sana yazmak için bir kerre daha anlattırdım, *mevsuktur*. Bizimkiler, senede dört-beş yüz kilo kadar -satılmak üzere- Mihalıç veya kelle peyniri denilen peynir yaparlardı ve tavşan mayasıyla mayalarlardı. Bugün artık batılı olduğumuz bunun (!) bunun yerine *yapma mayalar*, rivateye göre *ispirto* kullanılmakta imiş, saygı ile arz olunur.

Size de, bana da allah rahatlık versin!

Orhan Şaik GÖKYAY/İSTANBUL

Muhterem Orhan Şaik Gökyay hocamızın *teşdîd* hakkını saklı tutan *te'dîben ta'rîz* makamındaki nâzik uyarılarını okudum. Hocamız, mevcut muârefe sebebiyle, hem beni karşılarına çekip: "Bu ne gaflet?", "Sözlüğe bakmayı da mı bilmiyorsun?" şeklinde azarlamış olmamak için uyarılarına dergimizi aracı kılmışlar, hem de okuduklarını onca eserden tanık göstermek yerine kişisel gözlemlerini yazmak yoluna gitmişler. Sağ olsunlar. Saygılarımızın ziyâdeleşmesi için yeni bir vesile daha bağışlamışlar. En iyi bilenlerin dahi nice nice hatâlara düştüğü görülmüşken "Ben hatâ yapmam" demek gibi bir had-nâ-şinâslık örneği vermek için değil, hocamızın rahle-i tedrîslerinden merdûd olmak tehlikesini önleyebilmek bakımından, sâdece, aklımın erdiği yere kadar, düşünüp araştırarak yazdığımı arza çalışacağım.

Tavşan mayasının peynir mayası olduğu doğrudur ve konuyla az çok ilgilenenler için sır değildir. Hocamızın incelik gösterip belirtmedikleri kaynaklarda da yazılıdır. Meselâ, Hayâtî-zâde, bunu: *"Tavşan mayası: Dişi damızlık tavşandan alınır. Farsçada buna peynir mayası derler"* şeklinde açıklanmıştır. AHTERÎ'de de, *infaha*'nın karşısında: *"Nesne yimedük süt emer kuzu ve oğlağın kursağı içinde mütevellid olur leben-i câmide müşâbih* (katılaşmış süte benzer) *bir nesnedür ki peynir mâyesi dirler"* yazılıdır. Bizim oralarda tavşan ve oğlak mayasının kullanıldığını duymadım. Eskiden kullanıp kullanılmadığını hemşehrim olan hocamız bilirler. Bana bu konuyu yıllar önce Hikmet İlaydın hocamız öğrettiler, dikkat etmemi tenbih ettiler. Bunları göz önünde tuttuğum için, aynı yazmada rastladığım mâye'li örneklerin tümüne -ki hepsi yayınladığım üç devâdan ibârettir- ortak bir karşılık bulabilmekteki tereddüdlerimi giderebilmek bakımından, elimden geldiğince konuyu araştırdım. Mustatraf'ın *erneb* maddesinde (C-2, S: 846) Câhiz'den naklen, tavşanın: *"a. Erkeğinin infahasını ya'ni kursağını gebe olan hâtun içerse erkek doğurur ve dişisinin infahasını içerse kız doğurur, b. Tersini taşıyan avret gebe kalmaz"* denildiğini yani hem tavşan mayasının hem de tavşan kakasının ayrı devâlar olarak belirtildiğini gördüm. Türk Tarih Kurumu yazmaları arasındaki *Hayâtü'l-hayavân* çevirisine de (S: 6) baktım. Orada, Mustatraf'ın *Hayâtü'l-hayavân*'a dayanarak Câhiz'den naklen verdiği ibârenin: *"a. Ve avret ki hâmile ola, eger irkek tavşanun sunun fazlasını içse irkek tevellüd ide; eger dişi ola, dişi tevellüd ide, b. Eger necsini avret bile götürse ebed hâmile olmaya"* biçiminde, yine Câhiz'den naklen verildiğini ve aynı kökenli aynı bilginin iki ayrı kaynakta, iki ayrı biçimde anlamlandırıldığını, Mustatraf'taki tanımla Hayâtü'l-hayavân baskısındaki tanımların birbirine uyduğunu, yazmadakinin uymadığını, böylece eski âlimlerin de çağlarının bilinen devâlarını yanlış anlayabildiklerini gördüm. Deve, geyik, yaban koyunu, sığır mayası gibi başka mayalara da değinen Hayâtî-zâde'nin, benim yazmadaki devâyı oğlan mâyesi yerine oğlak mâyesi yazmak sûretiyle aynen, ishale karşı tavsiye ettiğini de buldum. Aynı kişinin "Geviş getiren hayvanların hepsinin midesinde maya özü vardır" dediğine de dikkat ettim. Ayrıca peynircilikle ilgili bâzı kitaplara da baktım. Buna rağmen:

1. Hem tavşan mayasının, hem de tavşan kakasının ayrı devâlar olarak anılması; aynı yazmada bulduğum, aynı el yazısı ile kayıtlı, aynı şekilde harekelenmiş üç mâye kelimesinin ikisinde peynir mayası anlamının yerine oturmasına rağmen, üçüncüsünde *oğlanmâyesi*'ne çocuk kakası dışında hiç bir anlam verilememesi,

2. Eserde, müstensihin oğlak yerine oğlan yazdığının da düşünülememesi, çünkü böyle bir ihtimâli ortadan kaldıran: *a. Oğlak mâyesini anası südüyle karışdurup içüreler derhâl hoş ola, b. Oğlan mâyesinden buçuk dirhem anası südüyle karışdurup içüreler derhâl hoş ola,* şeklinde aynı kökenden geldiği belirgin iki farklı tanımın ortada durması; mükerrer yazılmış maddeye rast-

OKUYUCULARA MEKTUP

Profesör Şinasi Tekin arkadaşımızın yaz-mayı hayır ve şer meleklerine bağlayan ilginç yazısı dolayısıyla, bu sayımız melek-rü (yüzlü) oldu. Diğer melek-haslet yazarlarımızın katkıları arasında, Orhan Koloğlu'nun Enver Paşa hakkındaki (geri kalanını Temmuz'da okuyacağınız) uzun araştırmasını, Necdet Sakaoğlu'nun Edirne Sarayı'nın 1820'lerin sonundaki onarma girişimine ilişkin incelemesini, Murat Bardakçı'nın XV. yüzyıldan kalma Şükrullah risalesinden aktardığı öğütleri, Ali Birinci ile İsmail Kara'nın ortak telif-gerdeleri Sadık Vicdanî biyografisini önemle anmak gerekir.

Bu ayki dergimizi zenginleştiren başka makaleler de var: Davut Dursun'un ayrıntılı Beyrut tarihi, Mısır'da bir Çerkes cariyenin başından geçenlere dair çeviri bir yazı, Pars Tuğlacı'nın egemen Osmanlı tarikatı olan Mevleviliğin İstanbul'daki büyük merkezlerinden (bugün lüks bir otelin müştemilâtına çevrilmeye çalışılan, yanık Çırağan Sarayı'nın yerindeki) Beşiktaş dergâhı üstüne etüdü, Sipahi Çataltepe'nin yeni harflere çevirdiği (sonraki yılların 150'liklerinden) Rum Beyoğlu Fahrettin'in Kuzey Afrika'daki eski Osmanlı toprakları ve 12 Ada sorunlarıyla ilgili 1916 tarihli risalesi.

Kitabiyat bölümümüzde, bir EHT telif, bir Macarca (İngilizceden çeviri), bir Fransızca ve Arapça, iki de Türkçeye yeni çevrilmiş kitap tanıtılmakta. Hüseyin Kılıç, daha çok yayımcı kimliği ile tanınan İbrahim Hilmi'nin Avrupalılaşmak hakkındaki yapıtını tartışıyor. Prof.Zeki Arıkan, Tunuslu tarihçi Temimî'nin Osmanlı Devleti ve Endülüs Müslümanları Sorunu üstüne geçen yıl yayımladığı kitabı anlatıyor. Dr. Cemil Öztürk ise, bizimle ilgili Macarca yayımlardan, bu kere, mükemmel bir biçimde basılmış bir çeviriyi haber vermekte. Dr. Feryal İrez, Marmara Üniversitesince basılan küçük bir Sanat/Estetik kitabının çevirisini; Dr. İşaya Üşür ise, Hobsbawm'ın *Devrim Çağı* adlı teorik yapıtının çevirisini övgüyle değerlendiriyorlar.

Halil Erdoğan Cengiz arkadaşımızın Geçmiş Zaman Olur ki... dizisinden yazısını bu aya yetiştiremedik. Şimdilik Orhan Şaik Gökyay Hocamıza verdiği müeddeb cevapla yetinin. Gelecek sayılarımızda yeni makalelerini zevkle takip edebileceksiniz.

Türkiye'de Solun Tarihinden sayfalarımızda, Halk İştirakiyun'un 68 yıl önceki bir risalesi, "Türkiye Emekçilerine" sesleniş, tam metin olarak sunuluyor. Yüz Yıl Önce Bu Ayın Osmanlı Basını'ndan seçmeleri, yine bir tiryaki keyfiyle okuyabilirsiniz. Kurban bayramında yeniden buluşmayı umarak hepinizi saygı ve sevgiyle selamlarım.

METE TUNÇAY

---

lanmayan yazmaya, aralarında buçuk dirhem'den başka farkı bulunmayan aynı anlamdaki bir tanımı iki kez alacağının akla yakın gelmemesi,

3. Aynı yazmada serçe kakasının da çocuk sâhibi olabilmekte kullanılan bir devâ olarak verilmesi; ta eskilerden oğlak kakasının devâ olarak zikredildiğinin hatırımdan kalması ve nihâyet, bütüm araştırmalarıma rağmen oğlan mâyesine, peynir mayası anlamını yakıştırabilecek bir ipucunun ortaya çıkmaması,

gibi sebeplerle, yazanın veya derleyenin mâyeye kaka anlamı verdiği dışında bir çözüme ulaşamadım. Bu yüzden, peynir mayası olduğunu bildiğim mâye'ye, yazmada, oğlan mâyesi delâletiyle kaka anlamı verildiğini belirtebilmek için, kakalı birçok devâyı bırakıp bunları yazıma aldım. Eski kelimelere yeni anlamlar verme yetkisini kendimde göremeğimden, genelleme yapılmaması için başlıklarda mâye kelimesini kullanmamaya dikkat ettim. Konuyu, tavşan mayasının tavşanın içtiği suyun artığına dönüştürülmesi, Câhiz'in tanımının Mathiol'e mal edilmesi; yine Câhiz'in erkek ve dişi tavşanın infahasından söz açmasına mukabil Hayâtî-zâde'nin tavşan mayasının dişi tavşandan alındığını belirtmesi gibi diğer karışıklıklarla birlikte ayrı bir yazıda ele almayı tasarladığım için de, asgarî bu mârûzâtım uzunluğundaki bir not düşme cihetine gidemedim. Karışıklığın, oğlan mâyesinden anlaşılabileceğini de düşündüm.

Hocamızın: "Bu, ana tavşanın ve dişi koyunun karnında teşekkül etmiş yumurta büyüklüğünde, kaskatı bir yumrudur" yolundaki tanımlarına kaynaklarda rastlamadım. Peynircilikle ilgili eserlerde, bu mayanın, geviş getirici hayvanların midelerinin dördüncü kısmı olan *şirden*'den elde edildiği belirtilmektedir (Bakınız: 1. Prof.Dr. Ahmet Kurt. Edirne Tipi "Salamura" Beyaz Peyniri İşleme Tekniği, Ankara 1973, sayfa: 15-16, 2. Dr.Med.Vet. Ali Rıza Töral. Elazığ Bölgesi Peynirlerinden Kimyevi Araştırmalar, Ankara 1969, S:22-24).

Sâbıka kaydıma geçen vukuâtın tarzı cereyânı ve marûzâtımın tamâmı bundan ibârettir. Muhterem Hocamızın, elimden gelebildiği kadarıyla dikkatli olmaya çalıştığıma inanmalarını diler, saygı ile ellerinden öperim.

Halil Erdoğan CENGİZ/ANKARA

Müdürü: Mihran, Mahall-i idare ittihaz olunan matbaanın sahibi. Umûr-ı idare ve umur-ı tahririyye ve gazeteye müteallik hususât-ı sâire için müdürü izzetlü Mihran Efendiye müracaat olunur. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Mekâtib-i vâride gazeteye derc olunsun olunmasın iâde edilmez. Mahall-i idaresi: Bâbıâli Caddesinde 7 numerolu (Mihran Matbaası)dır. İstanbul için seneliği Mecidiye yirmi guruş hesabıyla 80, altı aylığı 45, vilayât için posta ücretiyle beraber seneliği 130, altı aylığı 70, demiryol ve vapur ile her nüsha ayrı ayrı gönderilir ise seneliği 170, altı aylığı 90 guruştur. Gazetenin mesleğine muvâfık ve menâfi-i umumiyyeye müteallik olan evrak maa-l-memnûniyye derc olunr. Ancak gönderilecek mekâtibin derc olunup olunmamasından idare mes'ul olmaz. Âdî ilânâtın satırından 2 ve banka ve şirket ve umûr-ı sarrafiyyeye müteallik ilânlardan 5 ve havâdis sırasına derc olunacak mu'tenâ ilânâtdan 10 guruş alınır. Nüshası 10 para Hergün neşrolunur.

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

(Haziran-1890)

"Sabah"tan seçmeler

MELİHA YETKİN

İCMAL

Yugoslavya'ya Sığınanlar Geri Alındı

☐ Geçenlerde Sırbistan hududu üzerinde bazı erbab-ı tecavüz peydâ olarak gûyâ Sırbistan hududunu tahatti etmiş [atlayıp geçmiş] olduğu şâyî olduğu gibi havadis kahtına [kıtlığına] uğrayan, yahut daha doğrusu hicâbını mucib olacak neşriyâtı itiyad ile celb-i enzâr-ı rağbet etmek gayretinde olan bazı Avrupa gazeteleri bunu i'zâm etmek [büyütmek, abartmak] istemiş ise de bu kere hakikat-i hal meydana çıkarak erbâb-ı agrâzın [garez erbâbının] neşriyât-ı müheyyicânesine [heyecan verici yayınlarına] mahal kalmamıştır.

Hiçbir devletin hududunda vukûu eksik olmayan bir hal âhiren Sırbistan hududunda dahi vâki olarak beş, on kadar hırsız hududu geçmiş ise de Sırbistan Hükûmeti münasebât-ı hasene-i hem-civariye [iyi komşuluk ilişkilerine] tamamen muvâfık bir meslek ittihâzıyla hırsızları tutturmuş ve li-ecl-it-te'dîb memurin-i âidesine teslim eylemiştir.

İşte hem-civar olan devletler bu gibi ehemmiyetsiz hudut mesâilinin hall ve tesviyesinde [çözülmesi ve sonuçlandırmasında] âsâr-ı hüsn-i niyet gösterecek olurlarsa hiçbir vakit mûcib-i iştigal olacak bir hadise zuhur etmeyeceği ve münasebât-ı hasene-i hem-civarinin zerret-i mâtagyir-pezîr olmayacağı derkârdır. [iyi komşuluk ilişkilerinin zerre miktar bozulmayacağı malûmdur]... (6 Haziran 1890)

DAHİLİYE

Ak Giysili Askerler

☐ Evvelce yazdığımız vechile asâkir-i mülûkâne için bâ-irade-i seniyye-i hazret-i Padişahî imâl kılınmakta olan yazlık beyaz keten elbiselerin emr-i imâli bu kere rehîn-i hadd-i hitam olduğundan dünden itibaren Dersaadet'te bulunan cünûd-ı nusret-i mev'ûd-ı mülûkâneye [padişahın başarılı, üstün askerlerine va'dolunmuş] mezkûr elbiselerin tevzîine ibtidar kılınmış ve bugün dahi selâmlık resm-i âlisinde hazır bulunacak olan asâkir-i Şâhânenin elbise-i mezkûreyi lâbis [giymiş] olmaları mukarrer bulunmuştur... (1 Haziran 1890)

Abdülhamid'in Köşkünün Temel Atma Töreni

☐ Musul'dan matbaamıza tebliğ olunan malûmât-ı hususiyyeye göre şehr-i mezkûrdaki emlâk-i hümâyun-ı hazret-i Padişâhî için Fırat nehri kenarında bir daire-i mahsusa inşâsı hakkında mukaddemâ şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i mülûk-âneyi infâzen bu kere daire-i mezkûrenin inşâsına bed' edilip [başlayıp] vaz'-ı esas resmi gayet mutantan bir surette icra kılınmıştır.

Resm-i mezkûrda vâli-i vilâyet Saadetlû Tahir Paşa hazretleriyle emlâk-i Hümayun İdaresi reisi Saadetlû Nazif Paşa hazretleri, Meclis-i İdare-i vilâyet heyeti, emlâk-i hümayûn idaresi âzâsıyla eşraf-ı memleket ve ahaliden binlerce halk hazır bulunarak kurbanlar zebh olunduğu [boğazlandığı, kesildiği] gibi duâ-yı deymumiyyet-i ömr ü iclâl-i hazret-i Padişahî [Padişahlığın büyüklük ve ömrünün devamlılığına duâ] dahi tekrar tekrar yâd ve ba'de ilk temel taşı vali-i vilâyet tarafından mevkî-i mahsusuna vaz' olunmuştur... (23 Haziran 1890)

MÜTENEVVİA

Yapımı Gerçekleşmeyen Londra'nın Büyük Kulesi

☐ Geçen Teşrin-i sânî ayı zarfında Londra gazeteleri tarafından neşr olunan bir ilânda Eyfel kulesiyle rekabet etmek üzere şehr-i mezkûrda en az üç yüz altmış altı metro irtifâında bir çesîm kule inşâsı için en iyi plân tanzim ve tertib eden mühendislere on iki bin beş yüz Frank ile altı bin iki yüz elli Franktan ibaret iki ikramiye verileceği ilân olunmuştu.

Kulenin inşaat programında emr-i inşâ için istimâl olunacak mevâdd [maddeler] tayin edilmiş olup yalnız yapılacak kulenin her bir metro murabba'ı [metre karesi] başına isabet edecek tazyiki 273 kilogram ve otuz gramı tecavüz etmeyecek idi.

Gazetelerle neşr edilen ilân üzerine kule komitesine seksen altı mühendis tarafından ayrı ayrı plânlar takdim olunmuş olduğundan bu plânlar bu kere Londra esnaflarından birisine mahsus olan salonda teşhir edilmiştir. Mezkûr plânları en meşhur hendese muallimleriyle mühendislerden mürekkeb bir hey'et-i fenniyye tetkik eyleyecektir... (1 Haziran 1890)

Amerika'ya İmrenİş

☐ Amerika'da her şeyin ne kadar sür'atle terakki etmekte olduğu malûmdur. Kıt'a-i mezkûrede adeta arazî-i haliyyeden ibaret olan birçok mahallerin birkaç sene zarfında envâr-ı medeniyetten [uygarlığın ışıklarından] bi-hakkın müstefîz olmuş [feyizlenmiş] bir memleket-i muntazama halini kesb etmesi Amerika'ya mahsus bir meziyet addolunsa lâyıktır.

İşte bu cümleden olarak Amerika dahilinde bulunan (Kansas) memleketinin takriben yirmi sene zarfında vukû bulan terakkiyâtı hakikaten zikre şâyân bir derecede bulunmuştur. Memleket-i mezkûre hükûmeti 1861 senesinde resmen tasdik olunarak hükûmât-ı sâire sırasına dahil olduğu zaman yüz yedi bin nüfusu hâvî bulunmuş idi. Fakat o sırada memâlik-i müctemia (A.B.D.) dahilinde vukûa gelen iğtişaşât [karışıklıklar] memâlik-i mezkûre hükûmâtı gibi (Kansas)ın terakkiyâtına dahi bir sedd-i mümânaat çekerek [engel olarak] bu hal 1870 senesine kadar devam etmiştir. İşte (Kansas) Hükûmeti 1870 senesinden şimdiye kadar vukû bulan mesaî-i terakkî-cûyâne semeresiyle bugünkü hâl-i saadete nâil olmuştur.

Bu bâbta i'tâ edeceğimiz bazı tafsilât memleket-i mezkûre terakkiyâtının derecesi hakkında bir fikir icmâli hususüne medar olabilir.

Neşr olunan en son istatistik meâline nazaran (Kansas) ahalisi sene-i hâzıra ibtidâsında bir milyon altı yüz elli bir bin nüfusa bâliğ olmuş ve memleket-i mezkûre dahilinde yüz yedi şehir mevcut bulunmuştur. Memleketin her tarafında bulunan mektepler sekiz bini mütecâvizdir. Demiryolların miktarı on altı bin kilometro yani vüs'at-ı araziye nisbetle takriben Fransa'daki şimendöferlerin miktarı derecesindedir... (8 Haziran 1890)

Bisikletli Danska'lar

☐ Danimarka'dan alınan malûmâta göre memleket-i mezkûre payitahtında kadınlar ve genç kızlar arasında en mühim moda iki veya üç ayaklı (velespid) denilen arabalardan bir tanesini edinip bahriyelilere mahsus erkek kıyafetine girdikten sonra şehrin mesîrelerinde dolaşmak hususu imiş.

Danimarka alaylarından birisinin yakında icra olunacak manevralarında mühimmât ve zahâir-i askeriyyenin [askeriyenin yiyeceklerinin] velespid ile tevzi ve taksimi hususu tecrübe olunacaktır... (10 Haziran 1890)

Ayyaş Ayılar

☐ Rusya'da (Kostof) ahalisinden ve erbab-ı servet ve yesârdan [zenginlik ve servet erbabından] (Skyermon) nâmında biri (La petit revü) nâm Fransız gazetesinde okunduğuna göre bu kere pek ziyade mucib-i garâbet bir surette vefat etmiştir. Şöyle ki kendisi bir hayli müddetten beri büyük bir hânede bir hizmetçi kadın ve bir de ayı ile birlikte ikamet ederek üçü dahi birçok senelerden beri arak-nûş olarak [rakı içerek] vakit geçirmekte idi. (Skyermon) bu vechile bir müddet ayı ile rakı arkadaşlığı ettikten sonra geçen Mayısın yirmi dokuzuncu günü beynlerinde [aralarında] her nasılsa münâzaa [kavga] zuhur ederek az vakit zarfında şiddetli bir mudârebeye müncerr olmuş [dövüşmeyle sonuçlanmış] ve bu mücadele neticesinde (Skyermon) ayıyı telef etmeye muvaffak olmuş ise de mudârebe esnâsında aldığı cerihalardan [yaralardan] müteessiren ertesi gün kendisi de vefat etmiş ve iki milyon Rubleden ibaret bir servet terk eylemiştir.

Vârisi yok imiş. Ayı sağ olsaydı şüphesiz rubleler de ona kalacak idi... (13 Haziran 1890)

Sesli Resim

☐ Amerikalı muhteri'-i meşhur [ünlü icatçı] mösyö Edison hıfz-ı sadâya [sesi saklamaya] mahsus olmak üzere bundan evvel fonograf nâmıyla ihtirâ etmiş [icad etmiş] olduğu bir garîbe-i sanatı bu kere hakikaten akla hayret verecek bir surette ikmal etmiştir.

Şimdiye kadar fonograf yalnız bir adamın sadâsını muhafaza ederek başka adamlara esmâ' ediyordu [duyuruyordu]. Bu defa mösyö Edison'un bulduğu usul sayesinde fonograf, sadâsını hıfz eylediği adamın bir taraftan sözlerini harice esmâ' eyler iken [duyururken] bir taraftan fotoğrafını dahi nazarlara arz edebilecektir... (14 Haziran 1890)

Dünyanın En Güzel Kadını

Fotoğrafla Yarışma

☐ On dokuzuncu asr-ı milâdinin son seneleri olan şu beş on sene zarfında Avrupaca meydan alan garâib-i ahvâle hakikaten hadd ü nihayet tasavvur edilememektedir.

Güzel kadınlar için sergi açıldığı mı işitilmedi. Kedilerin vaz'-ı mevki-i teşhir olunduğu mu görülmüyor? Rûy-i zeminde neşr edilmiş ve neşr edilmekte bulunmuş olan umum gazetelerin koleksiyonlarını toplayarak erbâb-ı temâşânın nazar-ı dikkati önüne vaz' etmek gibi tekellüflü [külfetli] işler mi eksik? Fakat garâib-i ahval yalnız bunlara inhisar etmiyor. Bakınız daha neler tasavvur olunuyor.

Âhiren Avrupa gazetelerinde müsâdif-i nazar-ı mütalâamız olan bir fıkraya nazaran Rusya'da Tiflis şehri sekenesinden madam (Klara fon Drukuler) nâmında bir zengin kadın her memleketin gazeteleriyle bir ilân neşr ettirerek umum cihanın güzel kadınlarını birer kıt'a fotoğraf resimlerini irsâle davet eylemiştir. Madam Klara masârifi kendi kesesinden verilmek üzere ressamlardan mürekkeb bir komisyon teşkil etmiştir. Gönderilecek fotoğrafları bu komisyon muayene edecek ve komisyonun fevkalâde olmak üzere hükm edeceği resimler "On dokuzuncu asrın nihayetinde melâhat-ı nisvân nümûneleri" ünvanıyla tertib olunan bir albümde vaz'-ı mevki-i müstesna edilecek, bu suretle teşekkül edecek albüm dahi muahharen Moskova müzesine konulacaktır.

Sahibe-i melâhat bir dilber-i hasnâ' [güzel dilber] ve bir nâzenin-i müstesna olmak iddiasında bulunan kadınların cümlesi bu davete icabet edeceğinden teşkil ve tertib olunacak albümün gayet nazar-rübâ olacağı hükm olunuyor... (27 Haziran 1890)

Türkiye Emekçilerine

METE TUNÇAY

Yazan ve Basan:
Türkiye Komünist Fırkası
Neşriyat Şubesi
Ankara: İkaz Matbaası

(1) Bütün Dünya İşçileri Birleşiniz!

Türk Amelesine Ne Tanıtmak Lâzım KP nedir? Sendikalar-Ameleleri Parti nasıl müdafaa eder?

Darüssınaelerde ve fabrikalarda ameleler, tarlalarda köylüler alınlarının terini döke döke, yeis ve kahır içinde inleyerek cemiyet-i beşeriyenin yaşaması için lâzım gelen ihtiyacı temin ederler. Amele ise; ekmek, ev, şimendüfer, möble, seyahat vasıtaları vücuda getirirler ve gazeteleri basarlar.

Fakat ebiseyi yapanlar, yalnız setr-i avret edebilir, ekini ekenler yarı aç yaşarlar, evleri inşa edenler kulübelerde güç sığınırlar, şimendüferleri inşa edenler, en uzak mesafeleri yaya olarak kat' ederler. Kömür çıkarırlar, fakat soğuğun en müthiş tesirine bunlar maruzdurlar. Gazeteleri basarlar, fakat hiçbir zaman okuyacak vakit bulamazlar ve her zaman için cahil kalırlar.

Bundan ve bunlardan geriye kalan beş on kuruşu da tahammülü gayr-i kabil vergilere sarf ederler. Bu vergileri de kendilerini ezenleri doyurmak

I(2) KURTULUŞ

(3) (Bir karikatür; **Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 524'te anlatılanın aynı.

Mehmetçik bir iskeleti yardan denize atıyor, iskeletin başından tacı, elindeki çantadan paraları dökülüyor. Fakat burada, lejant biraz farklı:)

"Türk işçi ve çiftçi ordusu askerleri diyorlar ki

— Hayırsızlar hayırsızı kral, al sana!

Yeni Hayat temenni ediyor

— Darısı Sultan Beşinci Mehmed'in başına!"]

(4) için sarfeder, yani köylü ve işçi kendisine yapılan zulmü de ödemek mecburiyetindedir.

Ve nihayet bu sonuncu sınıf bu hal ile pek ziyade çalıştığı halde hayatta nasibi hiçtir. Diğer sınıf ise yalnız yer içer, okur, keyfeder ve hiç çalışmadan hayatın güzeliklerinden istifade eder.

Bu diğerleri kimlerdir? Niçin bu böyle olmuştur? Diğer bir şekilde daha iyi mi, daha fena mı olur? Ve bu fena mı olur? Ve bu kabil midir? Eğer kabilse, ne suretle ve ne vakit?

İşte işçilerin daima kalbini, fikrini işgal eden düşünce budur. Fakat bu suallere tam bir cevap almak lâzımdır.

Binaenaleyh bugünkü cemiyet iki gayr-i müsavi parçaya ayrılır demektir. İlk birinci parti, çalışan ve her kıymeti yaratan, fakat bununla beraber daima ihtiyaç halinde kıvranan sınıftır.

Diğeri ise, asgariyeti teşkil ettiği halde dünyanın bilcümle tasarruf haklarına maliktir. Fabrika, her türlü ihtihsali vesaiti, nakliye ve mahsulâtın tevziine ait her türlü hukuku kendişahsında cem' eder. Yani bu demektir ki, hiçbir şey istihsal etmez, fakat hepsini kazanır, hepsini emer ve bunun içindir ki, idare de onun elindedir.

İlk kısım, ameleler, çalışıcılar ve bilcümle müstahdemlerden ibarettir

İkinci kısım; istismarcılardan ibarettir. Bu şekildeki cemiyete kapitalist cemiyet tesmiye olunur.

İlk kısım proletaryayı, yani şahsî olarak pazularından maada (5) bir şeye malik olmayan veya istihsalâtı kendilerini doyurmayan köylü ve münevverleri ihtiva eder. İkinci kısım buna tamamen tezat eder. Sermayedarlar, burjuvalar ve büyük çiftlikçiler.

Bu ikinci sınıf ne birbirleriyle beraber yürüyorlar ve ne de istikbalde yürüyebilirler. İlk sınıf kendi mevcudiyeti, müstakbelde kat'i kurtuluşu ve bugünkü (kutlâyemut)'u için didinir ve

mücadele eder.

Yani o, bilcümle fabrikalar; arazi vesair menabi-i istihsaliyenin çalışanların eline geçmesi için mücadele ediyor.

Hakiki hürriyet, muhadenet ve müsavat için mücadele ediyorlar.

İkinci sınıf bilâkis fakirleri esir etmek üzere tazyik için çalışıyorlar.

Evet onlar da hürriyeti tanıyorar. Fakat hangisi; ticaretin hürriyetini. Onlarda muhadenet de var, fakat yalnız zenginler arasında.

Onlarda adalet de var. Fakat burjuva mahkemeleri önünde. Şimdi burjuvazi, bu hâkim sınıf sây üzerindeki istismar hakkı ile hayatın bütün güzelliklerini kendilerine hasr için çalışıyorlar. Fakat bu asgari zenginler sınıfı nasıl olur da, azami işçiler sınıfına tahakküm edebilir? Çünkü burjuvazi sınıfı içtimaî, iktisadî ve siyasî teşkilâtlara maliktir.

Fakat bu teşkilâtlar nedir? Siyasî teşkilâtlar bunlardır: Hükûmet sultası, polis, jandarma, memurlar, mahkemeler, hapishaneler, ordu ve siyasî fırkalardan mürekkeptir. Zulmün bu makinesiyle tabiî çalışıcıları (6) itaat-i tamme haline getirebilirler.

Burjuvazinin iktisadî teşkilâtı; itibar müesseseleri, bankaları, servetleri ve mağazaları var ki; bunlar işçileri kendilerine esir ederler. Fazla olarak bir memleketin millî burjuvazisinin diğer bir memleket burjuvazisiyle birleşen bir tek menafii yoktur. Bu itibarla, sermayedar idaresinde harp gayr-i kabil-i içtinaptır.

Bu şekilde burjuvazi mevcut kaldığı müddetçe halk için daima zarar veren bir kitle halinde yaşar. İçtimaî teşkilâtlar bunlardır; edyan ve mekâtip, bunlar hakiki mahiyetlerinden çıkarak çalışıcılarla fakirlerin zenginlere itaatini öğretirler. Yeryüzü cenneti yalnız hakim ve zengin sınıflara ait bir cenettir. Dünya ve arazi fakirler ve çalışanlar için değildir. Burjuvazi ve hâkim sınıf, kuvvetli, teşkilâtlı münkeşif ve münevverdir. Ve daima dahil -veteşkilâtsız olan işçilere mukavemete kadirdirler.

Fakat bu ilelebed böyle mi olacak?

Bu adalet,. hürriyet ve müsavat harbi için amele ve köylünün hazırlanması lâzım mıdır?

Bu cidal hedef-i nihaîyi elde edecek ve ezilenlerle emilenler hukukunun istihsaline yardım edecek mi? Yoksa yalnız kitlelerin zafiyetini biraz daha iyi mi edecek? Evet bu olacaktır. O, bunu yapacaktır. Çünkü bunun için bazı kat'i ve açık misaller vardır. Amelenin açtığı bu cidal cephesi karşısında ezen ve emenler ve başkasının emeğiyle geçinenler elbette parçalanırlar ve parçalanacaklardır, nihaî zafer emelenindir.

(7) İşte bu mesele Sovyet Rusyası. Orada amele ve köylü büyük sermayedarlar ve büyük çiftlikçileri kovdular ve Çar ve jandarmaları, polisleri de bundan kendilerini kurtaramadılar. Araziyi, şatoları, sınaathaneleri, herşeyi ellerine aldılar. Ve onlar asıl kendi idarelerini, yani Şûrâlar idresini kurdular. Asıl kendi ordularını, amele ve köylünün ordusunu, Kızıl Ordu'yu yarattılar.

Bilcümle halkı muayyen bir müddet zarfında çalışmaya mecbur ettiler ve hasılatı muntazaman taksim ediyorlar.

Dahilde her millet için istiklâl tanıdılar ve şimdi orada her memleket kendi kuvvetine sahip ve kendi kendini idare ediyor. Görüyorsunuz ki, köylüler ve amelelerin kendi hayatlarını ve kendi emvarelerini istedikleri gibi kurmak ve yaşatmak kabildir.

Hindistan'da, Amerika'da ve bütün cihanda amele aynı gaye peşinde uğraşıyor. Fakat oralarda cidal çok yavaş ve çok uzun olarak yürüyor. Çünkü amele ve işçiler iyi teşkilâta sahip değildirler. Birtakım sendikacılar kendilerini aladatabiliyor ve çabuk yürümelerine mâni oluyor. Bu vaziyet müebbeden devam edemez. Pekalâ o halde amele ve köylünün bu hukukunu ne ile temin etmek kabildir?

Kurtuluş'tan bir karikatür: Mehmetçik bir iskeleti yardan denize atıyor. İskeletin başından tacı, elindeki çantadan paralan dökülüyor. "Türk işçi ve çiftçi ordusu askerleri diyorlar ki: "Hayırsızlar hayırsızı kral, al sanal" Yeni Hayat temenni ediyor: "Darısı Sultan Beşinci Mehmed'in başına."

Rusya ve diğer memleketlerin hareketine tevfikan aynı teşkilâtın emekçiler tarafından da yapılması icap eder.

Fakat bu teşkilâtın vücuda getirilmesi arzu edilen hedefi derhal elde ittirir

(8) Hayır; bunun için cidal lâzım ve faydalıdır. Rusya'da amele ve köylü ancak yirmi senelik bir hazırlığı müteakip hâkimiyeti ellerine aldılar, diğer memleketlerde de sanayi inkişaf ettikten sonra amele sınıfı gerek intizam ve gerekse teşkilât nokta-i nazarından terakki edebilirler.

İşte bunun içindir ki, biz onları her cihetle kendimize faik görüyoruz.

Türkiye'de de sanayi tekâmül etsin, o zaman amele kitlesi kuvvetlenecek ve köylü de hazırlanarak bilcümle emekçiler kendilerine zıd olan rakip ve hâkim sınıfın teşkilâtına muadil ve sağlam esaslı bir teşkilâta sahip olacaktır.

Binaenaleyh bu hedefleri emniyet ve kat'iyetle elde etmek için hazırlanmak lâzımdır. Fakat bu hazırlık hangi vasıta ile?

Bunun için yukarıda amele teşkilâtının iktisadî ve siyasî teşkilâtları da bulunmasını tavsiye etmiştik!

Bu teşkilât amelelerin hayat ve maişeti lehine kavanin-i mevzuanın tebdil veya tadilini mi, yoksa içtimaiyatın tamamen tahvilini ve dolayısıyla tam bir istihsalenin vücudunu temine sâyi mi olmalıdır?

Evet, bu teşkilât amelenin bugünkü ihtiyacı için çalışarak istikbale doğru yürüyecektir.

Burjuvazinin banka, servet ve mağazalar gibi iktisadî teşkilâtı vardır. Amelelerın de meslek birlikleri vesaire gibi (9) mukabil teşkilâtları olmalıdır.

Bu sendikalara meslek birlikleri namını veriyorlar. Çünkü bunlar meslekleriне göre ameleleri ihtiva

ediyorlar. Mesela şimendüferciler, madenciler, marangozlar, demircilar ilâh...

Sendikalar, yalnız amelelerin sağlam ve kuvvetli, birıcik ailesi gibi gözükürler. Çünkü ittihat kuvvet doğurur!

Bütün cihan sendikaları ayrıca cihanşümül bir merkezde birleşir, yani ittihatların ittihadı mevcuttur.

Aynı zamanda amelenin kuvveti, hangi memlekette olur ise olsun lisanı, milliyeti, tâbiyeti ne olur ise olsun, menafii, ihtiyacı, usulleri, hedefleri, teşkilâtları ve cidalleri birdir.

Şimdi bütün dünya emekçileri arasında beynelmilel bir birlik ve faaliyet mevcuttur. Sendikaların gayeleri nedir ve ne elde edebileceklerdir?

İşte:

1- Günde sekiz saat çalışmak.

2- Grev ve boykotaj hakkı.

3- Ücretin asgari yaşanabilecek dereceye yükseltilmesi.

4- Kollektif kontratolar akdi müsaadesi (yani patronların sendika müsaadesi olmaksızın tayin ettikleri maaş ve yevmiyenin tensip edilmemesi)

5- Müteahhitlerin sendika tarafından tayin edilmiş olan asgari fiyattan daha aşağı ücret verememesi **(10)**

6- Amelenin iyi ve sıhhî yerlerde yaşamak hakkının tanınması.

7- (14) yaşına kadar olan çocukların çalıştırılmaktan men'i.

8- Hamile kadınların doğurmadan evvel ve doğurduktan sonra en az ikişer ay çalışmasının men'i (maaş ve yevmiyeleri verilmek şartıyla).

9- Amelenin çalışma kabiliyetini kaybetmesine karşın hayatının hükûmet tarafından sigortalanması (yani ihtiyar veya malûl ameleler ve aileleri için enzarhaneler tesisi).

10- İş bulamayan zekâ ve pazu amelelerinin müdafaası.

11- Amele sây kanunlarının tarz-ı icrasını teftiş etmek için bir amele teftiş komisyonu ihdası.

İşte sendikaların elde edeceği faydalar bunlardır. Fakat amelenin bu kadar esaslı ihtiyaçlarını müdafaa için yalnız sendika teşkilâtı kâfi gelecek midir? Hayır! Bugün bu talepler amele sınıfının siyasî bir teşkilâtı olmazsa elde edilemez. Bu siyasî teşkilâta köylü ve amelelerin fırkası tesmiye olunur. Bu teşkilât en şuurlu, en akıllı ve gayyur zekâ ve kol amelelerinin ittihadını temin eder.

Bu fırka da sendikalara iştirak eder. Ve bu iktisadî teşkilâtlar da siyasî bir kuvvet olarak fırkanın arkasında mevcut bulunurlar. Fırka, işçilerin haklı hedeflerinde bir ileri müfrezedir (pişdar).

Bu fırka demir gibi bir itaat, tek bir program ve hakiki bir tabiye ile yürür. Amelenin hukukunu her şekilde müdafaa eden bu fırkaya (Komünist **(11)** Partisi) tesmiye olunur. Her yerde mevcut olan bu parti Türkiye'de de vardır. Çünkü burada da amele ve köylü mevcuttur. Amelenin bilcümle hukukunu temin etmek için bu fırka muvaffakiyeti elde ettiren her vasıtayı istimal eder. Ve umumî menafiin lehine birçok hususi eziyetler ve zahmetler yüklenir. Fırka, amele sınıfının mevcudiyeti için bervech-i âti şeraiti talep eder:

1- Sendikaların, içtimâların, grevlerin, şuurlu matbuat ve eşhasın her türlü taarruzdan masun olmasını.

2- Umumî ve müsavi bir intihap hakkı (muhite ve merkezî hükûmet ve idare teşkilâtlarına ait).

3- Jandarmanın millet tarafından müntehap bir milis teşkiâtı tarafından istihlâfı.

4- Bilcümle vergilerin lâğvı ve kazanç ve varidat üzerine müterakki ve nisbî bir vergi vaz'ı.

5- Bilaistisna bütün memleket çocuklarının mecburî, umumî ve meccanî tahsil görmesi.

6- Arazisi olmayan ve gayrikâfi olan köylülere mütesaviyen arazi ve ziraat malzemesi verilmesi.

7- Dahilî seyahatin bilâkaydüşart serbestisi.

8- Sultan, vali, mutasarrıf, kaymakam ve memurların hâkimiyetinin ilgası ve bu hâkimiyetin ahali tarafından intihap edilenlerin eline geççmesi.

9- Amele bayramlarının resmen kabul edilmesi [1 Mayıs, 7 Teşrini **(12)** sâni, 18 Mart, Paris Komunası, ... ilâh.]

Haricî siyasette fırka, halihazırdaki hükûmete müzahirdir. Çünkü bu hükûmet fırkanın da düşmanı olan istilâcılarla harp etmektedir. Fırka köylünün müzaheretini amele menfaati lehine temin eder.

Fırka köylüyü sınıf mücadelesi fikirleriyle doldurur. Ve onların şuur ve ittihadını inkişaf ettirir. Bununçündür ki, köylü ve amele için fırka siyasî mitingler akd eder, risaleler, beyannameler yazar, köylü ve ameleyi toplar ve onlara dahilî ve haricî vaziyeti bildirir, fikirlerini açar ve onlara kendi benliklerini öğretir.

Dünyada bulunan bilcümle KP'leri cihanşümul bir tek teşkilât etrafında birleşmişlerdir. Bu teşkilâta (Enternasyonal) derler. Yani bütün cihan emekçileri cemiyeti demektir. Bu cemiyet 1869 senesinde (Marx) tarafından açılmıştır.

(Karl Marx) emekçilerin en büyük hocası idi. Amele hayatını saran esrarın içyüzünü ilk önce açan adam bu olmuştur. Ona göre, insaniyeti esaretten ve harpten halas edebilecek, yalnız emekçilerdir.

Fakat Paris amelelerinin isyanından (1871 Paris Komunası) ve büyük amele komunasının adem-i muvaffakiyetinden sonra (Birinci Enternasyonal) beynelmilel burjuvazi tarafından takibata uğradı.

1899'da (İkinci Enternasyonal) Almanya Sosyal Demokratları tarafından açıldı. (Marx'tan sonra onun haleflerinden Lassalle **13)** tarafından) Lakin harpten evvel bu İkinci Enternasyonal köylü ve amelenin hukukunu unuttu. Ve bütün cihan emekçilerini birleştireceği yerde, onları yekdiğerinden ayırdılar. Ve zenginlerin menafiine onbeş milyon köylü ve ameleyi öldüren muharebeyi takdis ettiler.

Harpten sonra bu parçalanan Enternasyonal mensupları yeniden canlanabilmek çarelerine başvurdular. Fakat bu beyhudedir. (Basülbadelmevt) dünyada kabil değildir. Bugün bunlar hâkim sınıfların elinde [mutî?] ve itaatkâr birer vasıta halindedirler. Aynı zamanda Şark ve Garbın bilcümle işçi teşkilâtları Enternasyonal'e dahil oldular.

Bu Üçüncü Enternasyonal bütün cihan amelesinin erkân-ı harp heyetidir. Garpta içtimaî ve Şarkta millî hareketler için çalışır. Bu erkân-ı harp heyetinin en mühim şahsivetleri (**Lenin** ve **Klara Zetkin** ★)dirler.

Eğer sendikalar amelelerin ordusu iseler, KP'si de onların erkân-ı harp heyetidirler

Sendika âzâsı olmak için basit bir amele olmak kâfidir. (İster işi olsun ister olmasın) Fakat bu amele kendi menafiini en ziyade münasip vesaitle müdafaa etmek isterse partinin mensubu olmak zaruretindedir.

(14 En şuurlu ve sağlam olup da umumun menafii için şahsî fedakârlıklar yapabilen, KP'nin âzâsıır. Halihazır idareleri ebedî olamaz. Onları değiştimek, yalnız değiştirmek değil, tamamen tedbil etmek kabildir. İşte bununçündür ki; amele arkadaşlar, bu sendikalara giriniz.

Şuurlu arkadaşlar partiye giriniz! Ve muhadenet, saadet, müsavat için uğraşınız!

Mürşidimiz (Marx) diyor ki:

"Ameleler! Hürriyetiniz namına yaptığınız savaşınızda kaybedecek yalnızca zincirlerinizdir. Halbuki bütün bir cihan kazanacaksınız."

TKP
Merkez-i Umumîsi

Türkiye Sendikalar
İhzarî Bürosu

* **Klara Zetkin**, Alman K. Fırkası Merkez-i Umumî Kâtib-i Umuîsi olan ihtiyar bir kadındır.

OSMANLI MARŞI

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Devletlû Enver Paşa Hazretlerine Takdime-i Bendegânemdir

Bestekârı:
Viyana Sefaret-i Seviyesi
İkinci Kâtibi
Bendeleri

Tevfik Davud

Atabe-i Felekmertebe-i
Hazret-i Hilâfetpenahîye
ithaf-ı memlûkâne

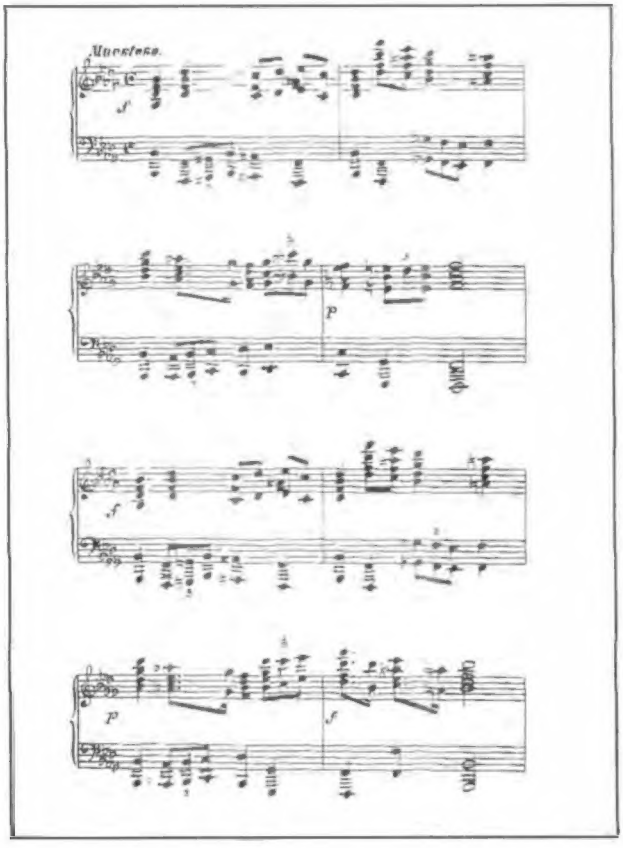

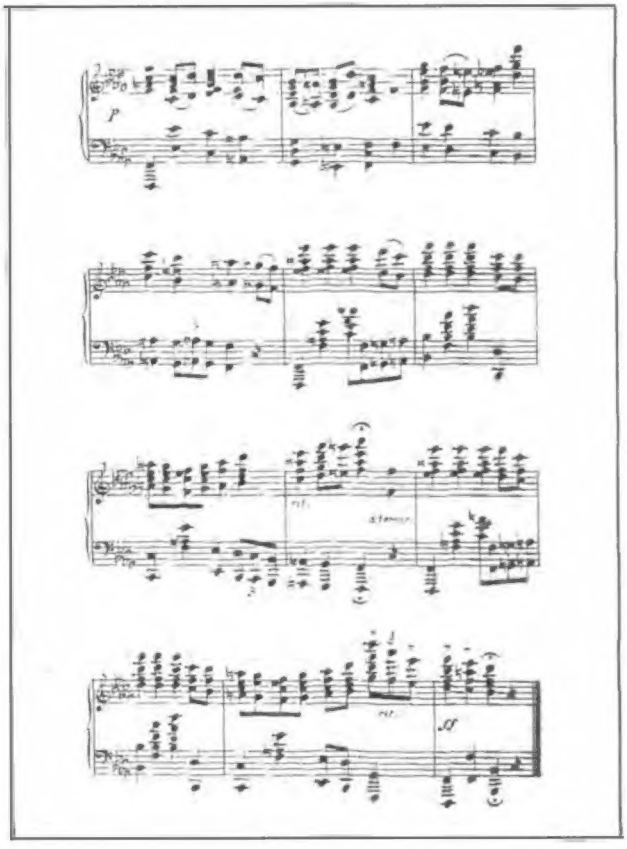

Bilin Bakalım *Yazı Yazmak* Nereden Geliyor?

ŞİNASİ TEKİN

*Etimolog dostumuz, "yazmak yanılmaktır" diyor. Son zamanlarda yayımlanan yazılara bakınca ("**Tarih ve Toplum**"da çıkanlar müstesna elbette), atalarımızın öngörü ve bilgeliğine hayran kalmamak olanaksız!*

YAZI YAZ- deyince bugün ilk aklımıza gelen şey, kâğıdı kalemi elimize alıp aklımızda olanı veya olmayanı yazmaktır. Hatta kahvehâne tekerlemesi olarak deriz ki "al eline kalemi - yaz başına geleni!" Fakat biraz düşünürsek *yazı*'nın da *yaz*-'ın da bundan ibâret olmadığı görülür: *oyalı yazma* ne demek? Bir yer adı olan Akyazı'daki *yazı* nedir? Mevsimin adı olan *yaz* ile Hititlerin, üzerine kabartmalar çıkarttıkları büyük kayalara bugün *yazılı kaya* diyoruz; bu ne olacak? Dahası var: *Ali, şapkamın üstüne otura yazdı!* Yani "Ali şapkamın üstüne çıkıyor, oturuyor ve (mektup) yazıyor" öyle mi? Tabiî ki değil, ya ne?

İşte İştikakçının bu seferki konusu, *yazı yaz*- veya sadece *yaz*- filinin hikâyesidir. Hikâyemize her zamanki gibi Türkçenin bilinen en eski devirlerinden kalma dil malzemelerinden başlayacağız ve şunu soracağız: Eski Türkler Orta Asya'da gene *yazı yaz*- mı diyorlardı? Bunu anlamak için eski metinlerimize bakmak yeter. Köktürk kitâbelerimiz var M.S. 7.-8 yüzyıllara âit. Gene hemen bu yüzyıllarda başlayan bir Uygur Edebiyatı var.[1] Bakıyoruz bu metinlere, *yaz*-'ın bugünkü mânâsına benzer bir mânâya gelen bir şekline rastlıyamıyoruz. Yani ecdâdımız bu mânâda *yaz*- diye bir fiil tanımıyordu! Ama ha bire yazı yazdıklarına göre Eski Türklerin, bu eylem için bir kelimeleri olması gerekirdi değil mi? Gerçekten de bu eylem için bir fiilleri vardı ve buna *bitimek* diyorlardı. Bu fiilin iştikakı[2] konusunda muhtelif ulemânın muhtelif fikirleri var. Bunlardan en yaygın olanı şudur: **biet* diye Çince bir kelime varmış ve bu "fırça" mânâsına geliyormuş.[3] Daha işin ne olduğunu bilmediği bir zamanda, Çinlinin 'yazı yazma' ile ilgili hareketlerini uzaktan gözleyen Eski Türk, 'fırçayla bir şeyler yapmak' mânâsında tabiî olarak *bit* + *i*- diye bir fiil türetiyor.[4] 'Tabiî olarak türetiyor' diyoruz; çünkü Türkçenin gelmiş geçmiş devirlerinde ve günümüzde hiç değişmeyen bir âdeti vardır: Mâhiyetini, iç yüzünü bilmediği yani kendisine yabancı olan 'eylemleri', bu eylemle ilgili eşyalara, âletlere bazı ekler getirmek sûretiyle ifâde eder Türkçe. Bu ekler belli eklerdir ve bunlardan biri bugün en yaygın dört ekimizin arasında yeralır: + *la*-. Yani isimden fiil yapma eki: *başla*-, *taşla*-, *kışla*-, *ütüle*- gibi.[5] Diğer + /- biçimindeki eklerden + *da*- (*ün* + *de*- 'çağırmak'), + *sa*- (*su* + *sa*- 'su arzu etmek, susamak') gibi eklerin yanısıra bir de bütün ünlülerin yani sesli harflerin + /- eki olarak kullanıldığını görüyoruz. Bunlardan bugün en yaygın olanı + *a*-'dır: *kan* + *a*-, *bun* + *a*- (ve buradan tabiî olarak *bun* + *a-l*-) gibi. Eski Türkçede sesli harflerden *i* de aynı işi görüyordu. Aralarında ne gibi bir fark vardı bilemiyoruz. Yani niçin *kan* + *a*- yerine **kan* + *ı*-, *bit* + *i*- yerine **bit* + *e*- denmiyordu? Herhalde bunun bir sebebi vardı.

Şimdi bilmediklerimizi bir kenara bırakalım da bildiklerimizi toparlayıp bu bilgilerden bir netice çıkarmaya çalışalım. Unutmayalım ki İştikakçılık, sadece bilgileri sıralayıp ortaya dökmek demek değil, bilinenlerin üzerine azıcık tuz-büber ekip bunlardan *Hatice* yerine 'düşündürücü neticeler' çıkarmaktır!

biti- fiili bu şekilde türetildiği zaman Eski Türkler bizzat yazı yazıyorlar mıydı? Buna kesinlikle hayır diyeceğiz, çünkü yukarıda da kısaca gördüğümüz gibi bu fiilin temelinde 'fırça' yatmaktadır; halbuki kâğıt üzerine yazılmış bilinen en eski Türkçe metinler 'fırça' ile değil 'kamış kalem' ile yazılmıştır (M.S. 700 ve sonrası!). Ayrıca kullanılan ilk

El Kazrini'nin **Acaibü'l Mahlûkat ve Garaibü'l Mevcudat** *yapıtından günah ve sevaplarımızı yazan melekler.*

atalarının de Çin ile hiçbir ilgisi yoktur, İranlılar yolu ile Samî kavimlerden aktarılmıştır: Soğut-Uygur! Demek oluyor ki Eski Türkler, yazı hayatına geçmeden çok önce, yerleşik hayatın bazı unsurlarını, Çin'de gözlem yolu ile tesbit etmişler, bunları adlandırmışlar ve dillerinde kullanmışlardı. İşte bunlardan biri *biti-* olup nesiller sonra eylemi bizzat tatbik etmeğe başladıkları zaman bu fiilin iştikakı artık çoktan unutulmuş olmalı ki, yazı yazarken 'kamış kalem' kullandıkları halde bu eylem için, aslı 'fırça ile bir şeyler yapmak' demek olan *biti-* fiilini dillerinde rahatlıkla devam ettirebilmişlerdir.

Yukarıda tesbit ettiğimiz durum Türk yazı dilinin ilk dönemlerine âittir. Daha sonraki yüzyıllarda durum nasıldı? Bunun için, mukayeseli Türk şiveleri[6] araştırmalarının atası sayılan Mahmûd el-Kâşgarî'nin *Dîvânü Lügât-it-Türk* adlı eserine bakacağız (M.S. XI.yy).[7]

Gene burada da *biti-*'i buluyoruz. Ama Mahmûd el-Kâşgarî bir de şu misâli veriyor ve bunun Oğuzca olduğunu kaydediyor: *ol bitig yazdı* "o bir kitap yazdı". Bu çok mühim bir kayıttır; demek ki Türk yazı dilinde ilk defa *biti-* fiilinin yanısıra 'yazı yazmak' mânâsında bir *yaz-* fiili, daha M.S. XI. yy'da mevcut olmuştur ve bu, bir süre sonra Batıya göç edip Doğu Akdeniz bölgesine yerleşen biz Oğuz Türklerinin dilinde görülmektedir, sadece yani diğerlerinde değil - çünkü diğerleri bunun için hep *biti-* fiilini kullanıyorlar.[8] Şimdi, aşağıda ileri süreceğimiz bazı iddiaların ve çıkaracağımız umûmî neticelerin iyi anlaşılabilmesi için bu son kayıt ile ilgili bazı ön bilgileri hatırlatalım:

1. El-Kâşgarî Karahanlı Türklerinden olup, Y. Has Hâcib ile birlikte XI. yy'da Orta Asya'da oluşan ilk İslâmî-Türk yazı dilinin kurucularındandır.

2. Bu devirde Müslüman Oğuz Türklerinin henüz bir yazı dili mevcut değildi, yani Oğuzlar şifahî dönemi yaşıyorlardı ve: nesiller boyu sürecek olan Yakındoğu göçünün arifesinde bulunuyorlardı.

3. Yani el-Kâşgarî'nin "Oğuzcadır" kaydı, yazılı belgelere değil, sözlü rivâyete dayanmaktadır.

Karahanlıları ve M. el-Kâşgarî'yi bırakalım ve Oğuzlarla birlikte Batıya, Yakındoğuya gelelim. Aşağı yukarı 300 yıl sonra Oğuz Türklerinin Anadolu'da yavaş yavaş yazı dilini kurmağa başladıklarına şâhit oluyoruz (tarihlerden biliyoruz: Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Osmanlılar. Yunus Emre, Âşık Paşa vb. vb.). Eski Anadolu Türkçesi adını verdiğimiz bu yazı dili için şimdilik başvuracağımız en mühim kaynak, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'dür. Bakıyoruz buraya ve şunları buluyoruz:

1. *yaz-* 'nakşetmek, resmetmek, süsleyip bezemek'

2. *yazıcı* 'kâtip'

3. *yazın-, yazıl-* 'kendisi için istinsah etmek, kaydedilmek, takdir edilmek'

4. *yazlu (=yazılu)* 'yazılmış, yazılı'

5. *yazı/yazu* 'talih, nasip, kader, alınyazısı'

Bu misallerden anladığımıza göre, yukarıda M. el-Kâşgarî'nin XI. yy'da Oğuzcadır diye kaydettiği tek *yaz-* 'yazı yazmak' fiili burada artık bol örneklerle ve muhtelif iştikaklarıyla temsil edilmektedir ve bunlar yazı dilinden, yani Oğuz Türklerinin XIII.-XIV. yy'lara âit belgelerinden çıkarılmıştır. Hatırlayacağımız gibi Eski Türkçede yani M. el-Kâşgarî öncesindeki Türk yazı dilinde 'yazı yazmak' için sadece *biti-* fiili kullanılıyordu. Anadolu'da bu fiili arıyoruz, yok.[9] Sadece ve sadece bu *biti-* fiilinin iştikakları var: *biti* 'mektup, ferman' ve *biti + le-* 'bir kimsenin eline mektup vermek' (Anadolu'daki *bitik* ve *bitikci* için bk. dipnotu 9).

Tekrar Eski Türkçe devresine dönelim ve gene kaynakları bir güzel karıştıralım. Karşımıza bir başka *yaz-* çıkıyor 'hatâ etmek; günah işlemek' mânâsında (S.G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 983 vd.). Bunları sıralayalım *yaz-yangıl-* 'yanılmak, günah işlemek', *yaztur-* 'yanılmasına sebep olmak', *yazuk* 'günah', *yazuklug (<yazuklu)* 'günahkâr', *yazuksuz* 'suçsuz, günahsız', *yazukla-* 'cezâlandırmak', *yazın-* 'suç ve günah işlemek'. (*yazuk*, diğerleriyle birlikte Anadolu Türkçesinde bol miktarda kullanılır: *yazuga gir-* 'günaha girmek', *yazuga koymak* 'günah sayılmak', *yazukdan çık-* 'günahdan kurtulmak', *yazugı gel-* 'acımak, merhamet etmek', *yazugı soyul-* 'günahından sıyrılmak', *yazuk kıl-* 'günah işlemek' *yazuklu bitisi* 'günahkârın amel defteri' ve nihâyet bugünkü *yazık, yazıklar olsun!*, bk. *Tarama Sözlüğü VI*, Ankara 1972, s. 4459 vd.). Bu durumda elimizde iki fiil var: 1. *yaz-* 'günah işlemek' 2. *yaz-* 'yazı yazmak, nakşetmek, kaydetmek'. Yukarıda gördüğümüz gibi, bunlardan ikincisi XI. asırda ilk defa Oğuzcada bir şîve husûsiyeti olarak görülür ve günümüze kadar biz Batı Türklerinin dilinde yaygın bir şekilde kullanılır. Birincisi yani 'hatâ etmek, günah işlemek' mânâsındaki *yaz-* ise Türkçenin ilk döneminden başlamak üzere günümüze kadar gelir, fakat bizde yani Anadolu'da bugün iki yerde sıkışıp kalmıştır: *yazık* (yukarıda gördüğümüz 'günah' mânâsındaki *yazuk*), ve *düşe yaz-, otura yaz-* (meselâ *'Ali şapkamın üstüne otura yazdı'*) gibi ana fiilin eyleminin 'az kalsın vuku bulacağını' ifâde eden bir 'tarifî yardımcı fiil' olarak kullanılmaktadır.

Şimdi şu soruyu soracağız: İki ayrı mânâya gelen bu *yaz-* fiili bir tek fiil midir, yoksa sadece ses benzerliği dolayısiyle aynı imiş gibi görünen ve birbiriyle

hiç âlâkası olmayan iki ayrı fiil midir? İki ayrı fiil olduğunu kabul edelim bir an için; o zaman şu soruyu soracağız: Peki, 'yazı yazmak' mânâsındaki fiil durup dururken XI. asırdan sonra ortaya çıkıyor da, öteki yani 'günah işlemek' mânâsındaki *yaz-*, nasıl oluyor da Türkçenin bildiğimiz ilk devresinden beri hep ortalıkda dolanıp duruyor? Benzeri durumlara, yani ses bakımından aynı olup da iki ayrı mânâya gelen kelimelere baktığımız zaman, bunların her devirde düzenli bir şekilde yan-yana bulunduklarını görürüz; meselâ *al!* (*almak* fiilinden emir) *al* 'kırmızı', *al* 'hîle' (bugün sadece *al+da-n-(t-)* şeklinde yaşıyor) gibi... Bu yüzden iki mânâlı (hatâ, günah - yazı) iki ayrı *yaz-* kabul etmek güç olacak. En iyisi gelin biz bunu bir fiil imiş gibi kabul edelim ve her iki mânâyı da bir tek *yaz-*'ın üzerine yükleyelim! İyi, güzel ama benzeri soruları burada da soracağız: Nasıl oluyor da başlangıçda 'hatâ etmek, günah işlemek' mânâsına gelen bir *yaz-* fiili XI. asırdan itibâren bir de 'yazı yazmak' mânâsını üstleniyor?

Bu sorular bundan önce sorduklarımıza benzemiyor pek. Şekillerle, eklerle, köklerle ilgili değil de 'mânâlarla' ilgili, yani 'düşünce' ile ilgili bu sorular! Her zaman sağına soluna pala sallayıp kelimeleri, ekleri doğrayıp ortalığı kan revan içinde bırakacak değil ya İştikakçı; biraz da kafasını işletecek. Dil, sadece kesilip biçilebilen bir takım ses yığınından ibâret kelime ve eklerden oluşmaz. Bunların mânâları vardır. Ve bu mânâlar, dış tesirlerle sık sık değişir. Burada 'dış tesirler'den kasdimiz, milletlerin karşılaştıkları değişik kültürlerdir.

Dünyada bizim kadar sık kültür değiştirmiş bir millet bulamazsınız! Üstelik bu 'değiştirme' kitle hâlinde bütün Türk milletini kapsayacak bir biçimde, belli bir yer ve zamanda da olmamış; kimimiz, Burkan dinini yani Budizmi kabûl etmiş, kimimiz Hıristiyan olmuş, kimimiz Mani dinine eyvallah demiş, kimimiz kalkmış Musevîliğin bir mezhebini seçmiş! Dalıp çıkmadığımız hiçbir din, hiçbir kültür dâiresi kalmamış. Tabiî en sonunda kalktık İslâm dinini kabûl ettik. Bunu da, diğer milletlerde olduğu gibi topluca ve akıllıca hep birlikte belli bir yer ve zamanda yapmadık: Kimimiz Orta Asya'da Müslüman oldu: Bir kısmımız Müslümanlığı kabûl ettiği yerleri bırakıp Anadolu'ya, Akdeniz kıyılarına geldi ve başka kültürlerin de etkisinde kalarak yazı dilini kurdu; kimimiz daha akıllı çıktı, Müslüman olduğu topraklarda kaldı, yani Orta Asya'da kaldı (Karahanlılar ve ardından gelenler).

Bu kadar çeşitli kültür kargaşasının içinde Türkçenin uğrayacağı dil değişmelerini tasavvur etmek herhalde güç değildir sanırım. İşte bu değişmelerden biri de kelimelerin yeni mânâlar kazanması hâdisesidir.

Hepimizin bildiği gibi İslâm dininde insanların işledikleri ameller bir melek tarafından yazılır, kaydedilir, defter hâline getirilir: 'defteri dürüldü' dediğimiz zaman o kişinin öldüğünü kastederiz, çünkü artık o kimsenin bu dünyada işleyeceği bir amel kalmamıştır. Bu ameller, yani bu dünyada yaptığımız işler, davranışlar ya iyi olur ya kötü. İyi olanları 'sevap' kötü olanları da 'günah' olarak adlandırılır. *İlm-i Hâl* adı verilen ve bir Müslümanın toplum ve Tanrı karşısındaki durumunu belirleyen, nasıl hareket edeceğini anlatan kitaplarda hep günahlardan bahsedilmektedir; 'müzd' adı verilen sevaplardan fazla lâf edilmez. Onun için meleğin yukarıda kaydettikleri daha çok günahlarımızdır.

Bütün bu bölük pörçük bilgileri, bir solukta ard arda sıralamamızın bir sebebi var; yani şunu demek istiyoruz: 'günah işlemek, hatâ etmek' kavramı 'günahların kaydedilmesiyle' yakından ilgili olan 'yazı yazmak' kavramı ile birleşmiş olmalıdır ilk Müslüman Oğuz Türklerinin kafasında. Nitekim yukarıda kısaca temas ettiğimiz gibi *yaz-* fiilinin 'yazı yazmak' mânâsı Türk dilinde ilk defa Mahmud el-Kâşgarî tarafından M.S. XI. asırda Oğuzca olarak kaydedilmiştir. Fakat burada bir soru soracağız: Aynı durumu niçin Karahanlıların dilinde bulmuyoruz? Hoş onlar da Müslüman oldular ve 'günahların kaydedilmesi' keyfiyetini onlar da biliyorlardı! Niçin 'günah işlemek' ile 'yazı yazmak, kaydetmek' kavramını birleştirip bir fiille ifâde etmediler? Buna verilecek cevap şu olmalıdır: Karahanlıların Türkçesinde 'yazı yazmak' için Türkçenin ilk devrelerinden beri varolmuş olan *biti-* fiili vardı; bunun için iki mânâyı birleştirmelerine gerek yoktu. Oğuzlar Anadolu'ya gelmeden önce böyle *biti-* diye bir fiil bilmiyorlar mıydı? Eldeki malzemeye göre bu soruya 'hayır, bilmiyorlardı!' diye cevap vereceğiz, çünkü Oğuzların yazı dili 13. asırdan itibâren Anadolu'da ortaya çıkar ve biz bu malzemede böyle bir fiile rastlamıyoruz. Evet rastlamıyoruz, amma velâkin dolaylı olarak böyle bir *biti-* fiilini daha Orta Asya'da iken tanımış olabileceklerini düşünmemizde bir sakınca yoktur sanırım; şöyle ki Anadolu'da bir *biti* 'mektup, ferman' bilindiğine ve bu da *biti-g* diye bir isimfiilden, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *g* seslerinin düşmesi kâidesine[10] uyarak çıktığına göre bir *biti-* fiili varolmuştur Oğuzların dilinde. Ancak Oğuzların, 'yazı yazmak' eylemi için 13. asırda Anadolu'da kurdukları yazı dilinde *biti-* fiilini kullanmadıkları, fakat bundan türeyen bir ismi, yani *biti*'yi dış dünyaya âit bir nesne olarak kullandıkları anlaşılıyor.

Ayrıca Karahanlıların şivesi, Eski Türk yazı dilinin dayandığı şive veya şiveler grubuna çok daha yakındı; bir de Karahanlılar, coğrafî konumları icâbı, Eski Türk yazı dilinin temsilcisi olan Uygurlar ile sıkı temas hâlinde idiler. Bu yüzden aşağı yukarı M.S. 1000 yıllarında yazı dilini kurdukları zaman *biti-* fiilini devam ettirmeleri kadar tabiî bir şey olamazdı Karahanlılar için! Bu yüzden Karahanlıcada 'yazı yazmak' kavramını bir başka fiile yükleme ihtiyâcı doğmamıştır. Halbuki Müslüman Oğuzların şifâhî dönemi Karahanlılarınkinden çok daha uzun sürdüğü için Oğuzların dilinde mânâ değişmeleri çok daha yaygın ve hızlı olmuştur: İşte Oğuzlarda 'yazı yazmak' kavramının, 'günah işlemek' mânâsına gelen *yaz-* fiiline yükletildiğini bu değişmeye misâl olarak göstereceğiz. Yazı dili, dil değişmelerini frenlediği, yavaşlattığı halde konuşma dili bu değişmeleri çok daha hızlı yapmaktadır.

Buraya kadar söylediklerimizden şunları çıkarıyoruz:

1. Eski Türkçede 'yazı yazmak' için *biti-* diye bir fiil, 'hatâ etmek, günah işlemek' için de *yaz-* diye ayrı bir fiil var.

2. M.S. XI. asırdan itibâren Oğuzların Türkçesinde 'yazı yazmak' mânâsı, 'günah işlemek' mânâsındaki *yaz-* fiilinin omuzuna yüklenir; yani iki mânâ bir tek *yaz-* fiili ile ifâde edilir.

3. Bu durum, İslâm dinindeki 'günahların kaydedilmesi' keyfiyeti ile ilgilidir.

4. Ancak *yaz-* fiilinin iki mânâyı yüklenmesinin yalnız Oğuz Türklerinde görülmesi, Oğuzların yüzyıllar boyu yazı dilinden mahrum olarak sözlü dönemde kalmış olmaları ile izah edilecek; buna karşılık Karahanlı Türkçesinde böyle bir durumun bulunmayışı yani iki mânâ için iki ayrı fiilin bulunuşu (*biti-, yaz-* 'günah işlemek') da Karahanlıların, Müslüman olduktan hemen sonra yazı dilini kurmaları (yazı dili semantik değişmeleri yavaşlatır!) ve bir de Eski Türk yazı dilinin dayandığı şiveler grubuna bağlı olmaları ile izah edilecektir (Eski Türkçede *biti-* var!).

5. *yaz-* 'günah işlemek, hatâ etmek' fiilinin iştikakları şöyle sıralanacak:

yala- 'itham etmek' * *ya-l+a-*

...a 'itham etme' < * *ya-l-a*
...lgan 'yalan' < **yal-gan* (veya: **yal-ğ – a-n!*)
yangku 'dedi-kodu, iftira' < **ya-n(-k-)ku*
yangıl- 'günah işlemek' (krş. bugünkü *yanılmak* ve *yanlış!*)
yangluk 'günah' < **yan(-k-)ıl-uk*

Bütün bu verileri toparlayacak olursak şöyle bir tablo çıkar karşımıza:

**YA-*
'*yanlış bir şey yapmak'
ya-z-
(z ile geçişli fiil:) 'günah işlemek'
(İslâmiyet ile birlikte: 'günah kaydetmek'
'yazı yazmak')
[**ya-r-* > Çuvaşça *şyir-* 'resim yapmak, yazmak'][11]

'hata ve günah' mânâları bir süre daha Oğuzcada devam eder ve kalıplaşmış ifâdelere inhisar eder:

Ali şapkamın üstüne otur-a yazdı yazık! (< *yaz-uk* 'günah')

Fakat **YA-* ana kökünden türemiş diğer iştikaklar ortalıkda geziniyor:

yanlış, yanıl-, yalan

Bunların Eski Türkçedeki akrabaları da şöyle sıralanabilir: *yala yangku* 'iftira' (**ya-l-a*, * *ya-n-ku*) ve yalgan. Buna göre:

**ya-n-*
**ya-l-*

gibi fiil tabanları vaktiyle varolmuş olmalı, aksi takdirde bugünkü *yanlış* ve *yalan* kelimelerini izah edemeyiz![12]

Bunca dolambaçlı lâflardan sonra insanın aklına bir de şu geliyor: Acaba biz Oğuz Türkleri, az okuyup çok yazdığımız için mi 'hatâ etmek' ile 'yazı yazmak' bir fiilde birleşmiş? Kim bilir?! □

[1] Köktürk kitâbelerini en son T. Tekin neşretmiş, kullanışlı bir fihrist ile (*Orhon Yazıtları*, Ankara 1988/TDK Yayınları: 540). Uygurca ve genel olarak Eski Türkçe için Türk okuyucusunun başvuracağı en sağlam, elverişli ve kolay kaynak, Mehmet Akalın'ın A.v. Gabain'den çevirdiği *Eski Türkçenin Grameri* (TDK Yayınları: 532; Ankara 1988) olmalıdır.

[2] Bu deyim için ilk yazımızda (*Tarih ve Toplum*, sayı 66, Haziran 1989, s. 15, dipnotu 1-2) bir iki lâf etmiş idik. Burada bununla kastettiğimiz mânâlara bir defa daha temas edelim: iştikak kelimesi iki mânâda kullanılmıştır: 'etimoloji' (tabiî daha çok 'iştikak ilmi' şeklinde) ve 'türetilen kelime' eskiler bu sonuncu mânâ için 'müştak' diyorlardı; biz bunu kullanmadık, çünkü bu artık bugün saydamlığını iyice kaybetmiştir. Öte yandan komşumuz Müştak Bey ile karıştırılma tehlikesi vardır! .. 'Türev' kelimesinin ise tamâmen karşısındayız. Sebebini daha önce yukarıda zikredilen yazıda açıklamıştık!

[3] Bu bilgiyi Uygurca metin neşirlerinin hemen hepsinde bulmak mümkündür. En kolay bulunup tahkik edilecek yer A.v. Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*'ndedir (M. Akalın tercümesi, s. 268-269: *biir* 'fırça' vb.).

[4] Bu türetilen fiilin tarihi aşağı yukarı tahmin etmek mümkündür. M.S. 400'den sonra Çin'e hâkim olan Tabgaç Türklerinin (yani T'o-Pa) dilinde **bitikçın* şeklinde okunabilecek bir *piç-têchen* kelimesi geçmektedir. Bu kelimenin iştikakı çok kolay: *biti-g – çın!* Sondaki *n* daha çok Moğolcada kullanılan ismin yalın hâlini belirler. Ve bunun mânâsı 'kâtip, hükümdârın divan kâtibi' olur. Tabgaçların dili hakkındaki şu inceleme çok mühimdir ve Türkçeye tercüme edilmesi gerekmektedir: Louis Bazin, *Recherches sur les Parlers T'o-Pa (5e siècle après J.C.)* [Tabgaçların dilleri hakkında İncelemeler (M.S. 5. asır), T'oung Pao, C. 39, Leiden 1950, s. 228-329, kelimenin geçtiği yer s. 300-301].

Buna göre Eski Türkler, Çinlinin 'yazı yazma' ile ilgili hareketlerini M.S. 400'den çok önce gözlemişlerdir. 'Çok önce gözlemişlerdir' diyoruz çünkü, bir fiil kökünden üst üste iki kelimenin türetilebilmesi için o fiilin çok evvelden mevcut olması gerekir: Önce *biti-g* yani 'mektup, ferman, belge' yapılmış, sonra bundan *bitig + çi(n)* türetilmiştir. Öyleyse *bit + i-* fiilinin doğum tarihini milât sıraları olarak düşünsek nasıl olur?

[5] Hatta Almanya'da işçilerimiz, ilk defa karşılaştıkları ve deliğine para atılmak sûretiyle kapısı açılabilen abdesthânelere girerken rahatlıkla Alaman kuruşunun sonuna + la- getirmek yolu ile bir 'feniklemek' fiili teşkil edebilmişler ve bunu zevkle kullanmışlar ve kullanmaktadırlar!

[6] Bazı meslektaşlarımız nedense İstanbul Türkiyyat mektebinin bu terimine bir dürlü ısınamadılar, alışamadılar. Belki de "Türk şîveleri" dendiğinde akılları fikirleri hep Divan Edebiyatının 'şîveli-işveli' kelime oyunlarında olduğu için bir dürlü Nedîm'in "şîve-i reftâr"ını İç Asya'nın haşin bozkırlarında at oynatan Kırgızların "diline" yakıştıramıyorlar! İtirâzı olan var mı? Elbette olacak!

[7] Ulemâmız nedense bu Türk büyüğünün adını değiştirerek zikrediyor: Kaşgarlı Mahmut! Şahıs adlarının "tercüme edilmek" sûretiyle zikredildiği nerede görülmüş? Bunun cevâbını bilemiyorum. Bilen varısa lütfen bizi aydınlatsın! Bu kadar dedikodu yeter. Eserin kısaltması genellikle DLT'dir. Son yıllarda bir de İngilizce tercümesi neşredildi: R. Dankoff, *Compendium of the Turkic Dialects*, 3 C. (Sources of Oriental Languages and Literatures, C. VII, 1-3, Harvard University 1982-85). Bu seri Ş. Tekin ve Gönül A. Tekin tarafından çıkarılmaktadır.

[8] Şimdi burada bazı ulemâmız kaşını düğümleyip tebessüm edecek ve diyecek ki: "Olur mu öyle şey, *yazı yaz-* pek âlâ Karahanlı sonrasında ve Çağatay öncesinde Orta Asyada kullanılıyordu!" Doğru ama Oğuzların hepsi Mahmûd el-Kâşgarî devrinde Yakındoğuya göçmemişti ki, bir kısmı bir süre daha Orta Asya'da eyleşmişti ve kendi şivelerine dayalı bir yazı dili kurmadıkları hâlde mevcut yazı dillerine 'istinsah' yolu ile dışardan müdâhele edip meselâ Harzem Türkçesine, Kıpçak Türkçesine katkıda bulunmuşlardı; işte *yazı yaz-* da bunlardan biridir (bk. S.G. Clauson, *An Etymological Dictionary...*, s. 984. Buradaki hükümlerin tenkidi için aş. bk.).

[9] Ulemâmız gene bu hükmü tebessümler içinde okuyacak ve kaşlarını düğümleyip "... Olur mu efendim, olur mu? *Tarama Sözlüğü*'nde (Ankara 1963, s.618-621) *biti-, bitit-* fiilleri için birçok misâl getirilmiştir!" Doğrudur ama bu misâlleri dikkatle incelediğimizde şunları görürüz: 1. Adı geçen fiil 'yazı yazmak' mânâsında değildir; 2. Aşağıda izah edileceği gibi İslâm dinindeki 'geleceğin' ve 'günahların' kaydedilmesi keyfiyetiyle ilgili olarak bu fiil mânâ değiştirmiştir, mecâzî olarak kullanılmıştır ('nasip etmek, mukadder kılmak, kısmet olmak'); 3. Misâllerden de anlaşılacağı gibi bu fiil, XV. asırdan sonra kullanılmamıştır. İştikaklarından *bitik* ise *biti* altında, o da sadece lügat kitaplarında kaydedilmiştir. Hatta Mütercim Âsım Efendi bunu Farsça olarak kaydetmektedir (s. 617). Öteki iştikakı *bitikci* 'kâtip', bir tek misâlde Farsça olarak verilmiş. Yalnız Mustafa Darîr bin Yûsuf'un *Fütûhü'ş-Şâm Tercümesi* adlı eserinde geçen *bitikci* misâli düşündürücüdür! M.D.b. Yûsuf'un Doğu Anadolulu olduğunu düşünürsek, bunu da herhalde 14. asırda bir şive karışması ile izah edebiliriz.

Lâfı bu kadar uzatmamızın asıl sebebi şu: Kaynakları kullanırken çok dikkatli olacağız, verilen misâlleri iyice inceleyeceğiz. Tarama Sözlüğünde, kaynaklar süs için verilmemiştir. Bilhassa bu 'Sözlük'te, lügat kitaplarından seçilen örnekler, diğerlerinden farklı bir biçimde değerlendirilmelidir. Çünkü eski lügât kitapları, kullanılmayan, terkedilmiş kelime ve şekilleri de ihtiva edebilir.

[10] Konuyu değiştirip *"kâide"* kelimesinin üstüne koyduğum 'semer'e dokunmadan edemeyeceğim. Son zamanlarda (daha doğrusu epeyi zamandır) eli kalem tutanlarımızın bir kesiminin yazılarında bazı kelimeler çift *aa* ile boy göstermeye başladı. Bir de baktık ki bu çift *aa*'lar hep içinde *k* sesi bulunan kelimelerde kullanılıyor. Nedir bu diye soruşturduk. Türkiyyat ulemâmızdan bazıları "..a a a, bilmiyor musun ayol! Eğer *kâtil* yazarsam ince *k* ile okunur, yanlış olur bunun kaf olduğunu belirtmem için *kaatil* diye yazıyoruz". Biz gene saf saf sorduk: "Niçin?" Cevap geldi: "Karışır sonra, millet yanlış okur!". Burada 'karışır'dan kasitleri her hâlde mânâ karışması olacak. Fakat çift *aa* ile boy gösteren bütün kelimeleri kalın *k* (yani kaf) yerine ince *k* ile okuduğumuz zaman hiçbir şekilde mânâ karışması tehlikesinin bulunmadığını görürüz. Denemesi bedava, buyurun bütün çift *aa* ile yazılan kelimeleri ince *k* ile okuyun bakalım bir başka mânâya gelen ikinci kelime bulacak mısınız! Bulamazsınız! Çünkü yoktur böyle bir şey bugünkü Türkçemizde! 'Millet yanlış okur!' diyorlar. Bu ise, dilin estetiği ve makyajı ile ilgili bir hükümdür. Ana dilini doğru okuyup yazamayan bir aydın kişiye en hassas çevriyazı yani transkripsiyon dahi sunsanız gene bildiği gibi okur, hatta çift *aa*'ları da *a-a* diye okur, meselâ *ka-a-til* gibi! Millete yön gösterecek olan Türkiyyat ulemâmız birazıcık olsun sağına soluna bakarak yani azıcık düşünerek lâf etse çok iyi olur!

[11] Bizdeki *z*'ler Çuvaşcada *r* olur, *ş*'ler de *l* olur. Bu bir ses değişmesi olarak telakki edilmektedir. Ama verilen bütün misâllerde *z,r* ve *ş,l* unsurlarının hep yapım eki olduğu görülüyor. Acaba başlangıçda ses değişmesi yerine *morfem tercihi* mi sözkonusu idi? Konudan uzaklaşıyoruz, açıklanması gereken iştikakçı argosunu kullanmaya başladık; bunu şimdilik burda bırakalım! Bazı ulemâlar yukarıdaki *yaz-* = Çuvaşca *şyir-* eşitliğini kabul etmiyorlar: G. Doerfer, TMEN, iv, s. 67-71. Her ne hal ise, gerçekten de böyle bir ilişki varsa bile Çuvaşcadaki mânâ değişmesi Oğuzların İslâmiyetinden sonra ortaya çıkmış olmalı!

[12] Son olarak yazılış ve söylenişleri yukarıdaki **ya-* kökü ve iştikakları ile aynı olan bir iki kelimemiz daha var. Bunları tabii aynı torbanın içine koymayacağız. Yani dış görünüşün benzemesi hatta aynı olması kelimelerin akraba olduğunu göstermez, mânânın da uyması lâzım.

yay- 'yaymak, dağıtmak' (< *yad-*)
yaz- 'yaymak, dağıtmak' (yukarıdaki örnekler için verilen kaynaklara bk.)
**ya-y- (= d)*, **ya-z-* [bu sonuncusu bugün de yaşıyor: *oyalı yaz-ma, yazı* 'ova' (Akyazı!)
yat- 'yatmak' (= 'vücûdu yaymak' **ya-t-*)
yakı yak- 'merhem sürmek' (< *yakığ yak-* **ya-k-*)
yag 'yağ, tereyağ, sıvı yağ' (< **ya-g*)

Bunlardan Eski Türkçede *yad-* yanında bir de *yay-* fiili görülür 'dağıtmak, perişan etmek' mânâsında. Tabiî *-d-*'nin yanında *-y-* bulunamayacağı için buradaki *yay-*'ın başka yerden gelmesi lâzım; gerçekden de kitâbelerde ve bazı Mani metinlerinde *yany-* diye bir fiile rastlıyoruz aynı mânâda ve bu *ny* sesinin *n* ve *y* şeklinde daha Eski Türkçe devrinde parçalandığını biliyoruz.

Enver Paşa Efsanesi'nde Alman Katkısı (1908-1913) - 1

ORHAN KOLOĞLU

Enver Paşa, tutkularının kapsamı bakımından, yalnız bizim değil, belki bütün İslâm dünyası yakın tarihinin en büyük efsanesiydi. Bu inceleme, onun kişilik özelliklerinin ve oluşumunun kavranmasına yardım edecektir.

24 TEMMUZ 1908 gününe kadar yakın arkadaşları dışında kimse tarafından tanınmayan ve bir serseri kurşuna kurban gitmenin korkusu içinde Makedonya dağlarında komitacı kovalamaktan başka bir şey yapmayan genç bir binbaşı, ertesi gün hem ülkenin, hem de dünyanın adından en çok bahsedilen, en çok övülen kişisi oluyordu: *Hürriyet Kahramanı Enver Bey*. Adına şiirler, marşlar düzenliyor; isminin bir savaş gemisine verilmesi isteniyordu. Birkaç ay sonra da Avrupa'nın eğlencesi en bol başkentlerinden birine (Berlin), yüksek bir aylıkla ataşemiliter olarak gönderilir.

Bu görev kuşkusuz başarılı hizmetinin bir ödülüydü, belki de politikada daha fazla rol oynamasını istemeyenlerin bir uzaklaştırma taktiği. Onu atayanlar, kuşkusuz, dış deneyimi olmadığı ve o görevin gereklerini bilmediğinden habersiz değillerdi. Bâbıâli bürokrasisinin Abdülhamit döneminde kökleşmiş uygulamalarının değişmesi içinse daha çok erkendi. O halde Enver'den beklenenin, sıradan her askerî ataşeden beklenenden fazla bir şey olması mümkün değildi. Yetenekleri oranında dostluklar kuracak, böylece elde ettiği bilgileri hükûmetine aktaracak, oradan gelecek silâh alımıyla ilgili talimatları uygulayacak, boş zamanlarında da Avrupa'nın keyfini çıkaracaktı.

Enver sıradan bir askerî ataşe miydi?.. Emir komuta zincirinin zorunluluklarına ne derece kendini bağımlı sayıyordu?.. Dolayısıyla dış hizmet süresini ne derecede bir "klâsik askerî ataşe" kalıbı içinde tamamlayacaktı?..

Enver Paşa hakkında şimdiye kadar en ayrıntılı incelemeyi yayınlamış olan Şevket Süreyya Aydemir,[1] ilk görevinde Makedonya'ya atanması ve hep orada kalmasının 'kaderi' üzerindeki etkisine dikkati çeker:

"Enver ne büro adamıydı, ne kışla adamı, ona hareketli vazifeler lazımdı... Enver'i (şekillendiren) eşkiya takibi olmuştur... Makedonya'nın ateş imtihanından, çete savaşlarından geçip olmuştur."

Hatta ekler: *"Eğer Makedonya yerine Erzincan'daki orduya atansaydı, tarihin tanıdığı Enver Paşa ortaya çıkamazdı."*

Kanımızca Enver Paşa'yı şekillendiren ikinci rastlantı da Berlin'e atanması olmuştur. Bunu kendi mi istedi, yoksa yöneticiler mi kararlaştırdı, bilmiyoruz. İlk olasılık herhalde daha kuvvetlidir. Hangisi olursa olsun, bu seçimin Enver Paşa olayının su yüzüne çıkmasında başlıca rolü oynadığı yadsınamaz. Paris ya da Londra'ya gitseydi, öylesine uzlaşma hırsı gösteren bir ortamı bulamayacak, Osmanlı Devleti ve Türklere önyargılı bir çevrede hiç kuşkusuz içine kapanıklığı daha da artacaktı. Komite arkadaşlarından diğer ataşeliklere atanan Fethi (Okyar, Paris'e) ve Hafız İ. Hakkı (Viyana'ya) bu görevlerinde gerekenden fazlasına çıkmamışlardır.

Daha sonraki olaylar, Enver'in Almanya'da sıradan bir askeri ataşeye yakışandan daha üst düzeyde ilişkilere eriştiğini kanıtlıyor. Bu ilişkilerinin ne kadarını resmî raporlarına sokup devlete bilgi olarak ulaştırdığını, ne kadarını kendisine ayırdığını bilemiyoruz. Ülkemizde pek çok alanda olduğu gibi, Enver'in ataşelik dönemi raporları üzerinde de bir araştırma yapılmamış olduğu için, bu konu da hâlâ *"devlet sırları"* arasındadır. Berlin'deki görevinden sık sık (İttihat ve Terakki kongreleri, 31 Mart olayı, 1911 başında Arnavutluk karışıklıklarının bastırılma-

1911 sonunda İtalyanlarla savaş için) [illegible]mıştır. Yani açıkça ülkenin iç politikasına -hem de sözü geçer şekilde- fiilen katılmaktan geri kalmamıştır. Komitedeki üyeliği de devam etmiştir.

Şükrü Hanioğlu'nun yayına hazırladığı *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* kitabı[2] kahramanımızın üzerinde fazla araştırma yapılmamış -ama daha sonrasının önemli olaylarını çok etkilemiş- bu dönemdeki yaşamıyla ilgili olarak bize çok değerli bilgiler veriyor. Böylece dönemi Enver'in açısından yargılamamız mümkün olabilmektedir. Bu değerlendirmenin tam olabilmesi için, 1911-1913 yılları arasında Alman dostlarına gönderdiği 179 mektup ya da notun hangi etkiler arasında kaleme alındığını açıklamak yararlı olacaktır. Böylece Enver'in görevi çerçevesinde ne tür ve kapsamda ilişkiler kurduğu anlaşılmakla, ne ölçüde bilgi aldığı, ne ölçüde bilgi verdiği, nasıl bir amaçla böyle yoğun bir bağlantıya girdiği ortaya çıkacaktır. Eğer askeri raporlarında bu bağlantılarından hiç bahsetmiyorsa o zaman da tamamen kendi başına bir girişim sürdürdüğü sonucuna varabilir.

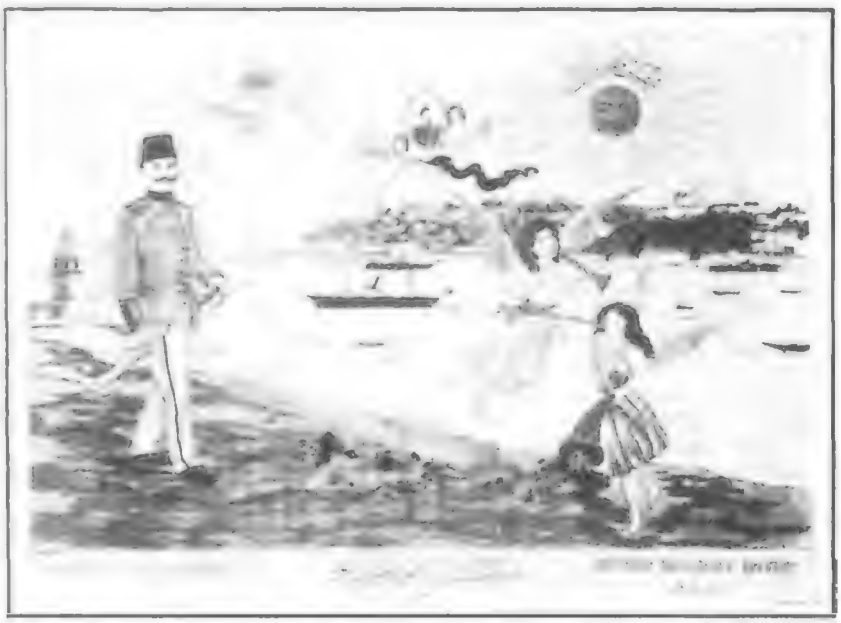

31 Mart'tan sonra yayınlanmış olan bir halk resmi. Solda Enver Bey, yukarda meleklerin arasında Midhat Paşa'nın resmi yükseliyor, İstanbul'u aydınlatan güneşin üstünde ise Şems-i Hürriyet (Özgürlük Güneşi), kartın altında ise Rumca, Türkçe ve Ermenice olmak üzere "Hürriyet Güneşinin İstanbul'da Doğduğu Gün" yazmakta.

Bir Askeri Ataşenin Dilini Çözmenin Yolu

Gece gündüz, uykusuz, komitacı kovalamaya alışmış bir kimse, asıl yaşamını gece eğlencelerine ve salon toplantılarına hasretmiş bir toplumun içinde ne yapar?.. Kadın-erkek ilişkilerinin ağırlık taşıdığı bir ortamda onlara ne oranda uyabilir?.. Hele özellikle bekâr ise!..

Ş.S. Aydemir onun Berlin günleri üzerindeki sınırlı bilgileri arasında pek anlamlı bir olayı aktarır. Bir Alman prensesi ona açık açık sulanmış, fakat cinsel ilgi göstermeyişi karşısında *"Aman yarabbim bu bir manken"* diye bağırmaktan kendini alamamıştır. 27 yaşındaki bir erkeğin cinsel ilişkinin bu en serbest ve hazır ortamı içindeki ilgisizliği insanın kafasında ister istemez, bir kusuru olup olmadığı sorusunu doğuruyor. Dönemin bir diğer askerî ataşesini, Mustafa Kemal'i ele alsak, çok daha sınırlı koşullarda -Sofya'dadır- kadınlarla ilişkilere girdiğini, kadın-erkek ilişkilerini de içeren mektuplar yazdığını görürüz. Oysa Enver kızkardeşine yazdığı mektupta bile 33 bin kişilik Alman birliğinin geçit resmini anlatır. Kuşkusuz Enver'i bu davranışında haklı çıkaracak önemli bir sebep vardır: Bir Sultanla (sadece 12 yaşında) nişanlıdır ve doğaldır ki, her türlü skandal olasılığından korkmaktadır. Ancak bunun yeterli bir sebep olduğunu herkes kabul etmeyecektir. Sanırız ki, bunu kabul etmeyenlerin başında Alman diplomasisi ve haberalma örgütü geliyordu.

Parayla ya da kadın aracılığıyla elde edilemeyen bir kimseyi yumuşatmanın yollarından en geçerlisi onu *"aile çevresi"*ne sokmaktır. Böylece seksin bahis konusu olmadığı bir ortamda onunla diyalog kurmak kolaylaşır. Prensesin çözemediği adamın özelliğine girmeyi başaran -ve gözlemlerini kuşkusuz haberalma örgütüne aktaran, hatta aktarmakla kalmayıp gazetelere bile yazan- Almanlardan biri, dönemin ünlü heykeltraşlarından Profesör *Eugen Boermel*'dir. Osmanlı Devleti'nin Enver'in kişisel kararıyla Almanya'nın yanında Dünya Savaşına girmesi üzerine *Der Tag* gazetesinde, Paşayı övmek amacıyla yazdığı bir makalede, onu nasıl tanıdığını ve kişiliğini şöyle anlatıyor: (Özet olarak aktarıyoruz)

"Enver Paşa'yı 1908/9 kışında, Berlin'de bir tiyatroda verilen Yazarlar Balosu'nda tanıdım. Sivil elbiseliydi, ama Alman sarayında yetişmiş bir asker havası vardı. Onu tanıyan ünlü bir Alman milletvekilinin eşi "Türkiye'nin Hürriyet Kahramanı" olduğunu vurgulayarak bizi tanıştırdı. Elimi dostça sıktı. Kırık ama net anlaşılır bir Almanca konuşuyordu. Biz Almanlar sürekli barış yüzünden kahraman çıkaramazken başkalarının çıkarması beni kıskandırmıştı.

Tombala çekilirken tekrar buluştuk. Numaralarına hep boş çıkıyordu, "Siz de aşkta kazanırsınız. İnsanın her şeyde şansı olmaz" dedim. "Herhalde olmuyor" diye yanıtladı. Bir büstünü yapmam için bana modellik edip etmeyeceğini sordum. Kabul etti. Büstünün nasıl yapılmasını arzuladığı konusundaki açıklaması ilginçti. Hilâlli bayrak yükselirken sağ elinde kılıcıyla düşman saldırısına karşı durur pozda istiyordu. Tabiî bu kompozisyon basit bir büstten çok daha zordu, ama isteğini kabul ettim. Böylece, onun kişiliğini, düşünme tarzını yeterince öğrenme zevkine eriştim. Bir sanatçının özgür ortamlı evinde en üst düzeydeki kişiler bile (bu evde Boermel, Kayzer Wilhelm'in büstünü de yapmıştır) her türlü formaliteden sıyrılmış hissederler kendilerini. Aynı şey Enver'e de oldu. Korkulan, düşmanlarında ürpertiler yaratan ihtilalci, salt insan kişiliğiyle bir çocuk gibi ortaya çıktı. Çok konuşmuyordu. Bu doğuştan komutan ve gerçek askerin kafasında sadece mücadele ve savaş vardı. Kızgın savaşçıların yaşadıkları terrörden bahsedildiğinde ya da arzusunun aksine bir şey olduğundan dalgın koyu gözlerinde âni olarak, şeytanî, gaddar bir şey parıldıyordu. Bana öyle geldi ki, bu vücutta bir ikinci ruh yaşamaktaydı. İçten gelen tam insan sevgisi ve sınırsız Allah'a inancın yanısıra belki insanî gururdan ve küçük kusurlardan arınmış değildi, ama kendi yurttaşları için müşfik bir aşkla, yoğun bir vatanseverlikle ve ülke yöneticilerine sadakatla doluydu. Buna karşılık düşmanlarına sonsuz bir güvensizliği vardı. İşte Enver'i böyle tanıdım.

Bir gün, o kadar silâh atışı arasında nasıl olup da yaralanmadan çıktığını sordum, şöyle yanıt verdi:

- Ülkede siyasal durum çekilir gibi değildi. Ben diğerlerinden daha zeki, daha iyi, hatta daha cesur değildim. Buna rağmen beni lider seçtiler, çünkü arkamda beni düşünen ne bir kadın, ne de bir çocuk vardı. Ve sanıyorum ki, zavallı halkıma ve vatanıma yardım için Allah beni kendi aracı olarak görüyordu. Ve eğer halkım ve Allah artık bana muhtaç değillerse kurşunlar bana isabet edecektir.

Bu konuda bana bir de öykü anlattı. Abdülhamit onu sarayda kahve içmeğe davet etmiş. İçten teşekkürlerle birlikte evde içmiş olduğunu söyleyerek öneriyi geri çevirmiş. "İçimden bir ses beni uyardı, bunu içersem saraydan sağ çıkamayacağımı hissettim; daha sonraki olaylar bu kuşkumu doğru çıkardı" diye ekledi.

Bu içindeki sesin tehlikeleri hep haber verdiğine inanıyordu. Bir başka olay da Makedonya'da olmuş. Bir çeteyi, alınması güç bir kalede sarmışlar. Çeteciler beyaz bayrak çekip, Enver şahsen gelirse teslim olacaklarını bildirmişler. İçindeki ses bunun hile olduğunu söyleyince bir mankene fes ve üniforma giydirip, kendi yerine iki asker arasında at üzerinde akşam karanlığında göndermiş. Kale kapısı açılmış ve arkasına 6 el ateşin hepsi de fesi vurmuş. Çeteciler işi başarmış olmanın gevşekliğine daldığı sırada Enver hemen askerleriyle saldırıp açık kapıdan girerek kaleyi ele geçirmiş.

Bu seçilmişlik inancına karşılık, Enver çok ihtiraslı ve doymaz değil. Padişah kendisinden hanedandan bir prensesle evlenmesini isteyince, zavallı bir mimarın oğlunun 1001 gece masallarındaki gibi soylu oluvermesi karşısında bazılarının onu aşağılık bir arrivist (fırsatçı) farzetmelerinden çok üzülmüştü. "Güzel mi?" diye sordum. "Evet genç ve güzel olmalı, ama ben onu hiç görmedim. Ve maalesef bir başka prenses beni çıldırasıya seviyor" dedi. Alaylı şekilde hangisi daha zengin diye sordum. Bilmiyordu. Paradan anlamıyor ve bu onu hiç ilgilendirmiyordu. Tombaladaki kehanetim doğru çıkmıştı, Enver'in aşka talihi vardı."

Boermel'in burada biten yazısı bize, Enver'in ne kadınlarla konuşmaktan, ne de aşk ve kadın konularını ele almaktan kaçınan bir kimse olmadığını gösteriyor. Bütün sorun konuların onun arzuladığı ortam ve üslûpta sunulmasındaydı, Boermel ailesi bu ortamı yaratmayı becermiş ve Enver onlara Allâh tarafından seçilmişliği inancından

1910'de Berlin'de sarayda imparator tarafından kabul edilmek üzere sıra bekleyen Enver Bey (Almanlar o yıllarda Enver Bey'e Paşa demekteydiler).

vatan sevgisine, kendisini paylaşamayan prenseslerden savaş-zafer kazanma hırsına kadar her konuda içini dökmüştü.

Boermel'in Enver'in en sevdiği sohbet konusunun savaş olduğu hakkındaki yargısına onu tanımış başka Almanlar da katılıyor:

"Doğal bir incelik ve zevk sahibi. Tam bir centilmen, ama Avrupa kültürünü ne red ne de kabul ediyor. Dostlarıyla tiyatro seyrederken (Ne yazık! Bu, bir gün bize de gelmeli) demişti. Modern açık fikirli bir Türk ama geleneklerinden kopmamış. Alman şarap ve birasını red ediyor ve Kur'anı izliyor. En büyük zevki ve konuşma konusu savaş tarihinden olaylar... Bir kez konuşma Moltke, Büyük Frederik ya da Connetable de Bourbon'un savaşlarından birine gelince en ince ayrıntısına kadar anlatıyor."[3]

Türk subayları içinde de Enver'deki savaşma ve sadece bunu konuşma tutkusunu farketmiş olanlar çoktur. Müşir İzzet Paşa anılarında ondan *"ihtiraslı bir savaş cezbesi içindeki Enver"* diye bahseder. (*Denkwürdigkeiten...*, Leipzig 1927, s. 267)

Kuşkusuz Boermel'ler Enver'i kuşatan Alman ağının en önemli halkası da değildi. Etrafında Türkiye'de, askerî okullardaki öğretmenlerden Harbiye Nezaretindeki uzmanlara, askerî ateşe-

ere kadar bir sürü temsilci vardı. Almanya'da sayısız gazeteci, sanatçı ve politikacının dışında Kayzer'in bile onunla yakından ilgilendiği, elçiden büyük prestiji bulunduğu biliniyor. Bu ilgi o dereceyi bulmuştur ki, 1911-12 İtalyan savaşı sırasında bile Almanlar onu yalnız bırakmamış, Türk ismi takınmış en az beş Alman subayı Bingazi cephesinde onun emri altında savaşmışlardır. Bütün bu kimselerin onun hakkındaki gözlemlerini belli bir politika oluşturma merkezine ulaştırmaları son derece doğaldı.

Kaçınılmaz olarak akla şu soru geliyor: Bir binbaşıyla bu kadar çok kimsenin ilgilenmesinde bir abartma payı yok mudur? Şaşırtıcı görünmekle birlikte o günün koşullarında bu durum doğaldı. Emperyalist güçler dünya egemenliği kavgasında planlar yapar ve müttefik ayarlarlarken Osmanlı'ya da önemli bir yer ayırmak zorundaydılar.

Osmanlı da hesaba katılması gereken en önemli güç İttihatçılar, Enver ise Komite'nin en sözü geçen üyesi idi. Bu yüzden ona ilgi sadece yaşadığı Almanya'da değildi. Her gittiği yerde Enver'i bir gözlemciler halkasının sardığı bir gerçektir. 1910'da Londra'da yarattığı ilgiyi ve *Türkiye'nin Garibaldi'si* diye yüceltilişini İtalyan elçisi raporunda şöyle anlatıyor:

"Eski sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Londra'ya ziyaretinden daha ilginç olan, Enver Bey'in İngiliz başkentinden geçmiş olmasıdır. Yanılmıyorsam, Osmanlı elçisinin arzuladığı orandan çok daha büyük bir ilgi topladı. Ataşemiliter olarak bulunduğu Berlin'den, bir İngiliz şirketine sipariş edilmiş olan toplar için gelmişti... İngiliz sarayında da büyük bir merak konusu oldu, bütün bakanlar ve siyasî adamlar ona takdim edilmek için ve konuşmak için kuyruk yapmışlardı."

Abdülhamit döneminde Osmanlı devletine karşı olmakla tanınan Balkan Komitesi de şerefine bir yemek verdi. 11 milletvekili ve pek çok ünlü kişinin hazır bulunduğu bu yemekte bir konuşma yapan bakan Herbert Samuel, şu sözlerle Enver'i övdü:

"Genç Türk Komitesini kuran, bir fikir için hayatını öne atan, fetih içi değil halkına gerçek barışı sağlamak için kılıcını çeken adam. Abartmadan Türkiye'nin Garibaldisi denilebilecek bir kişi."[4]

İngilizlerin de Enver'in dilini çözecek özel yöntemler deneyip denemediği yazımızın konusu dışında kalıyor. Buna karşılık Hanioğlu'nun yukarda bahsettiğimiz kitabında yeralan mektuplar ve bilgiler, Enver'le Almanlar arasındaki ilişkilere yeni boyutlar kazandırıyor. *Mektup ve notlar, (ismi açıklanmayan) Türkiye'de doğmuş bir kadınla, Alman profesör Ernst Jaeckh'e yazılmışlar.* Ama sonuçta hepsi de Jaeckh'in elinde toplanmış, oradan Alman makamlarına ulaştırıldığı gibi, gerekli -yani Alman propagandasına yarayacak- kısımlarından da kitaplar yapılmış ve gazetelere haber olarak yansıtılmıştır. Hanioğlu'nun kitabında belirttiği gibi Jaeckh'in Almanya'nın Ortadoğu ve Müslüman toplumlara yönelik politikasını oluşturan danışman kadro içinde bulunması, bu ilişkinin basit bir dostluk çerçevesi içinde değerlendirilmesini olanaksız kılmaktadır. Boermel'in 1915'de açıkladığı gözlemleriyle, Jaeckh'in elinde toplanan mektuplarından çıkan Enver'in ruhsal yapısı arasındaki benzerlik şaşırtıcıdır.

Kendi Kalemiyle Kendini Tanıtma

Enver'in iki Alman dostuna yazdığı mektuplardaki mesajları şöyle özetleyebiliriz:

1) *"Size yazdıklarım en gizli sırlarımdır. Başkasının bilmesi hoşuma gitmez. Zaten her şeyi yazmıyorum, çünkü mektuplarımın okunduğunu biliyorum."* (9.10.1911; 7.5.11; 11.7.1912)[5]

2) *"Bunları sesimi dışarıya (Avrupa Kamuoylarına) duyurmanız için yazıyorum."* (8. 10. 11; 12.7.12; 4.9.11)

Bu iki mesaj Almanları, verilen bilgileri uygun gördükleri oranda kullanmakta serbest bırakıyor. Dolayısıyla aralarında bir propaganda işbirliği kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Enver'in bunu yaparken kendi ve ülkesinin çıkarını düşündüğünden şüphe edemeyiz. Ancak Alman çıkarlarının da hesapta olduğu yadsınamaz. Dolayısıyla bir Alman-Osmanlı çıkar birliğinin varsayıldığı açıktır. 1911-12 Savaşı sırasında Berlin'de bütün dünyadaki Müslümanlara Türkçe, Arapça ve herhalde diğer Doğu dillerinde beyannameler gönderen bir Türk-Alman örgütü kurulmuştu.[6] Londra elçimiz *Tevfik Paşa*'nın iki oğlu, (*İsmail Hakkı ve Ali Nuri*, ikisi de subay ve Berlin'de görevlidirler) Mısırlı doktor *Muharrem Bey* ve Alman Müslümanlarından *Muhammet Brugsch Bey*'in bunda aktif olduklarını biliyoruz. Enver'in bunlardan haberdar olmaması olanaksızdır. Demek ki, zaten varolan bir işbirliğine o da özel olarak kendi açısından katkıda bulunmaktadır. Ancak aşağıda da göreceğimiz gibi, bu katkı, devletlerin haberalma örgütlerinin kontrollu bilgi değiş tokuşunun çok dışında bir içeriğe sahipti. Enver'in yazılarında kişisel sorunlarla ülkenin sorunlarını özdeşleştiren bambaşka bir yapıya rastlıyoruz.

3) *"Yapayalnızım... Hiç dostum yok, olmasını da istemiyorum. Herkesle iyi geçiniyorum, ama kimsenin bana yaklaşmasına izin vermiyorum."* (12.7.12) Bu yalnızlık ve umutsuzluk yaratacak ortam teması şaşılacak bir yoğunlukla yineliyor (9.8. 11; 30.5.12; 1.8.12; 16.10.12). Yanındaki Türk subaylarından hiçbiri hakkında olumlu bir yargısına rastlamıyoruz. Yalnızlığını aşabilmek için sevgisini bir ceylana yöneltiyor, fakat meslekdaşlarını asla yanına yanaştırmıyor. *Talât, İsmail Canbolat*, ve bir iki arkadaşı dışında kimse için olumlu yargısı yok. *Fethi (Okyar)* ile ters düşüp düşmediği hakkındaki Alman'ın sorusuna bile kesin yalanlama yanıtı yazmıyor: *"Fethi bizim en iyi zabitlerimizden biri, aramızda ciddi bir sorun olsa bile ikimiz de hayatlarımızı vatana hasretmemiz lâzım geldiğini çok iyi biliyoruz"* (2,4.13). Kader arkadaşlarından bile böylesine kopuşunun sebebini de *"vatanın karşısında bulunduğu tehlike ve sorunları kavrayamamaları"* (Yani kendisinin anladığı ve çözümünü önerdiği şekilde anlayamamaları) ile açıklıyor. Kısacası Enver'deki yalnızlık acısı *'vatanı tehdit eden tehlikeden doğmaktadır'* (22.10.11; 2.11.12; 14.1.13). Kanımızca, Enver ile *Aziz Ali Mısri*[7] arasında Bingazi cephesindeyken başlayan ve bu ikincinin idama mahkûmiyetine kadar varan çekişmenin kökeninde, Enver'le çevresi arasında bir türlü kurulamayan bu bağın eksikliği önemli bir etken olmuştur. Tabiî tek sebep değildir. Aynı şeyi *Mustafa Kemal* ile olan ilişkisi konusunda da söyleyebiliriz.

Hiçbir yakınına, hatta ihtilâlci arkadaşlarına içini açmayan Enver'in, bu yalnızlığını sadece bir yabancının "mektup arkadaşlığı"nda giderebilmesindeki çelişki kuşkusuz dikkatlerden kaçmayacaktır. Bunu kendisi de farketmiş olmalı ki, mektuplarında açıklamasını yapmaktadır: *Türkiye'de doğduğu için Türkiye aleyhtarı her olaydan kederlenecek kadar 'Türk olmuş' bir kimsedir o.* Müslüman olmasa bile duası Allah nezdinde kabul görecek bir iyi niyetli kişidir. (20.7.12; 24.8.12; 28.9.12; 4.10.12; 14.1.13) Ondan durmadan yardım ve yol göstericilik istemekte bu suretle zihninin dinlendiğini yazmaktadır. Tavsiyelerinin son derece olumlu sonuçlar sağladığını da saklamamaktadır. (3.8.12; 12.7.12; 16.8.12; 12.1.13; 14.1.13; 27.1.13) Ona ya da (onlara) güveni öyledir ki, *"Hayatımda gerçekten bir peygambersiniz"* sözlerini bile kullanmaktadır. (28.9.12)

Enver-Pascha als Mensch.

Persönliche Erinnerungen von Professor Eugen Boermel (Berlin-Grunewald).

(Nachdruck nur mit Genehmigung des Verfassers gestattet.)

Auf einem Berliner Schriftsteller-Ball, der im Winter 1908/9 in den Räumen des Theaters am Nollendorfplatz stattfand, lernte ich diesen eigenartigen Mann kennen.

Auf einem besonders für Ehrengäste reservierten Platz sitzend, beobachtete ich mit großem Interesse, wie einem mittelgroßen, schlanken, jungen Mann mit orientalischem Gesichtsausdruck, in tadellosem Zivilanzug, von hohen deutschen Militärs förmlich der Hof gemacht wurde. Vielleicht ein ausländischer Prinz?

„Wer mag das wohl sein?" fragte ich die neben mir sitzende Gattin eines bekannten Reichstagsabgeordneten. „Enver-Bei, der türkische Freiheitsheld! Wünschen Sie ihn vorgestellt zu sein?" sagte sie, fröhlich über mein verdutztes Gesicht lachend.

Natürlich wünschte ich, denn man hatte ja so viel von ihm gehört, gelesen, und meine Künstlerphantasie hatte sich den berühmten Organisator der türkischen Revolution als einen martialischen Kerl ausgemalt — ich war natürlich etwas enttäuscht, wie mir nun ein ganz bescheidener junger Mensch da so freundlich die Hand reichte.

Allerdings eine angenehme sympathische Erscheinung, dieser kleine türkische Militär-Attaché. Seine Sprache etwas gebrochen deutsch, aber doch klar und verständlich. Auch ich gedachte, ihm einige anerkennende Artigkeiten zu sagen, jedoch kam ich kaum dazu, denn immer wieder nahten hohe Offiziere, die ihn ob seiner militärischen Erfolge beglückwünschen wollten. Unwillkürlich beschlich mich ein stiller Neid. Wie schade, dachte ich, daß gerade wir Deutschen zum ewigen Frieden verdammt scheinen — ganz sicher gäbe es auch unter uns solche Helden — nach größere — wenn die eiserne Zeit einmal kommt. . . .

Erst bei der Tombola traf ich ihn wieder und bemerkte, daß er nur Nieten zog. „Was möchten Sie denn gern gewinnen, lieber Herr Major?" fragte meine kleine Frau, über dieses Pech belustigt. Er zeigte stumm auf ein von mir gestiftetes Bild — und zog noch mehr Nieten.

„Sie werden viel Glück in der Liebe haben!" sagte ich tröstend. „Man kann nicht in allen Sachen Erfolg haben." — „Vielleicht auch nicht", antwortete er, seine Lose lachend fortwerfend. Ueber das wandelbare Glück weiterplaudernd, gingen wir zum Theatersaal, wo eine interessante Vorstellung stattfand. Ich fragte, ob er Lust hätte, mir zu einer Büste Modell zu sitzen. — Vielleicht hatte ihn das Tombolabild überzeugt, daß ich als Bildhauer etwas kann. Sehr gern willigte er ein und versprach seinen Besuch in unserem kleinen Künstlerheim.

Es hatte für mich einen eigenen Reiz, den kühnen Reformator der Türkei auch einmal für die deutsche Kunst und für deutsches Wesen zu interessieren; denn ich wußte ja, wie stark der alles blendende Magnet Paris die Ausländer anzog. Auch auf Enver hatte Seine-Babel seine faszinierende Wirkung nicht verfehlt. Auch war es mir nicht unbekannt, daß der Koran den Türken die bildliche Darstellung verbietet — doch konnte ich wohl mit Recht annehmen, daß ein aufgeklärter moderner Geist wie Enver im Porträt keine Sünde sieht, sondern daß ihm etwas daran liegen muß, sein Konterfei möglichst künstlerisch treu einer späteren Zeit zu hinterlassen. Auch erfreute es ihn, daß ich mit meiner Arbeit keinerlei geschäftliches, sondern nur ein ideales Interesse verband.

Originell war es schon, wie Enver sein Porträt aufgefaßt wissen wollte. In meinem Atelier bemerkte er zuerst den Entwurf zur Statue eines Freiheitskämpfers des Grafen Goeben für Schüler Gotteswerfzeuge.

İnsan Olarak Enver Paşa. Prof. Eugen Boermel'in kişisel anıları.

Ne kadar yazık ki Enver'e Almanlardan gelen mektuplar elimizde yok. Bunlar bulunsaydı ona verilen tavsiyelerin, akılların çapını çok daha iyi belirleyebilirdik. Enver'in mektuplarından anlayabildiğimiz kadarıyla bu tavsiyeler kısmen politik, ama daha çok psikolojik, davranımsal niteliktedir. Yani Enver'in seçtiği hedefleri asla tartışmayan, bunlara erişmenin yol ve yönteminde yardımcı olan tavsiyeler. Kısacası eleştirici değil, onaylayıcı bir yaklaşım. Oysa Meşrutiyetle gelen açık tartışma ortamında bu olası değildi. Temel yaklaşımlar, çözümler, hedefler ayrıntılı şekilde tartışılıyordu. Aşağıda ayrıntıyla açıklayacağımız gibi, Allah tarafından görevlendirildiği inancındaki Enver ise bu tür tartışmalara girişmekten hoşlanmıyordu. Bu yüzden *"ruhunu dinlendirdiklerine"* inandığı Almanlara yanaşmak çok daha kolayına geliyordu. Ve bunu Almanların kandillerine açıklamaktan da geri kalmadı: *"Herkesin gizli hislerimi çıkarmak ya da durumu anlamak için yüzüme baktığını hissediyorum"* (6.6.12). Böylece, onunla tartışmama ve kafasından neler geçtiğini araştırmama taktiğini uygulayarak Almanlar, aksine onun en gizli düşüncelerini ve iç dünyasının özelliklerini kendi kaleminden öğrenmeyi başarıyorlardı. Tabii ona göre politikalar ve taktikler saptamayı da.

4) *"Biliyorsunuz ben çok hassas yaradılışlıyım. Hayaletlerin elleri bile benimle istedikleri gibi oynar ve böylece ruhumda bir tesir bırakabilirler"* (29.7.12) Böylece bir kere güven duyduğu kişilere pek çabuk kanabildiğini ortaya koymuş oluyor. Bunun doğal bir sonucu da çabuk kararlara varıp önemli yanlışlar yapmasıdır. Mektuplarında bunun hayli örneğine rastlıyoruz. Bütün gayri-Müslim ve Arapların Osmanlı vatanını kurtarmak için sevinçle savaşa katıldığı, Bingazi mücahitlerinden bütün Avrupa'yı altedebilecek bir gücün çıkabileceği, Balkan Savaşı patlamadan hemen önce Arnavutluk'ta ciddi bir durum bulunmadığı, İtalya ile barış görüşmelerinin kendi istediği yönde yapıldığı Balkan Savaşı'nın Türkiye lehine sonuçlanacağı, İtalyanların bağımsız bir Sirenayka Devleti kurmasına izin verecekleri şeklindeki görüşlerinin hepsi yanlış çıkmıştır. Almanların bu yanlışlıkları düzeltir yönde hiçbir davranışta, uyarıda bulunmadıklarını, görüşlerinin isabetine inanmasını desteklediklerini farkediyoruz. Bu yüzden de Enverle Almanlar arasında, yakınlarıyla çıkan çekişmeler belirmiyor. Zaten kendini de bunu Almanlara açık açık belirtiyor:

"Sizin hayat hakkındaki Avrupalı fikirlerinizi kabul edemem. Eğer kendimi bu fikirlere alıştırmaya çalışıp, olan biteni kelimenin tam manasıyla tabiî görmeseydim, o zaman bu benim karakterime, ilkelerime ters olurdu, beni dejenere ederdi. Ruhum, hayatım ve böylece gururum da bir hiç olurdu. Eğer beni bu düşüşten, bu manevî çöküntüden kurtarmak istiyorsanız bu halime güven duydurmanız gerek." (2.6.12) Bir diğer yazısında da *"Ben neysem oyum"* diyerek (2.11.12) değiştirilmek değil, onaylanmak istediğini yineliyor. Kuşkusuz bunu, Devrim'i bir lider peşinde değil, toplu liderlik örgütü ve açık tartışma ile gerçekleştirmiş kadrolara kabul ettirmesi kolay değildi.

5) *"Umutsuzluk her yanımı kaplıyor. Melânkolik bir ruh haleti içindeyim."* Bunlar Enver'in yazılarında en çok rastlanan sözlerdir. (9.5.11, 14.5.11, 17.5.12, 22.10.11, 2.6.12, 17.6.12, 6.6.12...) Ülkede ve arkadaşları arasında yılmaz, korkmaz bir kahraman imajına sahip olan Enver'in zayıflığını böyle yoğun şekilde itirafının, Almanların onu rahatlatıcı ve güvendirici bir politika izlemelerinin gerekçesini oluşturduğunu anlıyoruz. Savaşımı yarı yolda bırakabilecek bir ortak kuşkusuz işlerine gelmezdi. Ancak, bu zaman zaman nükseden umutsuzluk ve melânkoli bunalımlarını dengeleyen bir inancını da aynı yoğunlukta yinelemesi, Enver'den umudu kesmeyi engelleyen öge olmuştur.

6) *"Allah beni bir görevle yükümlü kıldı, çalışmalarım ülkenin yararına olduğu sürece Allah beni ölümden koruyacaktır."* 31 Mart ayaklanmasından bahsederken *"Allahın beni başka bir şey için sakladığını bilmiyordum... O gün ölümü aradım. Ama onu bulmak için nereye koşsam şimşek gibi benden kaçıyordu"* diyor (16.4.11). İtalyan hava ve deniz bombardımanları sırasında saklanmayıp ayakta durarak mücahitlere cesaret verdiğinde, barış pazarlıklarına karşı çıktığında, Bâbıâli baskınıyla iktidarı ele geçirmeye giderken hep aynı sözleri yineliyor. (16.11.11, 30.5.12, 12.6.12, 29.6.12, 23.1.13, 16.4.13) Bu inanç o kadar köklü ki, Allah'ın onu korumak ve zafere ulaştırmak için sadece düşmana görünen bir melek ordusu gönderdiğini bile yazmaktan geri kalmıyor. (6.6.12) Bir bedevî falcının 80 yaşına kadar yaşayacağı tahminini de projelerinin gerçekleşeceğine kanıt olarak göstermekten kendini alamıyor (Mayıs sonu 1912).

7) *"Mefkûrem sevgili vatanımın büyüklüğü ve refahıdır."* (2.4.13). Bütün çabalarının vatanını yüceltmeye yönelik olduğunu da her fırsatta yineliyor (22.10.11) ve varlığıyla vatanını öylesine özdeşleştiriyor ki, *"Bana yapılan her şey vatanıma yapılmıştır"* demekten kendini alamıyor (1.8.12). Ve Bâbıâli baskını için yola çıkarken Allah'a *"eğer girişimim Türkiye'ye mutluluk getirmeyecekse canımı al"* diye dua ettiğini de yazıyor (23.1.13 sabahın 7'si)

8) *"Meşhur olmayı hiçbir zaman düşünmedim" (15.11.11) ... "Ne istiyorum biliyor musunuz? Eski bir şöval-*

Derne Cephesi'nde. Soldan sağa, bir Arap Şeyhu, Mülazım Şükrü Bey, Mustafa Kemal, *Nuri Bey, Enver Bey* (taş yığınının yanında bir dizi yerde çömelmiş) ve bir üsteğmen.

ye gibi, bir Romalı savaşçı gibi, askerlerimin omuzlarında bir kalkan üzerinde taşınarak geri dönmeyi'' (20.6.12) Bu örneklerde gördüğümüz alçakgönüllülükle büyüklük tutkusu arasında çelişkiye hemen her mektubunda rastlamak olası. (7.5.11, 12.5.11, 4.9.11, 15.11.11, 16.11.11 ...vb.) Bir an zaferlerde isminin bilinmemesini dilerken hemen arkasından *''hükûmet, yani ben, çok kuvvetliyim''* diyebiliyor. Bir yandan *''Kitleler üzerinde iktidar sahibi olmak beni gururlandırmıyor, bunlar kimsenin anlamadığı küçük şeyler''* iddasında, ama *''nerede olursam olayım, etrafım benim istediğim gibi olacaktır''* demekten de geri kalmıyor (24.8.12, 2.9.12). Kişisel çıkar ve hırs için çalıştığı hakkındaki söylentileri reddediyor (30.5.12), Bingazi'den İstanbul'a dönerken *''hiçbir şeyin belli olmadığı bir yola atılıyorum''* diyerek bu tutumunu bir kez daha hatırlatıyor, ama şunu belirtmekten de geri kalmıyor: *''Krallığımı bırakarak gidiyorum.''* (25.11.12) Balkan Savaşı'nın ilk dönemindeki yenilgi üzerine İstanbul'a döndükten sonraki mektuplarında alçakgönüllülüğün azaldığını, bunalım ve melankoliden daha az bahsettiğini kendine aşırı bir güvenin belirdiğini görüyoruz. Harbiye Nezareti koridorlarında ellerini öpen Erkânı Harp Miralaylarından (kendisi ise henüz Kaymakam -Yarbay'dır) ve kurmayı tasarladığı hükûmetten (3 ve 10.1.13) bahsediyor. *Bâbıâli baskınını* basit bir olay gibi anlattıktan ve *Nâzım Paşa*'nın kaza ile ölümüne üzüldüğünü belirttikten sonra ekliyor *''İşleri yoluna koymak için yarım saat hükmettikten sonra, yani ordu kumandanı, İstanbul muhafızı, polis şefi geçici bir içişleri bakanı atadıktan sonra Saray'a döndüm''*. (28.1.13)

Baskın'dan sonraysa, istediği hükûmeti oluşturduğu halde istediği politikanın izlenmemesinden hep şikâyetçi. Bu kızgınlıkla *''Fikrimi kabul ettirmenin imkânsızlığını görünce biraz sinirleniyorum, eğer başkumandan olsaydım istediğimi yapardım...''* diyerek geleceğe ait projelerinin ilk işaretlerini veriyor (Şubat 13). Kendine güveni o hale gelmiştir ki *''kaderin benden daha güçlü olduğunu gördüğüm zaman kollarımı kavuşturuyor, biraz istirahat ediyor, sonra yine mücadeleye başlıyorum''* (7.7.13) diyerek artık kadere başkaldırma aşamasına vardığını açıklıyor.

9) *''Plânım yok... Avrupa uygarlığı... Alman modeli...''* Hükûmet kuran, bakan atayan, başkomutanlığa özenen Enver, aynı zamanda belirlenmiş bir planı bulunmadığını itiraftan da kaçınmıyor: *''Ne yapacağımı hâlâ bilmiyorum. Genel fikrim vatanım için çalışmak. Ama bir planım yok. Fırsatlardan faydalanıyorum. Belki de bu usul bana biraz maceracı karakteri veriyor. Sonunda neysem oyum.''* (2.11.12)

Kafasındaki, hemen bütün Jöntürklerde olduğu gibi, Avrupa uygarlığıdır: *''Sizin uygarlığınız bir zehir, ama insanı uyandıran bir zehir, insan bir daha uyumak istemiyor.''* (23.9.12) Türk kadınlarının da bir gün Avrupa kadınları düzeyine erişmesi temennisini belirtirken bunun getireceği sakıncaların bilincinde olduğunu da saklamıyor: *''Madem ki Avrupa'nın kültürüyle bizden daha üstün olduğunu ve varlığımızı devam ettirmek için bu uygarığı taklit etmek zorunda olduğumuzu söylüyorum, o zaman o uygarlığın kötülükleri de ister istemez bize gelecektir.''* (28.9.12)

Avrupa uygarlığının içinde de Enver'in bir tercihi var: Alman modeli. İngiltere'nin her gün biraz daha geride kaldığı ve bir daha yetişemeyeceği kanısında (27.7.11) Dolayısıyla ülkede Almanya'ya sempatinin arttığını *''Alman olan her şeye bir tek kendisinin bağlı olmadığının''* anlaşıldığını dikkatlerine sunuyor. (14.5.11) Bu dostça duygulara dayanarak, Balkan Savaşı'nın başındaki yengilgi döneminde Alman hükûmetini, dostluğu pekiştirmenin en uygun zamanı olduğu iddiasıyla yardı-

Tagebuchaufzeichnungen und Bildermappen vom östlichen Kriegsschauplatz.

Was gekränkter Männerstolz und Vaterlandsliebe vermögen, davon sieht zurzeit die Welt ein leuchtend Beispiel auf afrikanischem Boden. Die Wehrkraft einer europäischen [illegible], ausgerüstet mit allen Hilfsmitteln neuester Kriegstechnik, in erschreckender Überzahl, ist seit Kriegsbeginn eingeschlossen an den heißen Küstenpunkten, die ihnen die furchtbare Überlegenheit moderner Schiffsgeschütze eroberte. Was den königlichen Truppen damals gegenüberstand, waren [illegible] teile einer Armee, alles zusammen kein ganzes Regiment. Als der Krieg ausbrach, waren die Garnisonen nur 15 bis 30 Mann stark; und doch sind heute die Italiener an der ganzen Küste keinen Schritt weiter, als in der ersten Kriegswoche. Warum? Was sich dort abspielt, in den Grenzen des türkischen Afrika, das erinnert an die Heldentaten der letzten Verteidiger Karthagos, an die der Spanier in Saragossa. Wie einst in der Stadt der Dido Frauen ihre Haare hergeben mußten, damit die Männer Bogensehnen flechten konnten, so war die Türkei gezwungen, aus dem Nichts ihre Verteidigungsmittel zu stampfen. Keine Männer, kein Kriegsgerät, keine Tiere waren bei Kriegsbeginn im unstrittenen Gebiet. Daß es eigene Schuld der Pforte war, tut nichts zur Sache. Heute lagern wohlorganisierte Scharen kampfbereit um die kargen feindlichen Stellungen, die hingeklebt sind an die Gestade des Mittelmeers.

Leutnant Omar Bey (v. Cumppenberg) auf seinem „Straußpferde".

Bingazi Cephesi'nde Enver Bey'in yanında Ömer Bey adıyla çarpışan Alman subaylarından von Cumppenberg.

ma çağırıyor. (22.12.12) Oysa bütün Avrupa gibi Almanya da Osmanlı'nın mirasından pay koparmak düşüncesindedir, bu sırada. Enver bunu üzülerek Alman dostlarına yazmakta (4.1.13, 2.8.13) fakat yine de Alman dostluğundan umudu kesmemektedir:

"Özel Almanya'nın bize gösterdiği sempatiden çok duygulandım. Ama resmî Almanya aynı duyguları taşımıyor. Sanırım kendi çıkarını korumak için resmî Almanya da sonunda bizden yana olacaktır. Bunu önceden görüyorum. Bütün mert ve iyi insanların bizden yana olduklarını görüyorum." (17.8.13)

Enver'in bu ısrarı, Batı uygarlığı içinde Türkiye'ye en uygun olarak Alman modelini görmesinden ileri geliyor:

"Bana çok iyi bir ders veriyorsunuz ve çeşitli idare sistemlerini çok iyi tarif ediyorsunuz... Ben asker olarak ordunun mutlakiyetine inanırım. Hükûmet sistemi olarak da sizdekine benzer ılımlı bir anayasaya. İktidarı paylaşmak isteyen bütün vasat kafaları ezmek lâzım. Bir Fransız çok doğru bir şey söylüyor: "Cumhuriyetten önce Fransa'da bir tek despot vardı, şimdi yüzlerce, çünkü bütün milletvekilleri kendi iktidarlarını hissettirmeye çalışıyorlar..." Devleti kontrol edebilmemiz için parlamentonun gereğine inanıyorum, iç barış için hükümet Neron'dan daha sert olmalı. Neron'un zevki için yaptığını gerekiyorsa hükûmet ülkeyi yatıştırmak için yapmalı... Biliyor musunuz, biz Orta Çağ'dan pek uzakta değiliz." (2.9.12)

9) *"Her şeyi değiştirmek, hayata, hatta tabiata başka bir yol çizmek istiyorum"* (17.6.12)... *"Bir savaş bizi kurtarabilir"* (16.8.12) Enver'in Almanya'ya bu denli bağlılık göstermesinden sadece Alman modelini benimsemesi değil, kafasındaki tasarıların tek başına ya da salt Osmanlı gücüyle gerçekleştirilemeyecek şeyler olması rol oynamaktadır. Önce "vatan kurtarmak" savıyla ortaya çıkar, ama sonra ufukları sonsuza dek genişler: *"Eğer kendimi kontrol edebilseydim bu kadar acı çekmezdim. Hayatı olduğu gibi kabul etmek lâzım. Ama ben deliyim; her şeyi değiştirmek, hayata, hatta tabiata başka bir yol çizmek istiyorum. Sonra bir ruhun çizgisini bile değiştiremeyeceğimi gördüğümde tamamen çaresiz kalıyorum."*

Enver açıkça değişiklik, yani eylem istiyor. Duraganlık, eylemsizlik onun için bir bunalım sebebi. Nitekim sahilde yaptıkları siperlerin arkasına saklanıp savaşmayan İtalyanlara müthiş kızıyor, Bunun *"fizikî faaliyetini engelleyerek"* kendisini bunalıma sürüklediğini yazıyor. (2.6.12, 10.7.12, 9.7.12, 21.8.12, 12.9.12) Bu eğilimi sebebiyle, hükûmetin İtalya ile barış girişimlerini de protesto ediyor. Hatta herkesin Balkanlarda bir savaşın patlaması korkusunu açıkladığı bir dönemde, o savaşın Osmanlı Devleti için bir kurtarıcı olabileceği inancını belirtiyor. (16.8.12) Gelibolu ve Çatalca ötesindeki bütün Rumeli'nin kaybedildiği 1913 Ocağında, herkes barış konuşurken, savaşa devamı savunan belki tek kişi odur. Tek başına savaşa devam etmekten bile bahsediyor: *'Daha iyisini kurmak için yıkacağım'* (12.1.13) *Bâbıâli Baskınının* amacı da, barışçıları uzaklaştırıp yeni hükûmete savaş fikrini kabul ettirmektir. (23.1.13) Ş.S. Aydemir, bu baskının *İttihat ve Terakki Komitesi*'nin şaşkınlığına karşılık Enver ve birkaç silahşörünün kararlılığı sonucunda nasıl gerçekleştiğinin ilginç öyküsünü anlatır. Açıkçası sonucu sağlayan Enver'in savaşa devam ve savaşın çözüm olduğu konusuna inancıdır. Ama yeni -onun kurdurduğu- hükûmet de barış yollarını araştırmaya kalkışınca Enver için yeniden "vatanı kurtarma" projeleri yapma dönemi başlar. (28.1.13) Ve mutluluğunu belirtir: *'Şimdilik 24 saatte 36 saat çalışıyorum, bu beni eğlendiriyor, kendimi her zamankinden daha dinç hissediyorum.'*

Savaşı böylesine arzulayan Enver'in bireysel düzeyde ölüm karşısındaki tutumu da ilginçtir. Geçirdiği bir hastalık sırasında kalbinin durması ve ölmesiyle yeniden yaşatılması deneyiminden bahsederken *"ölümün çok tatlı bir şey olduğunu söyleyebilirim"* demektedir. (2.4.13) Yüzme bilmediği halde yelkenliyle denize açılan ve tekne batıp yarım saat yardım bekleyen Enver'in bu deneyim hakkındaki gözlemleri de normalin üstündedir: *'Daha kaç saat dayanabileceğimizi görmek için saatime bakıyordum. Bu kaza bana ölümden korkmama bir sebep olmadığını bir kere daha gösterdi.'* (17.5.13)

Görevi gerektirdiği sürece Allah'ın koruması altında oluğuna inanmakla birlikte, Enver, savaşın felâket ve ölüm olduğunu da inkâr etmiyor. Savaş alanında ölenlere acıyor, ama haklı ve haksız (emperyalist ve vatansever) savaş kavramlarını oluşturarak kendi savına haklılık kazandırıyor:

'Evvelki gün savaş alanını gezdim. Ah, ne manzara! Her yerde cesetler, şurda, kafası bir kurşunla delinmiş çok genç bir İtalyan askerî, siyah sakallı,

Enver Paşa'nın, Trablusgarp Savaşı sırasında "Ayn-ı Mansur" karargâhından İsmail Canbulat'a yazdığı 1 Ekim 1912 tarihli mektubundan bazı satırlar:

"... Şimdi asıl can alacak noktadan uzak bulunuyorum. Öyle isterdim ki, burada etraftan geçip giden korkak İtalyan kurşunlarına bedel, oldukça ünsiyet ettiğim, daha doğru giden Manleyhen kurşunlarını hissedeyim. Hem de, o kadar üzülüyorum ki... Fakat bakalım burası ne olacak? Bırakıp gitsem her şey dağılacak ve sonra, bir senedir çoluk çocuğile, diş ve tırnağile uğraşan bu biçare halk İtalyanların esiri olacak. Hem de oraya gelinceye kadar, iş belki de eski şekline girmiş bulunur. Mamafih bakalım Şeyh Ahmet-eş-Şerif ile çok iyiyiz. Sözümden çıkmıyor ve çıkmıyacak. Fakat sulh sözü onun üzerinde ne tesir yapacaktır? Her ne ise sen ölme, yaşa da yine günün birinde görüşür, birlikte çalışırız.

Kardeşin Enver"

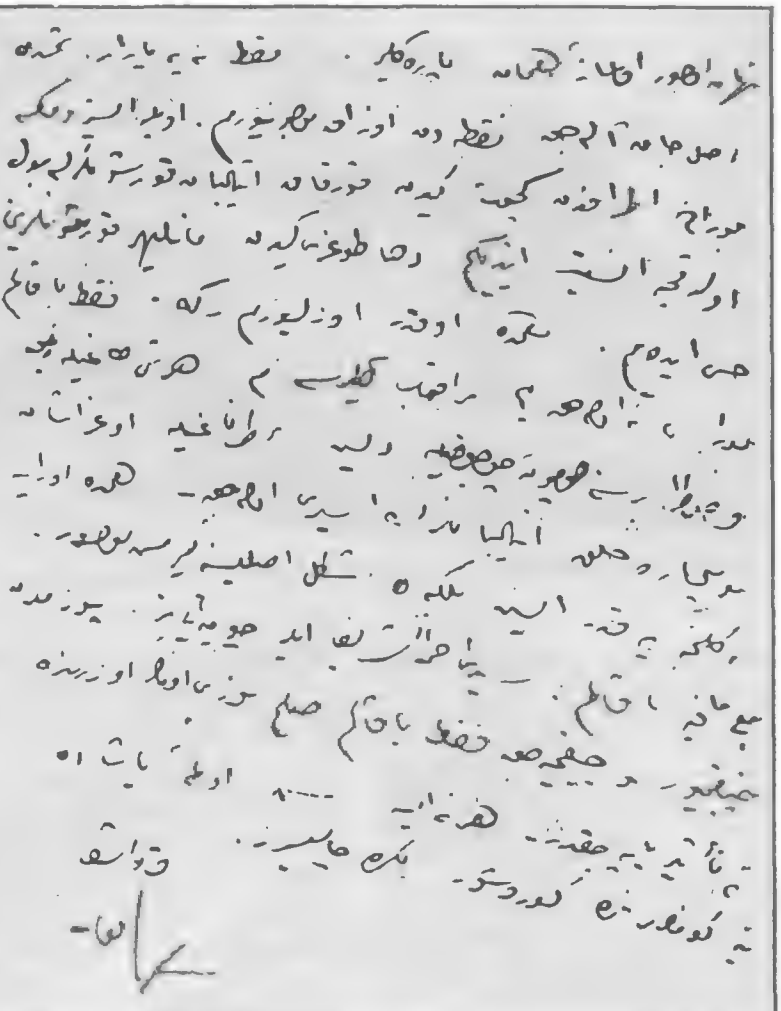

Enver Bey'in İsmail Canbulat'a yazdığı mektup.

vücuda parçalanmış bir başçavuşun yanında yatıyor. Biraz ötede çoğu ateşli olmayan silâhla öldürülmüş birbiri üstüne yığılı bir yığın ceset görülüyor. Bunlar düşman ama insan olarak onlara acıyorum. Niye bu insanları kıyıma itiyoruz? Banco di Roma'nın kasalarını doldurmak için değil mi? Bankacıların kasalarına birkaç milyon daha yığmak için vatanın çocuklarını öldürtüyorlar, vatana, başkalarının mutluluğuna saldırıyorlar, sonra da bunun ismi insanlık ve vatanseverlik oluyor! Bu bizim için doğru, çünkü biz kendimizi savunuyoruz, savunmak zorundayız.' (28.11.11)

Bu tezini bir başka yazısında şöyle özetliyor: *'Vatan için ölmek ve öldürmek bir zevktir.'* (24.6.12)

10) *İslâm dünyasında savaş arzusu*: İstanbul'daki yönetimle ilgili mesajlarında sadece kendisini savaşsever diye tanımlayan Enver'in Alman dostlarına verdiği mesajların en sonuncusu ve kuşkusuz en önemlisi ve de en yoğunu, Müslüman kütlelerdeki savaş arzusunu konu alanlardır. Her şeyden önce, Trablusgarp-Bingazi Araplarının savaş azmini durmadan yineliyor. (Ekim 1911, Kasım 1911, 25. 11. 11, 1.12.11, 9.1.12, vb...) Bunların arasında *'Allahın ve Sultanın emrinde aşiretimizin son silâh taşıyan insanı ölünceye kadar savaşacağız'* (23.9.12) türü olanlar var. 20 milyon silâhlı Sünusî'nin de başkaldırmaya hazır olduğunu anımsatıyor. (31.1.12, 9.7.12) Bu gücü ölümün etkilemediğini de şu cümlelerle anlatıyor:

'Ölüler ve yaralılar bizim gücümüzü azaltmıyor, çünkü ölenin intikamını almak için ona tutkuyla bağlı ya bir erkek kardeş, ya bir oğul ya da bir baba tüfeği kaptığı gibi yerine geçiyor. Elimde nasıl inanılmaz bir kuvvet unsuru bulunduğunu böylece anlamışsınızdır.' (19.2.12)

Enver durmadan, bedevî usulü çapul savaşı yaptığı için eleştirilen yerli halkın disiplinli birlikler haline dönüştürüldüğünü yinelemektedir. Daha da önemlisi, bütün kıyılar ve limanlar İtalyan kontroluna girmiş olduğu halde içerde ekonomik durumun Osmanlı döneminden daha parlak olduğunu rakamlara dayanarak ortaya koymaktadır. Bu rakamlar, İtalyanların tahminlerinin aksine yiyecek bolluğu içinde yaşandığını göstermektedir. Silâh açısından da, düşmandan ele geçirilen bol cephane, tüfek, mitralyöz hatta top sayesinde sıfırdan başabas duruma gelinmiştir. Açıkça pek az masrafla *"savaşı ebediyen sürdürecek olanaklara sahip bulundukları"*na Enver yazmaktadır. (9.1.12, 19.2.12, 8.5.12, 24.6.12, 4.7.12, 21.9.12)

Almanları herhalde en çok ilgilendirmiş olması gereken, başlıca rakipleri İngiliz ve Fransızların yoğun bir şekilde

Mustafa Kemal, Enver Bey ve Nuri Bey Derne Cephesi'nde.

işledikleri Türk-Arap çekişmesiyle ilgili konulardır. Daha Bingazi'ye varışının ertesinde Enver *'Türklerin Arapları terketmemiş olduklarını göstermek amacıyla geldiğini'* bildiriyordu.(7.11.11) Sonra, Hürriyet Kahramanı olarak değil, Halife'nin damadı olarak nasıl büyük saygı gördüğünü birçok mektubunda açıklıyor. Elini öpmek, hayır duasını almak ya da sadece elbisesine deyebilmek için Halkın nasıl yarıştığını, şeyhlerin bile kendisine ne büyük bağlılık gösterdiğini anlatıyor. (16.11.11, 19.11.11, 25.11.11, 31.1.12, 26.6.12, 15.9.12, 12.10.12) Arapların, din bağına dayanarak verdikleri destek konusundaki bazı ilginç örnekleri Enver şöyle aktarmaktadır:

'Araplar şöyle diyor: Bu savaştan çok memnunuz, çünkü bize Halifemizin otoritesine ihtiyacımız olduğunu gösterdi. Halifemiz de anladı ki, bizler onun, ölüme kadar sadık ve fedakâr kalacak oğullarıyız.' (27.1.12)

'Beş oğlunu kaybeden Arap, benim memnuniyetimi görüp, yanıma yaklaşarak şöyle dedi: 'Eğer sen memnunsan ben de memnun olurum. Allaha şükür, seni hep böyle görebilmek için binlercemiz kendini feda ederdi.' (16.8.12)

'Yiğitlerim görevlerini yapmaya devam ediyorlar. Biliyorsunuz hepsi de mutaassıp Müslüman, düşmanın önünde ölmek onlar için Allahın bir lütfu. Üç savaşta beş kere yaralanmış bir askerim var. Dördüncü savaşta düşmanın üstüne hırsla atılıyordu. Cennete gitmek ya da ailesine iyi bir isim bırakmak için, ya intikam almak ya da orada ölmek istiyordu...) Bir gün gerçek ortaya çıkarsa bizim burada yaptığımızın bir mucize olduğunu göreceksiniz.' (12.10.12)

Bu bağlılık, bu savaşma hırsı, hele Enver'in sayılarını aşırı bir abartma ile 20 milyona çıkarttığı örgütlü bir savaş gücüne (Sünusîler) hükmettiği kanısı, ona Almanların karşısında eşit güce sahipmiş gibi davranmaya yöneltiyordu:

"Ellerimin arasına öyle bir iktidar, öyle bir kuvvet geçti ki, Avrupa'nın değişik güçleri, İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler bunun kendi ellerinde olması için milyonlar harcıyorlar. Hidiv bile bu kuvveti bize karşı ele geçirmeye çalıştı. Eh işte, bu kuvvet burada hiçbir kuvvetim iktidarım olmadığı bir anda, İtalyanların kendilerini mutlak hakim hissettikleri bir anda, hiç param olmadığı bir sırada, bildiğiniz gibi yazdığım bir mektuba cevaben hiçbir şey harcamadan elime geçti... Neyse böbürlenmek istemiyorum. Biliyorum ki bu yüce Allahın arzusudur." (9.7.12)

11) *Gelecek projeleri:* Enver, Bingazi'ye hareketinden önce Selânik'te İttihatcı arkadaşlarıyla toplandıklarında *'İtalyan sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmak ve bütün Müslümanları İtalyan mallarına boykota çağırmak'* kararı aldıklarından bahseder. (4.9.11) Bu genel kapsamlı eylemde başarı sağlanamamıştır. Buna karşılık Libya ve Balkan saldırılarıyla, bu konularda Avrupa devletlerinin izledikleri Osmanlı aleyhtarı politikalar, Müslüman toplumlarda geniş tepkiler yaratmıştır. Son mektuplarından birinde bu duyguyu şöyle yansıtmaktadır:

'Her yerde son Haçlı Seferi'nin yarattığı bu sefaletin izleri görülüyor. Düşmanın yaptığı, hem de İstanbul'un burnunun dibinde yaptığı bütün vahşeti size anlatabilseydim, uzaktaki zavallı Müslümanların başına neler geldiğini anlardınız. Ama Kinimiz kuvvetleniyor: İntikam, intikam, intikam... Başka kelime yok.' (8.5.13)

Üç hafta sonraki mesajında ise, artık Enver'i ne kendinden, ne de bunalımlarından bahsetmez tutumda görüyoruz. Geçirdiği deneyimlerle düşüncelerinin kesinleştiği bu sebeple daha çok geleceğe baktığı anlaşılıyor:

'Şimdi orduda günde en az dokuz saat çalışılıyor. Çünkü daha şimdiden gelecek için çalışıyorum. Çalışmak, çalışmak, çalışmak artık tek şiarımız bu. Bana yine geriye değil, ileriye bakmamı söylüyorsunuz. Evet, geriye bakmak istemiyoruz, daha doğrusu geriye bakmaya ihtiyacımız yok, çünkü geçmişi acılarıyla birlikte ruhumuzun derinliklerinde hissediyoruz ve bize ait olacak geleceğe bakıyoruz sadece.

.... Projelerimi soruyorsunuz... Eğer savaş biterse ya Harbiye Nezaretinin müşaviri ya da bizi geleceğe hazırlamak ve orduyu düzenlemek için gelecek bir Alman subayının müşaviri olmayı düşünüyorum. Belki de her şey düşündüğümüzden çok farklı olacaktır.' (27.5.13)

En son mesajlarından biri ise Edirne'nin kurtarıcısı olarak mutluluğunu yansıtıyor: *'Çocuk gibi sevinçliyim, bütün İslâm dünyası bana hayran olduğu için değil, bir gecede Edirne'ye girebilen tek kişi olduğum için.'* (2.8.13)

Devamı Gelecek Sayıda

[1] Ş.S. Aydemir, *Enver Paşa*, üç cilt, Remzi Kitabevi, muhtelif baskıları vardır.

[2] Der Yayınevi, İstanbul 1989; Bu konudaki bir tanıtma yazımız *Tarih ve Toplum*'un 76. sayısında çıkmıştır, s. 57-60.

[3] *Neue Hamburger Zeitung*'da Enver'in öldüğü söylentileri üzerine çıkan yazıdan, 24.4.1912.

[4] *İtalya Dışişleri Arşivi*, Serie Pol. P. Turchia 128. Londra elçisinden mektup 12.3.1910 tarih 383/143 sayılı.

[5] Tarihler, Enver'in mektuplarının tarihleridir. Gün, ay, yıl sırasıyla. Yıllar kısaltılmıştır: 11 = 1911, 12 = 1912.

[6] Bu konuda *"Islamic Public Opinion During the Libyan War 1911-1912"* adlı çalışmamda ayrıntılı bilgi vardır.

[7] Aziz Ali Mısri, Harbiye'den mezun bir subaydır. Kafkasya kökenli olmakla birlikte Mısır'a yerleşmiş bir ailedendir. Eniştesi Kahire Merkez Komutanı idi. Yemen'de ve Bingazi'de çarpışmış. Enver'i çekememiş, onun da itici davranışları sonucu ters hareketlerde bulunmuş, silahları Sünusilere teslim edecek yerde Mısır'a çekilmiş, bunun üzerine Divanı Harbe sevkedilip ihanet suçuyla idama mahkum edilmiştir. İngilizlerin zorlaması üzerine serbest bırakılıp Mısır'a hudut dışı edilmiştir. Şerif Hüseyin'in ordusunda Türklere karşı çarpışmış, sonra Mısır'ın Genel Kurmay Başkanlığına kadar yükselmiştir. Enver'in Mustafa Kemal ile çekişmesi ise 1912 yılında İtalyan askeri makamlarınca da biliniyordu.

Köle Tüccarları, Kadınlar, Hamilelik ve Kürtaj

Kahire'de Bir Köle Çerkes Kızın Hikâyesi

EHUD R. TOLEDANO

Çeviri: EROL TAYMAZ

19. YÜZYILDA Osmanlı İmparatorluğu'nda en yaygın bağımlılık biçimi eviçi kölelikti. Yüzyılın ortasından itibaren İmparatorluğa ithal edilen kölelerin hemen hepsi yüksek ve orta sınıflardaki ailelerin evlerinde hizmet etmeye gönderildi. Kentlerdeki pazarlarda satışa sunulan kölelerin çoğunluğu kadındı. Erkek köleler hâlâ ev-dışındaki fiziksel işlerde kullanılıyordu, fakat sayıları giderek azalmaktaydı. Hadımlar da sınırlı sayıda bulunabiliyordu. Hadımlar oldukça pahalanmıştı ve sadece çok zenginler onları satın alabiliyordu.

İncelediğimiz dönemde Osmanlı köle nüfusu, kölelerin ırksal bileşimini de belirleyen üç ana kaynaktan sağlanıyordu: siyah köleler Orta Afrika (Waday, Bornu, Bagirmi) ve Sudan'dan (Beyaz ve Mavi Nil havzası, Kordofan ve Darfun'dan) getirildi: Etiyopya'lı köleler batı-Etiyopya'dan, özellikle Galla, Sidama ve Guraga yörelerinden ithal edildi; Çerkes ve Gürcü köleler İmparatorluğa Kafkasya'dan ulaştırıldı. 1850'lerden sonra Osmanlı bölgesine [sadece] iki kanaldan köle geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz: Afrika köle ticareti ve Kafkasya.[1] Ortalama yıllık ithalat, yüzde 87'si Afrikalı, geri kalanı da Kafkasya'dan 12.000 köleydi. Siyah, kahverengi ve beyaz köleler -özgür cinsleri gibi- İmparatorlukta farklı toplumsal konumlara sahipti.

İslâm Yasası; *Şeriat*, köleler arasında sınıf farklılıkları gözetmez, onları bir yasal kategori olarak kabul eder.[2] Bununla beraber, toplumsal koşullar ve kültürel tutumlar Osmanlı köleleri arasında kesin bir hiyerarşi oluşturdu. Bu hiyerarşi, [köle] fiyatları ve kullanım biçiminde olduğu kadar, toplumsal konumda da kendisini gösteriyordu. Hiyerarşinin en üstünde Çerkes ve Gürcü köleleri bulunur, daha sonra Etiyopyalılar gelir, piramidin en altında da siyah Afrikalılar olurdu. Buna uygun olarak, hemen her siyah köle ve Etiyopyalıların çoğunluğu, az sayıda beyaz köle ile birlikte el-işi gerektiren işlerde hizmet ettiler. Beyaz köle kızların büyük bir kısmı ve belirli miktarda Etiyopyalı köleler efendilerinin cariyeleri ve çoğu zaman eşleri oldular.

Cariyenin efendisinden bir çocuğu olursa, çocuk özgür olur; cariye başkasına satılamaz ve sahibinin ölümünden sonra özgür olabilirdi. Aslında, yasal olarak *ümm veled* [çocuklu kadın] konumunda olan bu durumdaki bir kadın, hamileliğinin anlaşıldığı andan itibaren başkasına satılamazdı. Özellikle çocuk erkek ise, efendiler genelde *ümm veledi* azad eder ve onunla evlenirlerdi. Böylece toplumsal hareketlilik [sınıf değiştirme], beyaz kadınlar için (hepsi bu isteklerini gerçekleştiremezse de) en azından bir olasılıktı. Beyaz olmayan kölelerin yolunda herhangi bir yasal engel yoksa da, sosyo-ekonomik kalkınmayı sağlayan bu yöntem onlar için pek geçerli değildi.

Kölelik yoluyla bir kimsenin kendi toplumsal ve ekonomik konumunu iyileştirme *umudu* Kafkas köle ticaretinde özgül bir durum oluşturdu. Hem ebeveynler, hem de kızlar kendilerini köle tüccarlarına sunmaya ve böylece İstanbul, Kahire ve İmparatorluğun diğer büyük kentlerinde üst-sınıfların evlerinde servis hizmetlerinde çalışmaya genellikle istekliydiler. Kırım Savaşı döneminde İngiliz ve Fransız baskıları sonucu Çerkes ve Gürcü köle gönderilmesi 1854'de geçici olarak yasaklandı.[3] Fakat kölelerin, ailelerinin, tüccarların, müşterilerin ve Hükûmet'in kendisinin -köle başına yaklaşık yüzde 10'luk gümrük vergisi düzenli olarak köle ticaretine uygulanıyordu- bu ticaretten çıkarları vardı ve böylece bu yasak kısa bir süre sonra kaldırıldı. Çerkes kadınlarının satılması, Osmanlı toplumunun en önemli kurumlarından biri, *Harem Sistemi* için zorunluydu.

Harem Sistemi, Müslüman toplumda kadınları ayırma ve aileye mensup olmayan erkeklerle ilişkilerini sınırlama ihtiyacından doğdu.[4] Evler iki farklı bölüme ayrılmıştı: erkek aile üyelerinin kaldığı *selâmlık*, ve kadın ve çocukların yaşadığı *haremlik*. Kadınlar kesimini, efendinin annesi veya (İslâm dininin izin verdiği en fazla dört eşten) ilk eşi tarafından yönetiliyordu. Cariyeler de bütün hizmetçilerin kadın olduğu haremde kalıyordu. Efendinin erkek misafirleri haremde ağırlanmazdı. Osmanlı kent ve köylerinde haremler, aktif ve oldukça gelişmiş bir toplumsal ağ ile birbirine bağlıydı; karşılıklı ziyaretler ve dış gezmeler yaygındı. bu sistem en tepede Padişahın hareminden yayıldı ve onların yaşam-biçimi ve yapısı diğer bütün sınıflar tarafından, olanakları ölçüsünde, taklit edildi.

Padişah'ın Haremi Kapalı kapılar arkasındaki politikanın da bir modeliydi. Osmanlı tarihinde bu yolla önemli saray politikalarının etkilenmesi sık sık görülürdü. En başta Sultan'ın annesi (Valide Sultan) bulunurdu. 19. yüzyılda Valide Sultanlar, kendilerine bağlı yüzlerce kadın ve hadımlara hükmederdi.[5] Yerel valilerin ve önemli kent merkezlerindeki üst-sınıfların evleri de, daha küçük ölçekte de olsa, benzer şekilde yapılanmıştı. Alt-sınıfların bu tip kurumları oluşturmaya olanakları yoktu ve [haremlik/selamlık şeklindeki] ikili yapı ve ayrımdan genellikle tamamen vazgeçmek zorundaydılar. Bu durumda ayrım, peçe, erkek misafirlerin antrede veya evin dışında karşılanması gibi diğer biçimlerde korunurdu.

Çeşitli değişikliklerle yukarıda tasvir edilen sistem, bütün Osmanlı vilâyetlerinde mevcuttu. Fakat bu sistem, vilâyetlerin birkaçında ve hiçbir Arap bölgesinde Mısır'da olduğu kadar istekle taklit edilmedi. Bütün ayrılıkçı amaçlarına ve bağımsızlık gösterilerine rağmen, Mehmet Ali Paşa Konağı'nın Osmanlı karakterinde olduğuna hiç şüphe yoktur. Pek çok insanın gözünde "Modern Mısır'ın Kurucusu" olmasına rağmen Mehmet Ali kültürel ve toplumsal olarak bir Osmanlı *Valisi*'ydi. Ardılları arasında herhalde en Osmanlı olanı, 1846-1849 yıllarında Mısır'a hükmeden torunu Abbas Paşa'ydı. Aşağıda Abbas Paşa dönemindeki Mısır'dan sık sık bahsedeceğiz.

Gabriel Baer, 1850'lerde Mısır'da, yaklaşık yarısı sadece Kahire'de olmak üzere 20.000-30.000 köle olduğunu tahmin etmektedir. O zamanlarda Mısır'ın toplam nüfusu 276.000'i Kahire'de olmak üzere toplam 5.000.000 olarak tahmin edilmektedir. Ülkeye ithal edilen kölelerin sayısı değişen ekonomik koşullara ve ihtiyaçlara göre farklılıklar göstermişti. Örneğin 1840 ve 1850'lerde yılda yaklaşık 5.000 köle ithal edilirken, pamuk talebindeki artışlar sonucu 1860'larda bu sayı yüzde 400'den fazla artmıştır.[6]

Mısır Vilâyeti'nde kölelik, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki köleliğe göre iki açıdan farklıydı. Diğer Osmanlı bölgelerinden farklı olarak Mısır'da, 19. yüzyılda değişik dönemlerde hem *askerî* hem de *tarımsal* kölelik uygulanmıştır.[7] Mehmet Ali'den 1863-1879'da hüküm süren İsmail'e kadar bütün Mısır valileri tarafından, özellikle Sudan'dan getirilen siyah köleler asker olarak kullanıldı. Köleler aynı zamanda hükümdarın ve sayıları gittikçe artan büyük toprak sahiplerinin şeker ve pamuk plantasyonlarında da çalıştırıldı. Fakat kölelerin çoğunluğu, kasabalarda ve Nil vadisi ve deltasındaki kentlerde ev-hizmetlerinde kullanıldı. Mısır'da, aşağı-orta sınıflar bile en azından bir siyah köleye sahip olabilirlerdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kesimlerinde olduğu gibi, Çerkes kızlar zenginlerin haremlerine ulaşmaya devam ederken, Mısır'dan her ırktan erkek kölelerin sayısı, İmparatorluğun diğer kesimlerinden daha çoktu.

Osmanlı dönemi Mısır'daki "günlük yaşam" üzerine bilgilerimizin çoğu Osmanlı ve yabancı devlet arşivlerinden ve gezginlerin anılarından gelmektedir. Resmî belgeler tarihi "insansızlaştırma" eğilimindedir ve genellikle bürokratik konular, maliye ve devlet aygıtı ile ilgilidir. Öte yanda gezginler, yüzeysel izlenimlerin ötesine geçmelerini sağlayacak dil ve yerel kültür bilgisi gibi araçlardan genellikle yoksunlardı. *Manners and Customs of the Modern Egyptians* kitabında "Harem"e bütün bir bölüm ayıran ünlü Oryantalist Edward Lane bile haremdeki kadın yaşamının özel yanları konusunda adeta sessizdir. Bununla birlikte, şansımıza, Kahire'de, Abbas Paşa zamanından Osmanlı Harem Sistemi'nin bazı özelliklerini aydınlatan özgün bir belge kalmıştır; bu belge makalenin temelini oluşturmaktadır.

Mısır Ulusal Arşivleri *(Darü'l Vesaikü'l Kavmiye)* Kahire Hisarı'nda bulunmaktadır. Araştırmacılar tarafından hâlâ kısmen incelenmiş olan Türkçe ve Arapça koleksiyonları[8] 19. yüzyılda Mısır'daki yaşamın bütün (özellikle sosyo-ekonomik) yönleri üzerine zengin bir bilgi kaynağıdır. Belgeler bölümünden ayrı olarak kayıtlar bölümü, değişik devlet kollarına karşılık gelecek şekilde beş alt-bölüme ayrılmıştır. L olarak tanımlanmış dördüncü alt-bölüm yerel yönetim kayıtlarını kapsamaktadır; bunun "2" olarak tanımlanmış ikinci alt-kesimi Mısır Polisi'nin *(Zabtiyyat Mısır)* kayıtlarını içermektedir. Epeyce ve düzenli Türkçe Polis kayıtları, Abbas Paşa (1849-1854) döneminden kalmadır. Şemsigül ismindeki Çerkes köle kızın hikayesi Polis araştırma raporlarında kayıtlıdır.[9] Hisar'daki Polis Merkezi, Merkez'de görüşülen her vaka için bir soruşturma raporu *(jurnal)* düzenlerdi. Raporlar daha sonra, önerilerle birlikte, bir çeşit idarî mahkeme olan *Meclisü'l Ahkâmü'l Mısriye*, karar verilmesi için gönderilirdi.

Polis raporları Mısır toplumsal tarihinin incelenmesinde en ilginç ve önemli kaynaklardan biridir. Bu raporlar, aşağı sınıflardan insanların günlük yaşamlarıyla ilgili ifadelerini içermektedir. Bu insanların çoğu yazma bilmediği için herhangi bir yazılı kayıt bırakmamışlardır; bizimle "konuşabilmeleri"nin tek yolu, yazma bilen sorgucularının aracılığıdır. İfadeler orijinal dillerinde kaydedilmiştir, yani Türkçe, kitabî Arapça ve günlük Mısır Arapçası. Bu ifadelerin çoğu oldukça detaylıdır. İfadelerin içeriği davalıların sözü ile kısıtlı değildir; aşağı sınıfların yaşamının bütün bir resmini sunarlar.[10] Şemsigül'ün hikâyesi 13 sayılı Polis raporunun konusudur ve 12 Temmuz 1854'de idarî mahkemeye gönderilmiştir. Osmanlı Türkçesi ile hazırlanmış rapor elyazısı, herbiri 35 satırlık 9 sayfadır ve köle kızın kendi ifadesiyle başlamaktadır. Yukarı sınıfların haremlerinde yaşamış -sonradan büyük hanımlara dönüşmüş Çerkes kölelerin- kiminin anıları yayınlanmışsa da,[11] elimizdeki gibi kayıtlar oldukça azdır. Bu nedenle Şemsigül'ün hikâyesini yakından inceledikten sonra, bu olay aracılığıyla, iki konuyla ilgileneceğiz: (a) köle tüccarlarının dünyası; (b) hamilelik, kürtaj ve kadınların dünyası.

Şemsigül, İstanbul'da, Polis raporundan iki yıl önce (1852'de) Deli Mehmet adında bir köle tüccarı tarafından satınalındı. Deli Mehmet onu gemiyle İstanbul'dan Kahire'ye getirdi. Gemide onunla cinsel ilişkide bulundu. O zaman kaç yaşında olduğu bilinmemektedir, fakat Çerkes köle kızları İmparatorlukta 13-15 yaşlarında satılıyorlardı. Şemsigül kendi mülkü olduğu ve onu yasal olarak cariyesi kabul edebileceği için Deli Mehmet bu davranışıyla İslâm Yasası'nı çiğnemiyordu. Fakat, kızın bâkireliğini bozduğu için, onu başkasına satmak istediğinde önemli miktarda para kaybetmeyi kabullenmişti. Mısır'a ulaştıklarında köle kız efendisine âdet görmediğini, bu nedenle hamile olabileceğini söyledi. Fakat Deli Mehmet onu satmayı kafasına koymuştu; hamileliğin planlarını bozmasına izin veremezdi. Bu nedenle kıza kullanması için bazı ilâçlar verdi, sonra da çocuğu düşürmesi için onu dövdü. Fakat doğa baskın çıktı ve istenmeyen hamilelik devam etti.

Osmanlı Padişah Sarayı yaşambiçimini taklit eden Mehmet Ali Paşa yönetici ailesi pek çok beyaz köleye sahipti. Bu köleler aile üyelerine ait değişik saraylarda ve konaklarda kalıyordu. Bu nedenle Deli Mehmet'in Şemsigül'ü bu konaklardan birine satması oldukça normaldi. Fakat müşterilere kızın hamile olduğu söylenmeden satış işlemi gerçekleştirildi. Beş aydan az bir zaman içinde haremdeki bayanlardan biri gerçeği anladı ve kızı muayene etmesi için bir ebe çağırdı. Ebe bayanın şüphelerini doğruladı, Deli Mehmet saraya çağırılıp kölesi geri verildi ve bir daha saraya köle satmaya kalkmaması söylendi. Böylece Deli Mehmet kızı aldı ve onu bir köle tüccarı arkadaşının, Hacı Mustafa Ağa'nın evine gönderdi. Fakat Şemsigül'ün sorunları bitmekten uzaktı; sorunlar daha yeni başlıyordu.

Deli Mehmet'in eşi köle kızın hikâyesini duyar duymaz Hacı Mustafa'nın evine durumu düzeltmek için acele gitti. Yasaları bilip, Şemsigül'ün hamileliğinin kendi konumunu tehlikeye düşürdüğünü farketmiş olmalıydı. Köle çocuğu doğurursa, çocuk özgür olacak

ve Deli Mehmet'in mirasına hak kazanacaktı. Çocukları varsa, yasal eşim çocuklarının payı azalacaktı; eğer yasal eşin çocuğu yoksa, kocası önündeki konumu sarsılacak, özellikle köle erkek çocuk doğurursa, zamanla evin metresi olarak onun yerini alabilecekti. Bu nedenle Hacı Mustafa'nın evine hamile kıza hakaret ve tahrik ederek daldı, fakat onu dövmek istediğinde Mustafa'nın eşi araya girerek onu engelledi. On gün sonra Mustafa'nın eşi Şemsilgül'ü Deli Mehmet'in evine ve adeta kaçınılmaz âkibetine gönderdi.

Köle kız eve geldiğinde Deli Mehmet'in karısı bir ebe getirtti ve bebeği düşürttürmesini istedi. Hamilelik o zaman altıncı ayına ulaşmıştı. Kızı muayene eden ebe hamileliğin çok ilerlemiş olduğunu, fetüsün (oğulcuğun) çok büyük olduğunu ve kürtajı yapamayacağını söyledi. Buna rağmen Deli Mehmet'in karısı isteğinden vazgeçmedi. Kocası eve geldiğinde, kızı çocuğu düşürene kadar dövmesi düşüncesiyle kocasına yaklaştı. Kocası bu işi yapmayı reddedince, bir ütü ve oklava getirdi ve Şemsigül'ün midesine ve sırtına vurmaya başladı. Yoldan geçen bir köylü kadın gürültüyü ve çığlıkları duyarak içeri baktı ve ne olup-bittiğini anladı. Kıza acıdığı için komşu eve koştu ve durumu Selim Bey'in karısına anlattı. Selim Bey'in karısı Deli Mehmet'in evine hemen gitti ve onun eşine kızı kendi evine alacağını ve kürtajı orada yapacağını söyledi. Beriki bunu kabul etti ve Selim Bey'in eşi Şemsigül'ü kendi evine aldı fakat köle kızın durumunda hiçbir değişiklik olmadı. Deli Mehmet'in karısı hamileliğin ne olduğunu sorduğunda, Selim Bey'in karısı, kızın çocuk düşürmesini sağlayacak ilaçları aldığını belirterek yalan söyleyecekti. Üç ay sonra Şemsigül sağlıklı bir erkek çocuğu dünyaya getirdi.

Doğum sırasında Şemsigül, Deli Mehmet'in eşinin yatağının başucunda beklediğini gördü. Bebek doğduğunda bu ihtiraslı kadın bebeği aldı, geleneksel evlât edinme sembolüne uygun olarak bebeği cübbesine sardı. Annesine bebeğin öldüğünü söyleyerek evine götürdü; bebek daha sonra bir sütanneye verildi. Polis ifadesinde Şemsigül, bir defa Selim Bey'in eşinin bebeği görmesi için kendisine getirdiğini ve sonra bebeği tekrar sütannesine geri götürdüğünü söylemişti. Doğumdan yirmi gün sonra köle kız Deli Mehmet'in evine döndü ve orada yaklaşık yirmi gün kaldı; bu arada bebek kendisine gösterilmedi. Şemsigül bebeği daha sonra da hiç göremedi, çünkü bebek bir yıl içinde ölecekti. Bundan sonra Şemsigül tekrar sahip değiştirmeye başladı.

İlk önce Deli Mehmet onu Tanta'daki yıllık fuara götürmesi ve orada satması için bir başka köle tüccarına, Timur'a teslim etti. Tanta fuarı Mısır'daki en büyük fuardı: 19. yüzyılın ilk yarısında 100.000-150.000 kişi bu fuara katılıyordu; 1860 ve 1870'lerde ziyaretçilerin sayısı yarım milyona ulaşmıştı.[12] Köleler bu pazarda satılan "mal"lardan sadece biriydi. Böylece Timur Şemsigül'ü Kahire'nin kuzeyindeki Tanta'ya götürdü; burada birkaç müşteri onunla ilgilendi, fakat hiçbiri satın almadı. Deli Mehmet daha sonra Tanta'ya geldi, onu kendisiyle birlikte Kahire'ye geri götürdü ve üç-buçuk ay kalması için onu tekrar bir başka arkadaşının evine gönderdi. Bu arada Hindistan'a bir iş için gitti. Döndüğünde onu Hacı Mustafa'nın -daha önce bahsettiğimiz köle tüccarı- evinde önemli bir Hintliye gösterdi, fakat anlaşmaya varılamadı. Tekrar yola çıkmadan önce, (bu sefer Hicaz'a gidiyordu), Deli Mehmet Şemsigül'ü Mustafa'ya verdi ve onu kendi adına satmasını istedi. Buna rağmen Şemsigül'ün hikâyesini bilen Hacı Mustafa onu hiçbir müşterisine göstermedi. Deli Mehmet'den bir çocuğu olduğu için Şemsigül yasal olarak bir ümm-ü velet'di ve satılamazdı. Deli Mehmet Hicaz'dan döndüğünde onu Timur'a sattı. Timur'un yanında ikibuçuk ay kaldıktan sonra, bir arkadaşı Timur'a, Şemsigül'ün Deli Mehmet'ten bir çocuğu olduğunu söyledi. Kız da bu durumu onaylayınca, Timur onu derhal köle tüccarları loncası başkanı Ali Efendi'ye, durumu araştırması ve düzeltmesi için götürdü.

Ali Efendi Deli Mehmet'i çağırdı ve bir "soruşturma toplantısı" düzenledi. Önce Deli Mehmet her şeyi inkâr etti ve Şemsigül'ün yalan söylediğine yemin etti. Daha sonra, eğer arkadaşı Hacı Mustafa da kızın hikâyesinin doğru olduğunu onaylarsa kızı azad edeceğini söyledi. Mustafa kızın dediklerini onaylayınca, satış işlemi iptal edildi, satış evrakları geri verildi ve Şemsigül loncanın başı Ali Efendi'nin himayesinde kaldı. Olay daha sonra soruşturmanın derinleştirilmesi ve iddianamenin hazırlanması için polise havale edildi. Bütün ilgili şahıslar 30 Haziran 1854'de Polis Merkezi'nde hazır bulunmaya çağrıldı. Dört gün süren işlemler süresince Deli Mehmet Şemsigül'ün hikâyesini inkâr etti. Şemsigül'ün bu hamilelik masalını yönetici ailenin hareminden çıkmak için uydurduğunu iddia etti. Buna rağmen kızın hikâyesi pek çok görgü tanığı tarafından onaylandı ve Merkez Şemsigül'ün [illegible] mesini tavsiye etti. Daha sonra, kötü niyetli hibinin kölesini azad etmesine [illegible] (kararlarında yalnız [illegible] önünde tutan) *Şer'i* [illegible] rebileceği için olsa gerek, dava Mısır Baş Müftüsü'ne devredildi. Bu son karar ile ilgili bir bilgi yoktur. Fakat benzer davalarla karşılaştırıldığında, köle kızın azad edileceği ve Deli Mehmet'in birkaç ay hapis cezasına çarptırılacağı açık gibidir. □

* Ehud R.Toledano'nun "Slave Dealers, Women, Pregnancy, and Abortion: The Story of a Circassian Slavegirl in mid-Nineteenth Century Cario" (*Slavery and Abolition*, 1981, Cilt 2, No 1, s.53-66) isimli makalesinin birinci bölümünden çevrilmiştir. Bu çalışma National Endowment for the Humanities vakfı tarafından finanse edilen daha geniş çaplı bir araştırma çerçevesinde hazırlanmıştır.

[1] Ayrıntılar için, bkz. Ehud R.Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Suppression*, Princeton University Press, 1982.

[2] İslam dininde köleliğin yasal yönleri R.Brunschvig, "Abd", *Encyclopaedia of Islam*, İkinci baskı, Leiden, 1960, Cilt 1, s.26-31'de özetlenmiştir.

[3] *Başbakanlık Arşivi/İrade Tasnifi/Hariciye/5553*, Baş Vezir'den Sultan'a, 28 Zilhicce 1270 (23 Eylül 1854), ve ekleri.

[4] Bu kurumun bir tartışması ve Batı ve Doğu ile yapılarının karşılaştırılması için; bkz. Marshall G.S.Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago, 1974, Cilt 2, s.140-6, 354-5; Mısır için, bkz. Nada Tomiche, "The Situation of Egyptian Women in the First Half of the Nineteenth Centry", W.R.Polk ve R.L.Chambers'ın editörlüğünü yaptığı *Beginnings of Modernization in the Middle East* kitabında (Chicago, 1968, s.171-84).

[5] 1880'lerin sonlarında İmparatorluk Haremi'ndeki kadın sayısı yaklaşık 400'dü: 1903'de bile Osmanlı ailesinin sahip olduğu hadımların sayısı 193'dü.

[6] Köle nüfusu için, bkz. Gabriel Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, 1969, s.167-8; Mısır ve Kahire'nin genel nüfusu için, bkz. Justin McCarthy, "Nineteenth-Century Egyptian Population", Elie Kedourie'nin editörlüğünü yaptığı *The Middle Eastern Economy* kitabında (Londra, 1976, s.30, 33).

[7] Baer, age, s.164-6.

[8] Koleksiyonların ayrıntılı bir listesi için, bkz. Helen Rivlin, *The Dar al-watha'iq in 'Abdin Palace at Cairo as a Source for the Study of the Modernization of Egypt in the Nineteenth Century*, Leiden, 1970; Mısır Kültür Bakanlığı, Ulusal Arşivler, *Lists Regarding the Organization of Registers at the Archives* (yayınlanmamış Arapça katalog, Şunat 1970).

[9] L/2/67/4, Soruşturma Raporu N.13, s.44-54 (alıntılar Arapçadan çevrilmiştir).

[10] Abbas Paşa döneminden kalma bu malzeme yazar tarafından incelenmektedir.

[11] Bir kaç iyi kaynak için, bkz. Melek-Hanım, *Thirty Years in the Harem*, Berlin, 1872, 2 cilt; Emine Fuat Tugay, *Three Centuries: Family Chronicles of Turkey and Egypt*, Londra, 1878, 2 cilt; Lucy Garnett, *The Women of Turkey and their Folk-Lore*, Londra, 1891, ve *Home Life in Turkey* New York, 1909; ve Grace Ellison, *An Englishwoman in a Turkish Harem*, Londra, 1915.

[12] Baer, age, s.138-9, 176.

Edirne Sarayı ve Tâmir Keşifnâmesi

NECDET SAKAOĞLU

Dr. Rıfat Osman ve Prof. Süheyl Ünver'i rahmetle anarak

Yazgısı, 14. yüzyılda serhatlikle başlayıp beş asırlık "mahrusâ-i saltanat"lıktan sonra yine serhatlikle noktalanan, Kaleiçi'nden varoşlarına kadar tam Osmanlı, birçok köşesiyle aynı zamanda Avrupaî Edirne'ye, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Beş Şehir"de hangi gerekçeyle yer vermediği bir soru; onun, buradaki hâlis Türk, hâlis müslüman çizgilerin bolluğunu, dört beş ulustan, bir o kadar dinden insanların barışık dünyasını, seçtiği beş şehrin gerisinde değerlendirmesindeki sebebi çözmek de zordur. Dahası, Beş Şehir'de satırlar arasına sinmiş Edirne vardır: "Rumeli esintileri", "Mâzisi insana içlenmeler veren yer", "Bir rüyâdan artakalmanın sonu" vb. ifadeler, Edirne'yi çağrıştırır. Tanpınar'ın, ömrünü Edirne'ye vakfeden Dr. Rıfat Osman'a (1874-1933) duyduğu saygıdan, bu müstesnâ kentimizi programına almadığını düşünmek doğru olabilir mi?.. Gerçekten de Tosyavî-zâde Dr. Rıfat Osman'ın "Edirne Rehnümâsı"[1], "Edirne Sarayı"[2] varken burası için, uzun bir makele boyutunda yeni bir denemeye girişmek eski deyimle zaittir.

"EDİRNE Saray-ı Hümayûnu ve Kasırları" adı altında 25-30 yıllık titiz bir çalışma sonunda ortaya konan ama ilk baskısı yazarının ölümünden ancak 24 yıl sonra gerçekleşen "Edirne Sarayı", bir bakıma trajik bir konu içerir. Son kalıntıları 1878'de berhava olmuş; sorumlusu, iki Osmanlı Paşasının (Müşir AhmetEyüp, vâli Cemil paşalar) "-Sen yaktırdın! -Ben mi yaktırdım?" münakaşasında güyâ meçhûl bırakılmış Edirne Sarayı'nın öyküsü, Rumeli ve Balkanlar'daki tarihimizin acıklı bir senaryosudur.

Bu saray, Topkapı Sarayı'ndan daha geniş bir alanda, berikinin karmaşıklığına, yer yer uyumsuzluğuna oranla daha plânlı, ferah ve aydınlıkmış. Rıfat Osman, "Edirne Rehnümâsı"nda burası için özgün derlemelerden bir bölüm ayırmış.[3] (Buradan aldıklarımızı, Osmanlıca söz ve deyimlerle okuyucularımızı sıkmamak için sâdeleştirip kısaltarak veriyoruz).

"İkinci Sultan Murad Han tarafından Saray içi mevkiinde, Tunca kıyısında 1450'de yapımı başlatılan, Fatih döneminde kısmen tamamlanan, daha sonra Kanunî Sultan Süleyman ve İkinci Ahmed, İkinci Mustafa hanlar taraflarından genişletilip güzelleştirilen bu saray, Osmanlı saraylarının en büyüğüdür. Sarayiçi denilen yer, Tunca nehrinin, Topçu kışlası mevkiinde ikiye ayrılarak güneye ve güneybatıya doğru akan, Saraçhane Köprüsü yakınında tekrar birleşen iki kolunun meydana getirdiği adacık ile bunun kuzeyindeki araziyi kapsar. Sarayiçi adasına iki köprüden geçilir. Biri Fatih, diğeri Kanunî döneminde yaptırılmıştır. Sarayın, Bâbüsselâm ve Bâbüssaade adlı tören ve protokol kapıları batıya bakmakta olup bunlardan yalnız Bâbüsselâm'ın taş kemeri ayakta kalabilmiştir. Kuzeyde kalan Fatih köprüsünden geçilince ilk rastlanan harabe, Fatih'in yaptırttığı Cihannüma'ya aittir. Bu kasır, Taht-ı Hümayun Dairesi ile Hasoda, Yediler Odası, Sancak-ı Şerif Odası, Sancak-ı Şerif Şeyhi Dairesi, Mescidi, Kütüphane-i Hümayun bölümlerini kapsıyordu. Kasra yakın sağ tarafta da Kum Kasrı ve Hamamı vardı. Bu kasrın tavanları, selsebilli divanhânesi, sünnet odası, mevcut resimlere bakılırsa pek zengindi. Cihannüma'nın çevresinde, Hırka-i Saadet Odası, Mabeynciler Dairesi, Hazine-i Hümayun, Silahdarağağa Dairesi, Kuşhane Matbahı, Harem-i Hümayun'un Aynalı Kasrı yeralıyordu. Kuzeyde gerilere doğru geniş ve düz bir alanda birbirine bitişik Avcı Sultan Mehmed, Sultan Mustafa ve Sultan Ahmed daireleri vardı. Bunların yakınlarında da Valide Sultan, Baş, İkinci, Üçüncü, Dördüncü Kadınlar, Şehzadeler, Câriyeler, Gedikliler dairelerini, hastalar koğuşunu, Darüssaade Ağası dairesini içine alan Harem-i Hümayun bulunuyordu. Üzeri kiremit döşeli, Fatih zamanından kalma ve Osmanlı saraylarının ilk Arz Odası olan bina ise, savaştan önce cephanelik iken şimdilerde (1920'ye doğru) ahırdır!.. Eski su dolabının bitişiğindeki taş kapı harabesi ise nice törenlere tanık olmuş Bâbüssaade'ye aittir. Bunun güneyinde de çok

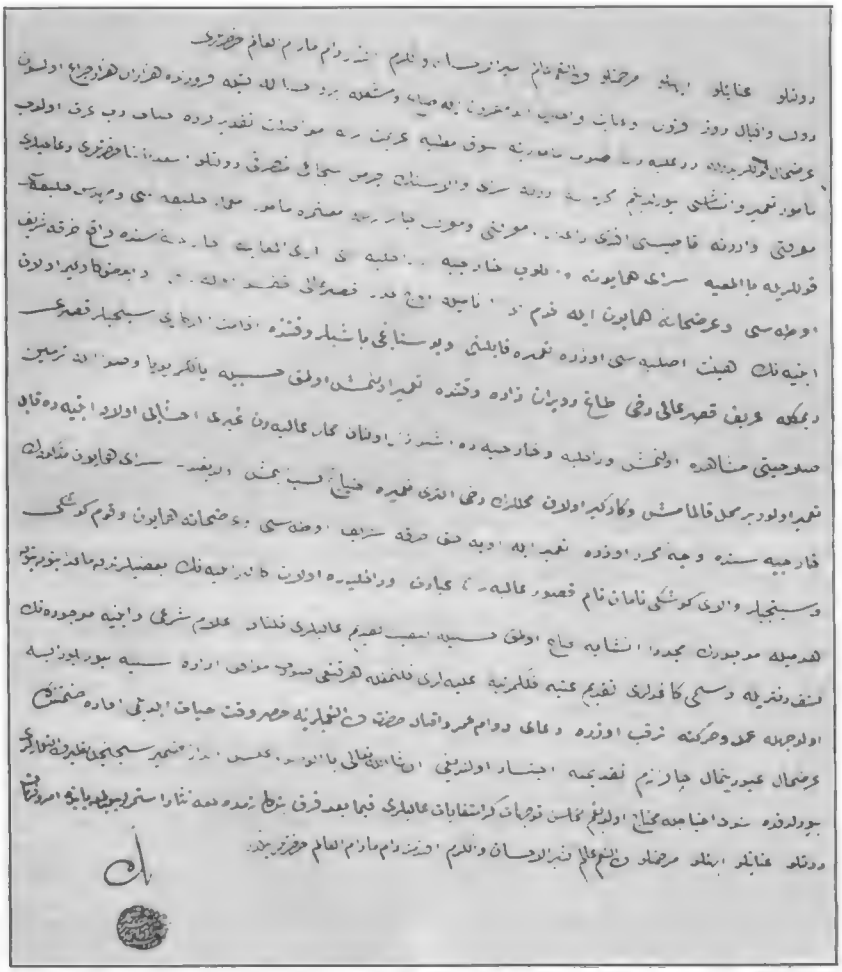

Edirne Sarayı'nın tâmiri keşifnâmesi (28 × 50 cm. tarihsiz. Rık'a yazısıyla. Mühürde Kâtibî-zâde Ahmed okunuyor.)

sayıda kubbe ve bacalı Matbah-ı âmire; helvahane, fırın-ı hassa, güllabhâne, kilâr-ı âmire, mumhâne bölümleriyle yeralmaktaydı. Bâbüsselâm'ın batısında da Mehteran sundurması, Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun Dairesi, Kâtip Ağa Dairesi, Baltacılar Koğuşu, Mücrimler Zindanı gibi müştemilat vardı. Tüm bunlardan ayakta kalabilenler çok harap, ya da ahırdır. İsimleri saptanabilen, Kum Kasrı, Akağalar Hamamı, Aynalı Kasır Hamamı, Gülhane Hamamı, Miftahağası Hamamı, Başçuhadar Hamamı, Hazine Kethüdası Hamamı, Silahdarağa Hamamı, Sultan Mahmud Hamamı, Kuşhane Ahçıları Hamamı, Sultan Ahmed Hamamı, Şehzadeler Hamamı, Valideler Hamamı, Valide Sultan Hamamı, Çamaşırcılar Hamamı, Hastalar Hamamı, Darüssaade Ağası Hamamı, Veznedarlar Hamamı, Seferli Hamamı denilenlerle birlikte kırkiki hamam mevcuttu. Alay Köşkü, İkinci Selim Köşkü, Dolmabahçe Kasrı, Gülhane Kasrı, Terazi Kasrı, Adalet Kasrı, İftar Kasrı, Av Köşkü, Bülbül Köşkü, Bostancıbaşı Kasrı; Edirne Sarayı'nın "iç köşkleri"ydi.

Yapılışından başlayarak muhtelif zamanlarda onarılan ve yeni binalar eklenen sarayın son tâmiri 1873'te Edirne Vâlisi Hacı İzzet Paşa tarafından gerçekleştirildi. Bu onarımdan sonra Osmanlı-Rus Harbi'nde (1877-78) Divanhâne Meydanı çevresindeki dairelerle Cihannüma Kasrı'nın zemin katı si-

Keşifnâme'nin çevriyazısı.

Devletlü i'nâyetlü übhetlü merhametlü veliyü'n-nia'm-ı â'lem kesirü'l-ihsan ve'l-ekrem efendimiz dâmm-ı mâdâmmü'l-â'lem hazretleri devlet ü ikbâl-i rûz-efzûn ve i'nayet ve iclâl-i ebed-makrûn ile sağ ve meşâ'le-i birr ü ihsanla fetile-i firuzende-i hezarân hezâr-çerağ olsun.

Arzıhâl-i kullarıdır ki Derâ'liyeden savb-ı me'muriyete sevk-ı matiyye azimet-birle muvasalat takdir-kerde-i cenâb-ı rabb-i i'zzet olub me'mur-ı tâ'mir ve inşâsı buyrulduğum mahruse-i Edrene sarây-ı vâlâsının Çirmen sancağı mutasarrıfı devletlü Esa'd Pâşâ hazretleri duacıları ma'rifeti ve Edrene kadısı efendi dâi'leri mâ'rifeti ve ma'rifet-i çâkerânemle ma'iyyetimize me'mur mi'mar halifesi ve mühendis halifesi kullarıyla bi'l-ma'ye sarây-ı hümayûn'a varulub hâriciye ve dâhiliyesi lede'l-muâ'yene hâriciyesinde vâki' hırka-i şerîf odası ve arzhâne-i hümayûn ile kum köşkü nâmıyle üç adet kasr-ı â'li kafes olarak ve ba'zı kârgir olan ebniyenin hey'et-i asliyesi üzere tâ'mire kaabiliyeti ve bostancıbaşılar vaktinde ikamet eyledikleri sepetçiler kasrı demekle a'rif kasr-ı â'li dahi Dağdevirenzâde vaktinde tâ'mir olunmuş olmak hasebiyle yalnız boya ve sıva ile termin salâhiyeti müşahede olunmuş ve dâhiliye ve hâriciyede iş bu zikr olunan mahall-i â'liyeden gayri ahşabî olan ebniyede kaabil-i tâ'mir olur bir mahâl kalmamış ve kârgir olan mahâllerin dahi ekseri tâ'mire ihtiyac kesb itmiş olduğundan sarây-ı hümayûn-ı mezkûrun hâriciyesinde vech-i muharrer üzere tâ'mir ile uyacak hırka-i şerif odası ve arzhâne-i hümayûn ve kum köşkü ve sebetçiler ve alay köşkü nâmân nâm kusûr-ı â'liyeden i'baret ve dâhiliyede olan kârgir ebniyenin bâ'zılarından mâa'da bütün bütün hedmiyle mevcûdun müceddeden inşâya muhtac olmak hasabiyle keyfiyet takdim-i â'lileri kılınan i'lâm-ı şeri' ve ebniye-i mevcûdenin keşif defteriyle resmi kâğıtları takdim-i a'tebe-i felekmertebe-i â'liyeleri kılınmağla her kangı suret muvâfık-ı irade-i seniyye buyurulur ise ol vechile a'mel ve harekete terakkub üzere duâ'yı devâm-ı ömr ü ikbâl-i hazret-i veli'yyü'n-na'mîlerine hasr-ı vakt-i hayat eylediğimi ifâde zımnında arzıhâl-i u'budiyet-mâl-i çâkerânem takdimine ictisar olunduğu inşâallah teâlâ bi'l-vüsûl a'ks-ı endaz-ı zamîr-i sübhanced nazir-i veliyyü'n-nimâ'neleri buyurulduktа şiddet-i ihtiyâcla muhtâc olduğum mehasin-i teveccühat-ı kerâmetgâyat-ı â'lileri fimâbâ'd fark-ı bendegânemde lemâ'e-nisâr istimrâr buyrulmak bâbında emr ü fermân devletlü i'nâyetlü übhetlü merhametlü veliyü'n-nâ'im-i â'lem kesirü'l-ihsan ve'l-ekrem efendimiz dâmm-ı mâdâmmü'l-â'lem hazretlerinindir.

bende
(mühür)*

* Mühürde "Kâtib-zâde Ahmed bin esseyyid İzmirî Mehmed" okunabilmektedir.

lah ve top anbarı durumuna getirildi. Savaşın bitimine doğru, Ruslar'ın Edirne'ye yaklaşmaları sırasındaki panikte, Vali Cemil Paşa ile Müşir Ahmed Eyüp Paşa arasındaki görüş ayrılığı yüzünden silah ve top anbarı ateşe verildi. Çıkan yangınla, Edirne Sarayı üç gün içinde mahvoldu. Kalan harap kısımların enkazı da kışla inşaatlarında kullanıldı. Hatta, Tunca kıyısındaki Fatih zamanından kalma mermer levhalar bile sökülmek istendiyse de güçlükle durduruldu." (Edirne Rehnüması sf. 90 vdd)

Edirne Sarayı'nın hazin öyküsü, bir serencamdır. Yapmaktaki maharetimizle yıkmaktaki çabukluğumuz ve gözü dönmüşlüğümüz, bir kez de burada güreş tutmuş. (Şimdilerde saray arsasının "er meydanı" olması ve her yıl geleneksel yağlı güreş müsabakalarına sahnelik etmesi; yıkma gücümüzü simgelemek bakımından anlamlıdır!)

Yıl 1829. Onarımı henüz tamamlanmış romantik saray, işgalci Rus askerlerinin giriş çıkışlarıyla alışık olmadığı bir havaya bürünmüş.

Keçeci-zâde İzzet Molla, Mihnet-Keşan'da, "Evsaf-ı Saray-ı Edirne"[4] başlığı altında, 19. yy ilk yıllarındaki hâliyle sarayın güzelliklerini ballandırıyor: "Gümüşten bir suyun kıyıcığında tut ki yeşil yaprağa nakşedilmiş bir gülistan imiş. O bağda, Gülhâne Meydanı varmış... Gülleri, gülistanları çokmuş. Nice ergûvanlarla leylâklar açarmış. Ama, harap olan yerleri görenler âh ederlermiş. Pırıltılı nice dâire, akla gökyüzünü getirirmiş. Temiz havuzlar, selsebiller, külhanı bile gülşeni andıran hamamlar varmış..." Sarayda beş gün konuk kalan İzzet Molla, Hem Edirne'yi hem sarayı "müdam" gezmiş. Yaşadığı zamanı tâyin edemediğimiz Edirneli Hüseyin Çelebi de, İstanbul'dan memleketindeki dostuna gönderdiği ozan işi mektubunda özlemini dile getiriyor. İki dizesi şöyle: "Tunca ve Arda Meriç Kevser gibi akmakta mı? Cilve eyler mi girip simin bedenler Tunca'ya?" (Demek ki, o zamanlar, Hüseyin Çelebi'nin Kâbe-i Sânî dediği Selimiye'nin aşağısındaki ırmaklarda ak bedenli gümüş topuklu üryanlar cilveleşiyorlarmış. Ozan da üstü Kâbe, altı Kevser ırmağı ve içinde hûrileri olan bir cennet betimlemiş)[5]

Dr. Rıfat Osman'ın "Edirne Sarayı"na yazdığı "Bir İki Söz" başlıklı girişten de yakıp yıkma konusundaki becerikliliğimize örneklik edecek alıntılar yapalım:

"Abdülhamid hükümetinin ilim ve irfana ve bilhassa tarihe düşmanlık ilân etmesi, bıktırıcı ve korkutucu boyuttaydı. 1890'larda, en sıradan bir tarih kitabını tedarik etmek müşkül ve kitap elde saray hafiyelerinin pençelerine düşmek, hayat ve istikbâli kaybetmek için bir bela-yı muacceldi. Nitekim, Fransız İhtilâli Tarihi'ni çevirmeye çalıştığım için Harbiye Mektebi'nin bodrumlarında üç ay, Kabakçı Ayaklanması'nı okuduğum için de Tıbbiye Mektebi hapishanesinde 271 gün sürüldüm.[6] Gerçi zâlimlerin ellerinden kurtuldum ise de dört beş yüz elyazması kıymetli edebiyat ve tarih kitabı ile yazma levhaları, bin dolayında basılmış eseri ihtiva eden babamın kütüphanesi, Zülüflü İsmail Paşa'nın emriyle evimizin bahçesinde yakıldı. Sene 1893."[7], 500'ü yazma, 1000'i basma değerli kitabı, çok sayıda levhayı yaktıran Zülüflü İsmail Paşa da, Edirne Sarayı'nı, cephane düşmanın eline geçmesin gerekçesiyle yaktırtan Ahmed Eyüb ve Cemil Paşalar gibi Abdülhamid dönemi ricâlindendir ve bunlardan hiçbiri bu tür cünhalarından ötürü tarih önünde henüz yargılanmamışlardır.

Dr. Süheyl Ünver (1898-1986) "Edirne Sarayı"na yazdığı önsözde; "Rıfat Osman üstadımızı, 1925 yılında İstanbul'da Etyemez'deki kira evinde her şeye ve herkese küskün" bulduğunu yazıyor. Ya ne durumda olsundu? Onca merak sardığı, ömrünü adadığı, son kalıntıları bir savaş hayhuyu arasında havaya ateşe savrulmuş Edirne Sarayı için hazırladığı yazılar, krokiler, derlediği resimler, belgeler, köhne bir sandığa doldurulmuş; babasının kitaplığı gözünün önünde yakılmış; Türkiye'nin ilk röntgen uzmanı iken İstanbul'da bir eve bile sahip olamamış bir aydın, nasıl gü-

Sarayın en ferah mekânlarından olan Havuzlu Sofa'da, benzeri daha önce hiç yaşanmamış sıkıntılı bir ortam. Efendilerimiz, çelebilerimiz bağdaşlarını kurmuşlar. Rus delegeleri kulis yapıyorlar. Edirne Antlaşması görüşmelerini yansıtan bu resim de aynı albümdedir.

Edirne Sarayı Cihannüma Kasrı ile çevresinin 1829'daki manzarası. Saray için bir simge olan bu kasır, altındaki cephaneliğin düşman eline geçmemesi için, Doksanüç Harbi'in Edirne varoşlarına yaklaştığı günlerde havaya uçurulmuştur.

Sarayın kuzeybatı köşesinden kışlalar ve Osmanlılar zamanları bitmek üzere olan Rumeli kırları.

leç ve nikbin olur? Dr. Rıfat Osman'ın Tıb alanındaki öncülüğü herhâlde ayrı bir yazı konusudur ve bu görev, hekim yazarlarımıza düşer. Ama, araştırmacılığının, ressamlığının, teknik çizim ustalığının ve yazarlığının verimliliğini salt Edirne'ye adaması, bıkmadan usanmadan 30-40 yıl bu amaç için çalışması anılmadan geçilemez. Süheyl Ünver, onun ölümünden 25 yıl sonra eserini bastırmakla kalmayarak Başbakanlık Arşivi'nden Edirne Şeri'yye sicillerinden çıkarttığı sarayla ilgili 66 belgeden çeviri-yazıları ve özetleri de kitaba eklemiştir.

Özel arşivimizde buluna tarihsiz, imza yerindeki mühürde "Kâtib-zâde Ahmed bin esseyyid İzmirî(?) Mehmed" okunabilen keşifnâme, Edirne Sarayı'nın Hicrî 1243 (Milâdi 1827) yılındaki onarımıyla ilgilidir. Rıfat Osman'ın belirttiğine göre Edirne Sarayı Hicrî 1177-1263 (1763-1846) yılları arasında beş kez onarılmıştır. "Harabiyet sarayın büsbütün mahv ü perişan olacağı bir dereceye vasıl olduğundan Edirne mahkemei şeri'yyesi kuyudat-ı kadimesinde tesadüf edilen keşifnâmede mestur olduğu üzere hariciyesi Zat-ı şevket-maab-ı mülûkâneye vefa edecek ve dahiliyesi nısıf göç takımına elverecek derecede keşifnâmesinin tanzimine karar verilerek (1243 h) tarihinde tamirata başlanmıştır." Süheyl Ünver'in Başbakanlık Arşivi'nde bulduğu 6809 numarada kayıtlı 20 receb 1243 tarihli müzekkere ile 5683 numarada kayıtlı 17 receb 1243 tarihli 2 hüküm de Edirne Sarayı'nın tamirinde görev alacak mühendisin aylığı, Çirmen Mutasarrıfı Esad Paşa'nın onarımı gerçekleştirmesi konularıyla ilgili.[8] Yine Başbakanlık Arşivi'ndeki 21 cemazielevvel 1243 tarihli keşif defteri de yapılması gereken işlerin ve onarımların ayrıntılarını veriycr.[9] Bu defterdeki saptamalar, daha ayrıntılı olarak Topkapı Sarayı Hazine Arşivi'ndeki Edirne Şeri'yye Sicillerine de geçirilmiş.[10] Bizdeki belge, 1243 (1827) büyük onarımının ilk keşifnâmesi olarak özellik taşıyor. Rıfat Osman ve Süheyl Ünver'ce görülmediği de kesin. Çünkü, resmî arşivlere girmemiş, Edirne'yle ilgili daha başka birkaç belge ve yazma kitapla birlikte bize intikal etmiş bulunuyor. Bundan ötürü, tamamlayıcı bilgiler içeren belgenin çevriyazısını yayınlamayı uygun görmekteyiz. Bu vesileyle 1829-1830 yıllarına ait C. Sayger-A. Desarnod'un Album d'un voyage en Turquie adlı eserinden, Edirne Sarayı'nı o sıradaki durumuyla yansıtan resimleri yayınlama olanağı bulduğumuz için de mutluyuz.[11] Keşifnâme ile resimler birlikte düşünüldüğünde akla ister istemez şunlar geliyor: Sultan 2. Mahmud, sanki iki yıl sonra Ruslar'a yenileceğini bilmiş, Edirne'nin işgal edileceğini düşünde görmüş, Çar Nikola'nın muzaffer generalleri, diplomatları, bizim Defterdar Sadık Efendi, Kadı Eminbey Zâde Abdülkadir Bey ve Âmedci Köse Âkif Efendi ile oturup barış koşullarını müzakere etsinler diye sarayı onartmış ve donatmış! Bilindiği gibi, 1829 yılı Ağustos ayında eski Osmanlı başkentine giren Ruslarla 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması bu sarayda imzalanmıştır. Sayger Albümü'ndeki resimler de o bunalımlı günlerde saraydaki hareketliliği yansıtıyor. Edirne'yi şereflendirdiğinde padişah hazretleri, harem halkının bir bölümüyle ikamet edebilsin diye onarılan sarayın konukları Ruslar olmuş! Kime niyet, kime kısmet buna derler. □

[1] Edirne Rehnümâsı (Tarihçe: 763-1337 Hicrî Seneleri) Eser, Tosyavîzade Doktor Rıfat Osman (Birinci kitabı beşyüz nüshadır) Edirne 1336-1920 Vilayet Matbaası.

[2] Dr. Rıfat Osman, Edirne Sarayı, Yayımlanan Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver T.T.K. yayını Birinci Baskı Ank. 1957, ikinci baskı Ankara 1989. Rıfat Osman'ın, Yine Süheyi Ünvar'ce derlenip toparlanan Sn. Çelik Gülersoy'un himmetiyle de Türkiye Turing Otomobil Kurumu tarafından bastırılan "Edirne Evleri"ni de bu vesileyle anmak gerekir.

[3] Edirne Rehnüması, sayfa 90 vdd.

[4] *A.g.e.* sayfa 94

[5] *A.g.e.* sayf 95

[6] İçinde Fransız İhtilâl-i Kebiri de bir bahis olarak yeralan Mehmed Murad'ın Tarih-i Umumisinin bende olanın kapağına rüşdiye talebesi Şükrü Efendi, kitabı nasıl aldığını, gizlice köye götürdüğünü yıllarca sakladığını uzun uzun yazmış. Bu ilginç notları, sırası düşünce Tarih ve Toplum'da yayınlarız inşaallah.

[7] Edirne Sarayı, sayfa xiii

[8] *A.g.e.* sayfa 43 ve 137

[9] *A.g.e.* sayfa 145-146.

[10] *A.g.e.* sayfa 147

[11] Bu olanağı sağlayan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğünün saygıdeğer yetkililerine, Hava Koç'a, özellikle de resimleri asıllarındaki güzellikte fotoğraflayan Fatih Öztan kardeşimize teşekkür ederim.

XV. Yüzyılda Yaşamış Bir Türk Müzisyeninden Öğütler

MURAT BARDAKÇI

Türk musikisinin erken tarihi üzerine ilk elden kaynaklarla çalışan ender araştırmacılarımızdan biri, müzikçilerin ne gibi maddî ve manevî nitelikler taşımaları ve uymaları gereken görgü kuralları hakkında beş yüzyıllık nasihatlar aktarıyor.

TÜRKÇE olarak kaleme alınmış ilk musiki risalesinin sahibi *Ahmed Oğlu Şükrullah*[1] ve eseri, dünya müzikoloji çevrelerinde, yıllardan bu yana *"ismi var, cismi yok"* haline gelmişti.

Tek nüsha olduğunu sandığımız risale[2], daha doğrusu *edvar risalesi*[3], bilim aleminde, çalgılar bölümünün 1915 yılında, yazmanın maliki Rauf Yekta Bey (1871-1935) tarafından Millî Tetebbular Mecmuası'nda[4] yayınlanmasıyla tanınmış, ancak içeriği konusunda o zamandan bu yana etraflı bir bilgi edinilememişti. Nüshanın son olarak kimin elinde bulunduğu da bir sırdı. Tamamının filmini bir tesadüf sonucu elde etmemize ve aslının peşinde yıllarca koşmamıza rağmen, yazmanın akıbeti bizim için bile bir sır.[5]

Yıldırım Bayezid'in oğullarından İsa Çelebi'ye ithaf edilmiş olan[6] Şükrullah risalesine ilk bakışta, bir tercüme olduğu ve temelini İslam Musikisi Nazariyesi'nin çok ünlü iki kitabının oluşturduğu görülüyor. Bunların ilki, İslam musikisi ses sistemine bilimsel kimliğini veren XIII. yüzyıl nazariyatçısı *Urmiyeli Safiyuddin*'in adı kendisiyle eşdeğer hale gelmiş ünlü eseri *Kitabu'l-Edvar*[7], diğeri ise, XIV. yüzyılda yazılmış, müellifi belli olmayan, yine çok önemli bir başka risale, *Kenzu't-Tuhaf*'tır.[8] 35 fasıllık[9] Şükrullah risalesinin baştan 15 faslı *Kitabu'l-Edvar*'ın o dönem Türkçesine çevirisi, diğer fasıllar ise, *Kenzu't-Tuhaf*'tan yapılmış alıntılardır.[10]

Aşağıda, Şükrullah risalesinin müzisyenlere öğütleri[11] içeren 27., 28. ve 29. fasıllarını, günümüz Türkçesine uyarlayarak ancak Şükrullah'ın ifade biçimini, cümle kuruluşlarını ve o döneme özgü bazı kelimeleri elden geldiğince değiştirmemeye çalışarak veriyoruz:

"... *YİRMİ YEDİNCİ FASIL*, musiki ilmine heves edene nasihatlar verir, bu sanat ehlinin dirliğinin,[12] oturuşunun, sohbete giriş ve çıkışının nasıl olması gerektiğini bildirir.

İmdi, bu amele heves edene şöyle malum olsun ki, evvelâ kendi mezhebinin emirlerine riayet ede. Eğer Hanefî mezhebinden olursa, o mezhebe riayet ede. Şafiî mezhebinden olursa, o mezhebe riayet ede. Ve eğer Hanbelî olursa, yine öyle ede. Ve eğer Malikî dahı olursa, yine öyle. Sözün kısası, kendi mezhebinden ayruk[13] mezhep hükümlerince ibadet etmeye. İbadeti elden bırakmaya, zahid ola. Yavuzluktan,[14] yaramazlıktan, Allah'ın emirlerine muhalif olan nesnelerden kendini sakına ve nefsine uymaya.

Zühre yıldızı için düzülmüş[15] bazı dualar vardır. Bu duaları ezberleye, daima okuya ve yazıp üzerinde taşıya. Zühre *şeref makamına* erişip dolunduğunda[16] üstadların *Şeref-i Zühre* dedikleri nesneyi okuya, Zühre'ye karşı ellerini bağlayıp dura, kendini bu yıldıza kul gibi göstere, O'ndan yardım isteye ve dünyadaki yaramazlıklardan korunma dileye. Bu duaları aşağıda anacağız, inşaallah.[17]

Az yemekten, az giymekten, az uyumaktan, halkla çok söyleşmekten ve dünyadaki yaramazlıklardan sakına. Daim arı donlar[18] giye, iyi kokular dürtüne.[19] Salihler ve zahidler donu gibi donlar giyerse, iyi olur. Ve daim güler yüzlü ve açık kaşlı ola.

Bu ilimde birçok nesneler ezberlemek gerektir. Hoş hikâyeler, güldürücü lâtifeler, rubailer ve garip beyitler hatırında tutmak gerektir. Üstadlardan talim aldığında ivmeye.[20] Üstadlar katına vardığında miskinlik suretiyle vara.[21] Bilmediği bir şeyi öğrenmek dilediğinde öğrenmesi geç olur ve vakit alır-

sa, üzülmeye.

Bir sohbette bu sanat ehlinden ve kendisinden yig[22] bir başka kimse olursa, hased edip melullüğe düşmeye. Ama öyle dürüşe[23] ki, onun mertebesine erişe ve daha artuklu[24] ola.

Evlenmek mutlaka gerektir, böylece şehvetin şerrinden emin ola.[25] Akıl giderici nesneler yemekten ve perde ehli hatunlar sohbetine girmekten sakına. Eğer bu dediğimiz hal zaruret ile olursa, haddi aşmaya.[26] Kengel[27] etmekte dahı oranla ede. Avazı daim sâfî ola, avazı boğuk eden nesnelerden[28] sakına.

Kendisinin bu sanat ehlinden olduğunu cahillerden saklaya. Saz çalmaya heves ederse öyle bir saza heves ede ki, sazlarda ondan iyisi ve kullar katında ondan hürmetlisi olmaya. O saz uddur, ondan ulu ve hürmetli[29] ve daha tamam saz[30] yoktur. Çeng gibi ve ney gibi sazlar, avam katında sakildir, bu gibi sazlara fazla heves eylemeye. Ama hatırı elbette meyledip[31] bu sazları öğrenmek dilese, zinhar cahillerden saklaya.

YİRMİ SEKİZİNCİ FASIL, meclislerin ve mahfillerin[32] edebini bildirir.

İmdi malum olsun ki, gûyende ve sazende yani ayıdıcı[33] ve çalıcı ne vakit bir sohbete varsa, mecliste bulunanlardan daha alçak bir yere otura, sohbete katılanların hatırını mevkilerine göre sırayla sora. Sohbete okumak için gelmiş bir kimse var ise, onunla artugrak[34] söyleşe.

Mecliste bulunanların dediklerine uya. Oku demeyince okumaya, çal demeyince çalmaya. Eğer o mecliste avrat veyahut oğlan varsa, onlardan tarafa çok bakmaya, oğlanlarla ve avratlarla çok söz söyleşmeye. Eğer oğlanlarla avratlar kendisinden tarafa bakarlarsa, onlara uymaya. Bulunduğu evin bacasına, kapısına ve darıçalarına[35] da bakmaya.

Bazı kişilerin huyu, Zühre yıldızının tesirindedir. Bunlar musikiye ve sazlara meylederler. Hatta avratlar arasından da bu ilme meyledenler çıkabilir. *Şeyh Ali Ebu Sina*[36] -Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun- der ki, *"Musiki, cadılığın bir koludur; kişinin yaratılışında, ona duyulan sevgi zahir olur"*.

Bu fen ehli, ne vakit ne çalacağını ve ne makamdan ayıdacağını iyi bile. Okumaya veya çalmaya başladığında, dinleyenlerde zevk hasıl olduğunu göre. Bunu, şöyle anlaya: Meclistekilerin yüzlerinin rengi değişir, *"Ah!"* ederler ve başlarını sallarlar. Böyle olunca, aynı parçayı birkaç defa tekrar ede, ama haddi aşmaya. İşte o zaman, okuyucu, çok bahşiş alır.

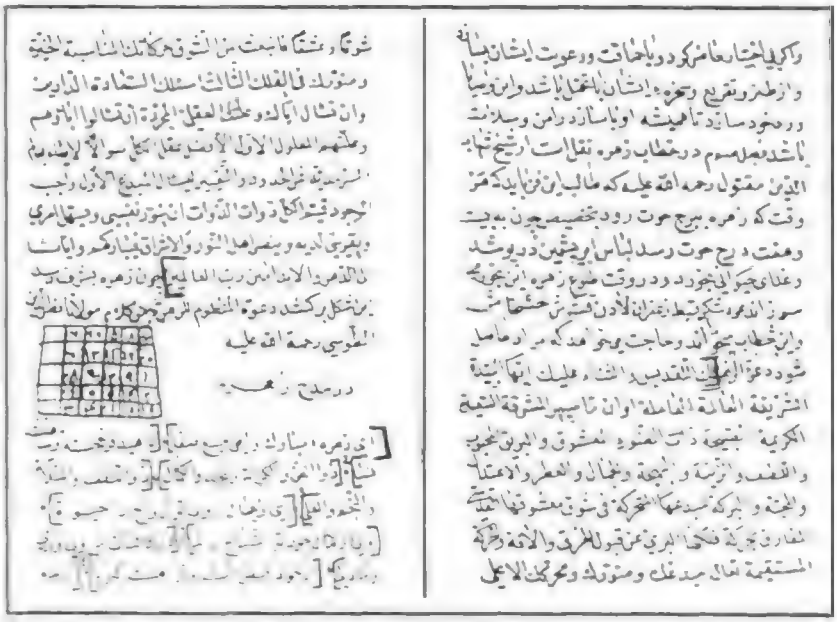

Şükrüllah risalesindeki "müzisyenlere öğütler" bahislerinin yeraldığı XIV. yüzyıldan kalma* Kenzu't-Tuhaf *risalesinin "Zühre Duası" bölümü.

Risalenin ud yapımını anlatan 16. faslı.

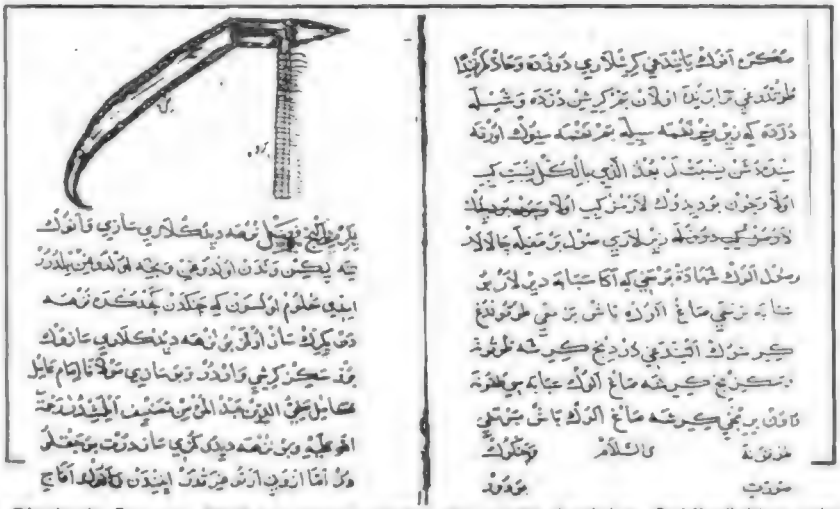

Risalenin Çeng ve Nüzhe yapımını anlatan 21. ve 22. fasılaları. Şekli görülen çalgı Çeng'dir.

Tam adı Risale min İlmu'l-Edvar *olan Şükrüllah risalesinin ilk varakları. Bazı harfleri talik'e kaçan çirkin ama okunaklı bir nesih'le yazılmıştır.*

Sık gittiği bir sohbetten, aceleyle ayrılmaya. Daima kendisi okumaya, biriki parça okuduktan sonra, sazından da bir-iki nağme çıkara. Böyle yaparsa dinleyenlerde daha fazla lezzet hasıl olur ve avazı daha çok dinlenir.

Tamahkâr olmaya, bir şeye tamah ederse de tamahını göstermeye. Arap der ki, *"tamah, sevgiyi giderir"*.[37] Eğer tamah arzusu haddi aşar gibi olursa, açıkça bir şey dilemeye. İstediğini lâtifeyle, hikayeyle veya başka bir yolla bildire ki, tamahı anlaşılmaya.

Çaldığı nağmeler ve okuduğu şiirler, o meclisin en ulu kişisinin mizacına göre ola. Bulunduğu mecliste kavga çıkarsa elindeki sazı bir yana koya, lâtifeler yaparak kavgayı bastırmaya çalışa. Şöyle hikaye edilir ki, *Ebu'l-Nasr Faryabi*[38] -Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun- bir meclisteydi ve orada birbiriyle kinli iki adam vardı. *Ebu'l-Nasr* öyle bir nağme okudu ki, düşmanlar barıştı ve görüştü. Okuyucu, işte böyle yapa ama sözleri karşı düşen kişilerin arasında şakalarla, hikayelerle sulh yapamazsa kalkıp o sohbetten gide.

Zühre Yıldızı İçin Dualar

"...YİRMİ DOKUZUNCU FASIL, Zühre'nin hitabını bildirir. *Şeyh Şihabüddin-i Maktul*'dan şöyle rivayet olunur ki:

Musiki ilmine heves eden kişi, Zühre Hut burcuna girdiğinde[1] ve 27 dereceye eriştiğinde ebrişimden donlar[2] giye ve etli-yağlı nesne yemeye, Zühre dolunduğu vakit öd, şeker, safran, laden[3] ve haşhaş kabından buhurlar tüttüre, sonra şu duayı okuya ve dilek dileye, dileği hasıl ola:

"Ey bilen, yapan, özlenilen, mutlu, cömert, ay yüzlü, ışığı ve parıltısı sevimli, güzel, mis kokulu, ılık ve şerefli kadın!.. Kutsallık ve övgü, sanadır. Üstünlük ve bereket; cehaletten, afetlerden arınmış ve Felek'in hareketlerinden arınmış bulunana aittir. O, aşıkların kutsal aşkında Zühre'yi oynak kılmıştır.

Seni yoktan var eden, hareketlendiren, üçüncü Felek aleminde nurlandıran, aşk ve şevkte en üstün kılan ne kadar yücedir!..

Senden, iki dünya saadeti istiyorum... Sonsuzluk aleminin yenilik ve değişiklikten uzak kalması için, bu istek, öncesi olmayan ilk ve en faziletli varlığa, varlığın sebebine, her şeyin sonsuza kadar kalıcı olanına, kişilerin efendisine, o ilk yaratıcıya yapılmalı. Akıl, bunu gerektiriyor...

Nefsimi nurlandır, işimi kolaylaştır, beni o yıldıza yakın et, nur ve işrak ehlini zafere ulaştır... Bizleri ve onları sonsuza kadar mubarek kıl... Kabul buyur ey Alemlerin Rabbi..."[4]

Mevlana Nasıruddin -Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun-,[5] zühre için manzum bir dua yazmıştır. Her kim ki bu duayı da okuyup tütsüleri tüttürse ve ne dilese, Allah kabul eder.

Manzum dua, budur:

"Ey safalar kaynağı, ışığı kutlu, kadınlar şahının şahı olan mübarek zühre yıldızı! İzzet, keramet, yüksekli̇k, olgunluk, lutuf ve kurtuluş sendendir. Senin yüzünün güzelliği ruhlara hayat verir, cömertliğinin olgunluğu eşleri gösterir.

Ay, güzel yüzünün aşığı; Zühal de senin ümidine düşmüş... Dünya, yüzünün aşkından bir değirmen gibi dönmekte... Allah, seni rahmet ve lutuftan yaratmış... Zira sana baştanbaşa bir saadet var...

Sen, Allah'ın emriyle yedi cihanın, bundan dolayı da her zaman için kendi halkının yaratıcısısın. Eğer lutufdan dolayı kendine kin besliyorsan, kereminden ötürü dergâh ve ney duası ederiz... Ümidim, zamanın güzellerinin mal, mevki, haşmet, doğruluk ve safa içerisinde olmasıdır... Galiplik fermanınla onları bana mağlup ettirir, hükmü altına sokarsın.

Ben, O'na gönülden bağlıyım. O'nun ayrılığından üzüntülü, düştüğüm belalardan yorgunum. Beni bir an için bile olsa mutluluktan uzağa bırakma ama bir an bile ayrılıktan ayırma.

Ey kadir, güçlü ve övülen Rab!.. Ne olur, O'nu, şimdi bulunduğum yerin kenarına getir..."[6]

[1] Venüs, Balık burcuna girdiğinde.
[2] *ebrişimden donlar:* ipek elbiseler.
[3] *laden:* çalı zamkı. *Haşhaş kabı*, haşhaş kabuğu olabilir.
[4] Dua, metinde Arapça yazılı.
[5] Kastedilen kişi, İlhanlı hükümdarı Hulagu'nun saltanatı sırasında, Güney Azerbaycan'ın Maraga kentinde bir rasathane kuran ortaçağ İslam dünyasının ünlü astronomu *Nasıruddin-i Tusî* (1201-1274)'dir.
[6] Farsça olan şiir, 17 beyitten oluşuyor. Mana veremediğimiz bazı beyitlerle sondaki *Ha, Sad, 'Ayn, Ze, Sin, Tı* ve *Lamelif* harflerinden meydana gelen şifreyi çözemediğimizden, bunları çeviriye almadık.

Urmiyeli Safiyuddin'le (1216-1293) ilgili bu görüntü ilk kez yayınlanmaktadır. Bakü Üniversitesi profesörlerinden Dr. Abdüllatif Kerimof'un 1976'da eski bir minyatüre dayanarak dokuduğu bu görüntüyle birlikte, bilginin kendi icadı olan "muznî" (üstte) ve "nüzhe" (altta) isimli çalgılar işlenmiş. Şeklin hemen altındaki harfler ise Safiyuddin'in eserlerinde kullandığı bir tür "Ebced" notasının sembolleridir.

Meclistekiler gülüp oynuyorsa, kaygı getirici perdelerden çalmaya; bunun aksini de yapmaya. Yani kaygı ve melûllük olan yerde neşeli perdelerden nesne okmaya. Ve eğer hazır olduğu meclis kendi gibi bir başkası dahi varsa, onunla katılaşmaya.[39] Hatta o kişi mertebede kendisinden daha yüksek olsa ve meclistekiler ona rağbet etseler bile, melûl olmaya.

Sohbette yiyecek istemeye, açlığını ve susuğluğunu bildirmeye. Yemekten ve yemişten iyisini almaya, önüne gelen yiyecekten kendisi için parça da ayırmaya. Bir mecliste olan konuşmayı, başka bir mecliste söylemeye. Hediye dahi almış olsa, bundan bahsetmeye, zira tamahkâr olduğu zannedilir. Kendisine kötülük de etseler melûl olmaya ve kendisi dahi kimseye kötülük, yaramazlık etmeye.

Cahillerin sohbetinden sakına. Ansızın böyle bir sohbete düşerse onların ahmaklığına tahammül eyleye ve katı sözlerine sabrede.

Eğer bu dediklerimizi tutarlarsa hem kendileri, hem de sazları selamet içinde olur". □

[1] Şükrullah'ın hayatı hakkında bilinenler, çok az. Bunlar genel hatlarıyla 1388'de doğduğu (Atsız, *"XV. Asır Tarihçisi Şükrullah: Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi"*, İst. 1939, sah. 1), Çemişkezekli olduğu (Risalesinin 7.a varağında yeralan *"Benim kademî yerimdir Çemişkezek leykin/Ger Isfahan'a dah irsem, sana senâ idem"* şeklindeki mısra), genç yaşta Osmanlılar'ın hizmetine girdiği, Yıldırım Bayezid'in oğullarından İsa Çelebi'nin yanında bulunduğu, İkinci Murad döneminde önemli bir kişi sayıldığı (Sicill-i Osmanî, III/154), Karamanoğlu İbrahim Bey ile Karakoyunlulardan Cihanşah'a elçi olarak gönderildiği gibi bilgilerle sınırlı kalıyor. Ölüm tarihi, bilinmiyor.
Musiki risalesinin dışında kalan ve nüshaları bugün elimizde bulunan eserleri ise, Farsça yazdığı tarih kitabı *"Behçetu't- Tevârih"*, yine Farsça dinî bir kitap olan *"Menhecü'r-Reşad"* ve duaların yeraldığı *"Camiu'd-Da'vât"*. *"Enisu'l-Ârifîn"* ve *"Kasîde-i İmalî Şerhi"* adlı eserleri ise, kayıp (Şükrullah konusunda genel bilgi ve kaynaklar için bak: Şükrullah, *"Behçetu't-Tevarih"*, Türkçe'ye çeviren: Çiftçioğlu N. Atsız (Osmanlı Tarihleri serisinin içinde), Türkiye Yayınevi, İst. 1947, sah. 39-43 arası).

[2] İran'da yayınlanmış bir elyazmaları kataloğunda (*"Fihrist-e Nushahayi-e Hatîî-e Farsî"*; cild-i pencum; tarihsiz, sah. 3887; 40711. madde), Şükrullah'ın Safiyuddin'den çevirdiği *"İka' der Musiki"* adlı risalenin Tahran Sipehsalar Kitaplığı'nda, 7493/1 numarada bulunduğu yazılı. Bu yazma, adına bakılırsa, risalenin sadece ika' bahislerini içeriyor olabilir. Ancak adı geçen kitaplık yıllardan bu yana kapalı olduğundan, Tahran'da bulunduğumuz sırada inceleme imkânı bulamadık.

[3] Ülkemizde özellikle son yıllarda yapılan Türk Musikisi tarihine yönelik araştırmalarda, musikiyi konu alan her elyazması kitaptan *edvar risalesi* diye bahsedilmektedir ki, yanlıştır. Bir musiki elyazmasının edvar risalesi kimliği taşıyabilmesi için, eski teoride daire çizimleriyle anlatılan konuların başında gelen iki bahsin, o risalede mutlaka bulunması gerekir. Bunlar, dörtlü ve beşlilerin birbirlerine 84 değişik şekilde eklenmesiyle (Arapçası *"El Edvâr ve nesebhâ"*, Farsçası *"Tertîb-e devâir ez izâfât"*); perdelerin beşli katlanması (Arapça ve Farsçası *"Tabakatu'l-Edvâr"*) bahisleridir. Bizde en tanınmış musiki yazmalarının başında gelen Safiyuddin Abdulmumin'in *"Kitabu'l-Edvâr"*ı; Kutbuddin-i Şirazi'nin *"Durretu't-Tâc"*ı; Maragalı Abdülkadir'in *"Camiu'l-Elhan"* ve

*"Makasıdu'l-Elhan"*ı; el Ladikî'nin *"Zeynu'l-Elhan"*ı, tam bir edvar risalesidir. Ancak, yine ülkemizde en fazla tanınan musiki yazmalarından Seydî'nin olduğu sanılan *"El Matla' fi Beyani'l-Edvar ve'l-Makamat ve fi Ilmu'l-Esrar ve'r-Riyazat"*ı (Topkapı Sarayı Kit., III. Ahmed kitapları, 3459); Kantemiroğlu'nun *"Kitabu'l-Musiki a'la Vechi'l-Hurufat"*ı (İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Kit., H.S. Arel bağışı, Y. 2768); Nasır Abdülbaki Dede'nin *"Tedkik-u Tahkik"* ve *"Tahririye"*si (Süleymaniye Kit. Nafiz Paşa 1242) ve hele XIX. yüzyıla ait Haşim Bey'in ünlü *"Mecmua"*sı (İst. 1280. H), *edvar risalesi* değil, sadece *"musiki risalesi"*dir, zira bunlarda dairelerle ifade şekilleri yoktur. Zaten ses sisteminin oluşturulmasından sonraki teorik konuları dairelerle açıklama geleneği XVII. yüzyıldan sonra hemen hemen terkedilmiş ve ayrıntılı nazarî bahisler, yerlerini daha basit ifadelere bırakmışlardır.

[4] Rauf Yekta, *"Eski Türk Musikisine dair Tetebbular -II. Türk Sazları I-II"*, Millî Tetebbular Mecmuası, No: 4 ve 5; sah 135-141 ve 233-241.

[5] Rauf Yekta Bey'in ölümünden sonra, Şükrullah risalesi de özel kitaplığında bulunan ve bazısı tek nüsha olan diğer musiki yazmalarıyla birlikte ailesine intikal etmiş, uzun yıllar Yekta'nın Beylerbeyi'ndeki köşkünde kalmış, 1960'larda torunu Yavuz Yektay tarafından musiki yazarı İsmail Baha Sürelsan'a *emaneten* verilmişti. 1970 yılında bir İtalyan yayınevi, çıkartacağı müzik ansiklopedisinde kullanılmak üzere, risaledeki bazı çalgı çizimlerinin filmini istemiş, bunun üzerine ilgili varaklar Ankara Millî Kütüphane'de filme çekilmiş, bu arada *"sadece kütüphanede kalması"* koşuluyla, yazmanın tamamı da filme alınmıştı. Biz, bu mikrofilmi 1982 yılında elde edebildik. Yavuz Yektay'ın risaleyi Sürelsan'dan daha sonra geri aldığını öğrenmemize rağmen, şu anda nerede olduğu konusunda bilgi sağlayamadık.

[6] Risalenin 5.a numaralı varağında yeralan medhiye sayılabilecek şiirdeki lugazlı *"Ayn-u Sîn-u Yây ile bulmuşdur âd/Devlet-u izzetle dâim şâdbâd"* mısraı ve 7.b'deki *"...ol emirzade-i azam ve madhum-ı muazzam..."* şeklindeki ifade. 11.a'da ise, II. Murad'a övgü ve dua var.

[7] Mukaddime ve 15 fasıldan oluşan Kitabu'l-Edvar'ın yazma nüshaları için bak: Amnon Shiloah, *"The Theory of Music in Arabic Writings (c. 900-1900)"*, Münih 1979, sah. 309-312 arasındaki liste). Arapça olan ve birçok baskısı yapılan Kitabu'l-Edvar'ın iyi bir edisyonu, 1986'da Kahire'de çıktı: Attas Abdülmelik Hasbe ve Dr. Muhammed Ahmedu'l-Hefni, *"Kitabu'l-Edvar fi'l-Musika"*, El Hey'etu'l-Masriyyetu'l-Ammetu'l-Kitab (yayını), 330 sahife. Aynı kitabın Fransızcaya çevirisi için bak: Baron Rodolphe d'Erlanger, *"La Musique Arabe"*, Tome III, Paris 1938, sah. 183-565 arası (kitabın metninin değil, daha geniş bir şerhinin çevirisidir). Safiyuddin'in sisteminin analizi için bak: Owen Wright, *"The Modal System of Arab and Persian Music A.D. 1250-1300"*, Oxford University Press, 1978.

[8] XIV. yüzyılda kaleme alınan ve İslam Musikisi tarihinin en önemli kaynaklarından biri sayılan *Kenzu't-Tuhaf*'ın yazarı bilinmiyor. Farsça olan risale, uzun bir mukaddimeden sonra dört makaleden oluşuyor, bu makelelerde sırasıyla ses sistemi, diziler ve usuller, çalgılar, musiki terbiyesi konuları ele alınıyor. Toplam fasıl sayısı, 49. Şükrullah, Kenzu't-Tuhaf'ın çalgılar ve musiki terbiyesinden bahseden son iki makalesini aynen Türkçe'ye çevirmiş, bu arada mukaddimeden de kendi mukaddimesini hazırlarken büyük ölçüde yararlanmış.
Kenzu't-Tuhaf'ın tanıtımı ve bazı nüshaları için bak: H.G. Farmer, *"Islam"*, ("Musikgeschichte In Bildern" serisinden, Leipzig 1976, sah. 98-101.

[9] Fasıllar, şunlardır: 1. Ses, sesin tiz ve pes olması durumu; 2. Bir oktav içerisindeki 17 sesin bulunması; 3. Aralıklar ve oranları; 4. Uyumsuz aralıklar; 5. Uyumlu aralıklar; 6. Dizi meydana getirme yolları; 7. İki telle çalınan sazların akordu; 8. Udun akordu; 9. Dizi tasnifinde ilk sırayı alan 12 makam; 10. Dizilerde seslerin ortak olması durumu; 11. Dizilerin şedleri; 12. Alışılmışın dışındaki akord biçimleri; 13. İka' (ritm); 14. Hangi makamların ne zaman çalınması gerektiği konusu; 15. Bazı eserlerin notaları; 16. Ud yapımı; 17. Iklığ yapımı; 18. Rebab yapımı; 19. Mizmar yapımı; 20. Pîşe yapımı; 21. Çeng yapımı; 22. Nüzhe yapımı, 23. Kanun yapımı; 24. Mugnî yapımı; 25. İbrişimden tel yapımı; 26. Bağırsaktan tel yapımı; 27. Musikiye heves edenlere nasihatler; 28. Müzisyenlerin toplulukta ne şekilde hareket etmeleri gerektiği; 29. Müzisyenlerin Zühre yıldızına etmeleri gereken dua; 30. Sesi güzelleştiren maddeler; 31. Sesi bozan unsurlar; 32. Günün hangi saatinde hangi makamın çalınması gerektiği; 33. *"Dört unsur"* diye bilinen sınıflandırmaya göre makamların tasnifi; 34. Birleşik makamların adları; 35. Bu makamların meydana gelme şekilleri.

[10] 123 varak tutan metin, XV. yüzyıl Anadolu Türkçesinin tam bir örneğidir. Mukaddime, bazı harfleri talik havası veren çirkin ama okunaklı bir nesihle yazılmış; fasıllar ise orta güzellikte ve çok okunaklı bir eski dönem nesihiyle kaleme alınmıştır. Risalenin tamamı harekelidir. Kef'lerin keskin ve sert dönüşüyle 'Ayn çanaklarının içe doğru olmasına bakarak, risalenin Şükrullah'ın yaşadığı dönemde, İkinci Murad zamanında tebyiz edildiğini söyleyebiliriz. Ketebe kaydı bulunmadığından, muellifin elyazısı olup olmadığı konusunda bir şey diyemiyoruz.

[11] Fasılların aslı *Kenzu't-Tuhaf*'dadır ve Şükrullah, bunları aynen Turkçe'ye çevirmiştir. 27. fasıl Kenzu't-Tuhaf'ın 4. makalesinin 1. kısmının 1. faslı; 28. fasıl aynı kısmın 2. faslı; 29. fasıl da yine aynı kısmın 3. faslıdır. Müzisyenlerin yaşam biçimleri ve topluluk içinde uymaları gereken kurallar konusuna değinen sadece Şükrullah değildir, bu konulara başka yazarlar da temas etmişlerdir. Örnek için, Maragalı Abdülkadir'in *"Camiu'l-Elhan"* (Nuruosmani Küt. 3644; vrk. 62. a) ve *"Makasıdu'l-Elhan"*'ına (aynı küt. 3656; vrk. 103. a) bakınız.

[12] *dirlik:* yaşayış, hayat.

[13] *ayruk:* başka, diğer.

[14] *yavuzluk:* kötülük, fenalık.

[15] *düzmek:* yapmak, tertib etmek, hazırlamak.

[16] Bir yıldızın *şeref makamına* erişmesi, gökyüzünde en yüksek derecesine ulaşması demektir ve o yıldızın etkisindeki kişiler için şeref makamının şans getirici bir zaman olduğuna inanılır. Yine eski bir inanışa göre Zühre yani Venüs, müzisyenleri himaye eder ve ikinci derecede uğurlu yıldızlardandır. 29. fasıla bakınız.

[17] Sözkonusu dualar, risalenin 29. faslını oluşturuyor. Bu yazıda ana metnin dışında, kutu içerisinde verdik.

[18] *arı donlar:* temiz elbiseler.

[19] *dürtünmek:* sürünmek.

[20] *ivmek:* acele etmek. Bu cümleyle, *"Üstadlardan meşketmeye başladığında, aceleci olmamalı"* demek isteniyor.

[21] *...üstadın yanına miskinlik suretiyle varılması...* ifadesiyle, ders alan öğrencinin başı önde, mütevazı, alçak gönüllü ve mahviyetkâr olması gereği kastediliyor.

[22] *yig:* daha iyi, üstün.

[23] *dürüşmek:* çalışmak, çabalamak.

[24] *artuklu:* üstün.

[25] Hz. Muhammed'in evliliği teşvik eden çok sayıdaki hadislerine telmih olabilir.

[26] *haddi aşmaya:* aşırıya gitmeye.

[27] *kengel:* alay, şaka.

[28] *avazı boğuk eden nesneler:* sesi bozan şeyler. Bunlar, Şukrullah risalesinin 31. faslında (118.a) anlatılıyor ve şöyle sıralanıyor: Kar suyu içmek, ekşi ve sığır yağıyla pişmiş yemekler yemek, esrar çekmek, soğuk suda gusletmek, aşırı cinsel ilişkide bulunmak, yattığı yerde şarkı söylemek, çok kusmak ve başını açık tutmak.

[29] Ud, eski dönem musiki risalelerinde en saygın saz olarak geçer (Örnek olarak Maragalı Abdülkadir'in *Makasıdu'l-Elhan*'ına bakınız. Takıy Biniş yayını, Tahran 1977, sah: 124). Bunda, ses sistemiyle ilgili bazı konuların ve dizilerin ud vasıtasıyla açıklanması yöntemi etkin olmuştur sanıyoruz. Şükrullah da aynı geleneğe uyuyor.

[30] Çalgılar, risalelerde çeşitli şekillerde tasnif edilmişlerdir ve bunlardan biri de, *tamam saz-eksik saz* sıralamasıdır. *Tamam saz* veya *kâmil saz*, perdeleri sabit olmayan yahut perdesiz; *eksik saz* ise sabit perdeli ve sadece belirli seslerin çıkartılabildiği çalgı anlamına gelir. Örneğin ud, ıklığ, rebab, kemençe tamam; tanbur, çeng, kanun, ney ise eksik sazdır.

[31] *...hatırı elbette meyledip...* sözü, *"çok arzu ederse"* anlamında kullanılıyor.

[32] Metinde geçen *meclis, mahfil, sohbet* sözleri eski dönemlerde önde gelen kişilerin huzurunda yapılan müzikli veya müziksiz toplantılar anlamında kullanılıyor.

[33] *ayıdıcı* şarkı söyleyen, hanende anlamındadır.

[34] *artugrak:* daha fazla, çokça. Son cümleyle, *"toplulukta kendisinden başka müzisyen varsa, onunla bol bol sohbet etmelidir"* deniyor.

[35] *darıça:* pencere, taraça.

[36] Kastedilen kişi, Ortaçağ İslam dünyasının ünlü tıp bilgini, felsefecisi ve bazı musiki risalelerinin yazarı *Ebu Ali el Hüseyin bin Abdullah İbni Sina* (980-1037)'dır. Musiki yönü için bak: Hefni-Lachmann: *"Ibn Sina's Musiklehre"*; Berlin, 1930.

[37] Metinde, Arapçası da yazılı: *Et tama' muilu'l-mahabbe.*

[38] Musiki alanında da eserler vermiş olan ve kısaca *Farabi* diye anılan *Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluk* (870-950) kastediliyor. Müzik konusunda yazdıkları için bak: Amnon Shiloah: *"The Theory..."*; sah: 101-108.

[39] *katılaşmak:* sertleşmek, tartışmak.

Mektupçu, Mutasavvıf, Yazar, Şair
Sadık Vicdanî

ALİ BİRİNCİ-İSMAİL KARA

Sadık Vicdanî (1866-1939), klâsik kültürümüze bihakkın vâkıf olmakla kalmayıp ona katkıda da bulunan bir Osmanlı aydını. Çok değerli iki arkadaşımızın hazırladığı bu yazı, ömrü devlet hizmetinde geçen (ve dürüst bir adam olacak ki, birçok kereler işinden atılıp geri alınan) merhum hakkında resmî sicil kayıtlarından ayrıntılı bilgiler sunuyor.

GEÇEN asrın ikinci yarısında devlet teşkilâtı yeniden düzenlenirken ortaya çıkan memuriyetlerden biri de mektupçuluk oldu. 7 Kasım 1864 tarihli kanunla ihdas edilen mektupçuluğun vazifeleri hakkındaki 9. madde şuydu: "Vilâyetin umûr-ı umumiye-i tahririyesi, Vilâyet Mektupçusu unvanıyla taraf-ı devletten mansûb bir memura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup dairenin kâffe-i mekâtibât-ı resmiyesi ve evrakının ve kuyûdunun muhafazası bu vasıta ile icra kılınacak ve vilâyette bir matbaa olup mektupçuluğun zîr-i idaresinde bulunacaktır".[1] Vilâyet teşkilâtının mühim bir unsuru hüviyetiyle ilk defa ihdas edilen vilâyet matbaaları da görüldüğü gibi mektupçuların idaresine veriliyordu. 21 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi, mektupçuluk hakkında 3 madde ile daha açık ve teferruatlı hükümler getirmiştir.[2] 19. madde gereğince maiyetindeki bir evrak müdürü vasıtasıyla "umûr-ı kuyûdiyeyi" cem ve muhafaza işlerini ifa edecekti. Vilâyet matbaasının idaresi ile vilâyet gazetesine konulacak resmî ve gayrıresmî yazıların müsveddelerinin tanzimi ve tetkiki işi de mektupçunun başlıca ve en mühim vazifeleri arasındaydı (md. 20). Nihayet "mektupçu mektûbî-i vilâyet kaleminden kaleme alınacak müsevvedâtı mektûbî muavininin imzasıyla kabul ve kendisi rü'yet ve tashih veya re'sen tanzim ettiği kâffe-i müsevvedâta imzasını vaz" eyleyecekti (md. 20).

Vilâyet teşkilâtında gerçekten de mühim vazifeler yüklenen ve adeta gölge vali vazifesi gören, protokolda ise üçüncü veya dördüncü sırada bulunan mektupçular ve mektupçuluk hakkında dikkatimizi çeken bir tetkike sahip değiliz. Halbuki mektupçular arasında matbuat ve edebiyat âlemimizde her zaman için bir yeri ve değeri olduğuna inandığımız simalar bulunmaktadır. Mehmed Ebussüreyya Sami, Zeki Meğamiz ve hakkında resmî kayıtlara dayanarak bilgi vermeye çalıştığımız Sadık Vicdanî bunlar arasında ilk akla gelenlerdir. Mektupçuluğun son ünlü ismi olarak hatıra, Osman Nuri Ergin (1882-1961) gelmektedir.

Doğumu ve Tahsil Hayatı

Ebu Rıdvan Mustafa Sadık Vicdanî, Ziraat Bankası Kastamonu şubesi idare meclisi kâtibi Kayıkçızâde Mustafa Sadık Efendi'nin oğlu olarak 9 Kasım 1866 (28 Teşrin-i evvel 1282) tarihinde Safranbolu'da dünyaya geldi.[3]

Sıbyan Mektebi'nde "mukaddemât-ı ulûm-ı diniyye ve Kastamonu Rüştiyesi'nde mürettep dersleri tahsil" etti. Sülüs ve nesih hatlarından icazet aldı. Nakşî Şeyhi "Kastamonulu Ahmed Mahir Efendi'nin ulûm-ı aliye ve âliyeyi" tahsilden sonra aldığı Zilkade 1310/1893 tarihli icazetname onun tasavvuf sahasındaki eserlerinin ilk habercisi sayılabilir.[4] Ahmet Mahir Efendi'nin Sadık Vicdanî üzerinde bu bakımdan en büyük tesiri yapmış olduğunu düşünmek gerekir.

Memuriyet Hayatı

Onun henüz çocukluk çağında 14 yaşında iken 13 Temmuz 1880 (1 Temmuz 1296) tarihinde başlayan memuriyet hayatı geniş imparatorluk coğrafyasının değişik ve birbirinden uzak yerlerinde devam etmiş ve İstiklâl Harbi sonrasında nihayet bulmuştur. Aynı zamanda devrin hâkim bürokratik geleneği icabı, birçok ilâve vazifeler de almıştır ki

Sadık Vicdanî'nin hocası ve Seyhi Ahmed Mahir Efendi, II. Meşrutiyet sonrası Meclis-i Mebusanı'nda Kastamonu mebusu iken.

bunlardan maarif sahasında olanlarını ayrı bir paragraf halinde ifade etmek gerekir.

İlk defa Kastamonu vilâyeti İstinaf Mahkemesi kalemine mülâzemetle işe başlamış, yani Babıâli tabiriyle "kaleme çerağ" olmuştu. 13 Ocak 1882'de ise 300 kuruş maaşla aynı mahkemenin ceza dairesinde zabıt kâtipliğine başladı. 9 Şubat-12 Ekim 1885 günlerinde hasbî olarak ilâveten Meclis-i İdare-i Vilâyet müdde-i umumiliğini deruhte etmiştir. 16 Şubat 1887'de merkez Bidayet Mahkemesi hukuk dairesi aza mülâzımlığına (yardımcılığına) seçilmiş; bu arada 25 Şubat-9 Mart günlerinde 154 kuruş ek maaşla Mahkeme-i Bidayet müdde-i umumiliği vekâletinde bulunmuştur.

22 Mart 1888'de 320 kuruş maaşla Mektubî-i Vilâyet Kalemi müsevvidliğine geçen Sadık Vicdanî bir ömür verdiği mektupçuluk mesleğine böylece girmiş oluyordu. 3 Eylülde ise yine hasbî olarak ikinci defa Meclis-i İdare-i Vilâyet müdde-i umumiliği ek memuriyet olarak verildi; maaşı 16 Ekim 1890'da 60, 13 Ağustos 1891'de 20, 13 Ocak 1892'de 80 kuruş miktarında yapılan zamlarla 480 kuruşa yükseltildi. 22 Kasım 1891- 15 Ocak 1892 tarihleri arasında aynı kalemin mümeyyizliğinde istihdam edildi. İlk defa olarak 22 Muharrem 1310/1892'de kendisine rütbe-i sâlise tevcih buyurulmuştur. 13 Mart 1894'te maaşı 500 kuruş artırılarak Vilâyet Gazetesi'nin sermuharrirliği ilâveten uhdesine verilmiş, 23 Ocak 1895'te muharrirlik maaşı 600 kuruşa çıkarılmıştır. Bu arada 22 Ocak 1895 tarihinde 1000 kuruş maaşla Mektubî Kalemi muharrirliğine naklolundu ve Meclis-i İdare-i Vilâyet müdde-i umumiliğini de fahrî olarak yürüttü. 12 Şubat 1897 tarihli yazı ile Manastır vilâyetindeki Görice sancağı tahrirat müdürlüğüne naklolunması üzerine memuriyetinin Kastamonu'da başlamış olan ilk devresi ve bu arada 13 Mart 1894'te tayin edildiği vilâyet gazetesi sermuharrirliği resmen hıtama ermiş oluyordu.

Vilâyet Mektupçuluğu'ndan yazılan mülâhazada "halûk ve müstakîm ve vazifesini ifaya muktedir ve terfi ve terakkiye lâyık erbab-ı zekâ ve rü'yetten olduğu"; valilik tarafından ise "ehliyet ve iktidarı meşhud ve umûr-ı memûresinde kusur ve fütûr göstermeyerek ibrâz-ı hüsnü hizmet etmekte olduğu ve her suretle şemâil-i cemileyi haiz" bulunduğu ifade edilmektedir.

Kastamonu'daki vazifelerinden fiilen 3 Mart 1897'de ayrılan Sadık Vicdanî, 1193 kuruş harcırah alarak bu şehirden ayrıldı ve 9 Mayısta Görice'deki yeni vazifesine başladı. Tahrirat müdürlüğü, vilâyetlerde bulunan mektupçuluğun sancaklardaki muadiliydi. Yeni memuriyetine başladığı günlere tesadüf eden umumî tensikatta (13 Mart 1897) maaşı 1250'den 1125 kuruşa tenzil edilmişti.

Görice'de bulunduğu esnada yeni vazifeler de almış, bu cümleden olmak üzere 13 Temmuz-20 Ağustos günlerinde Kolonya, 23 Ağustos -4 Eylül devresinde ise Istarve kazalarının âşârının müzayede ve ihalelerine memur edilmiştir. Kolonya için 60 kuruş yevmiye, 88 kuruş harcırah; İstarve için ise 60 kuruş yevmiye 77 kuruş harcırah verilmiş ve âşârı lâyıkı bedeliyle gereği gibi topladığı, Kosova valiliğince 4 Eylül 1897 gün ve 325 numaralı tahriratla ifade edilmiştir. 14 Zilkade 1316/1899'da kendisine, vazifesini gereği gibi ifa etmede gösterdiği gayretlerden ötürü rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi tevcih buyurulmuştu.

Bilhassa Arnavutlar arasında asırlardır gerçek mânâda da kanayan bir yara olan kan gütme âdetinin ortadan kaldırılması için Musalaha-i Dem Komisyonları kurulmuştu. Görice'deki komisyona onun da ciddi ve tesirli çalışmalarla katıldığı anlaşılmaktadır.

İlkindeki başarılarından olsa gerektir ki, âşâr toplama hususunda daha sonra da kendisine vazife verilmiş, bu cümlden olmak üzere Kesriye'nin 1899; Komanova'nın 1900 senelerine ait âşârının tahsiline memur edilmiştir. İlkini 378 940, ikincisini ise 388 252 kuruş 15 para fazlasıyla toplamaya muvaffak olmuş; yine ilkinde 1000 kuruş yevmiye, 132 kuruş harcırah, ikincisinde yine aynı miktar yevmiye ve 85 kuruş 30 para harcırah almıştır.

2 Mayıs 1900'de 1620 kuruş maaşla Kosova vilâyeti Meclis-i İdare başkitabeti vazifesine başlayan Sadık Vicdanî'nin Görice sancağı Tahrirat Müdürlüğü 9 Mayıs 1897'den 28 Nisan 1900 tarihine kadar hemen hemen üç sene sürmüş bulunuyordu. Yeni vazifesinde iken Komanova kazasının 1901 senesi âşârının toplanması işi yine ona verilmişti. Bu hizmetine karşılık 1000 kuruş yevmiye ve 90 kuruş harcırahtan başka % 6 prim aldığı anlaşılmaktadır. Bu sıralarda kendisine (1318 Şaban gurresi/1900) 3. rütbeden nişan-ı âlî-i Osmanî ihsan ve 23 Muharrem 1319/1901'de rütbe-i sâniye sınıf-ı mütemayizi tevcih buyurulmuştur.

Geçmiş hizmetlerinde gösterdiği liyakatten ötürü 7 Mayıs 1902'de, diğer iki namzede rağmen, 2700 kuruş maaşla Basra vilâyeti mektupçuluğuna seçilen Sadık Vicdanî 20 Mayısta Kosova vilâyeti Meclis-i İdare başkâtipliğinden fiilen ayrılarak 1 Ağustosta yeni memuriyetine başladı. Onun bu memuriyeti 16 Ocak 1904'te, anlaşılan unutulmayan çalışmalarından ötürü yeniden Rumeli'de bir başka vazifeye, Manastır vilâyeti mektupçuluğuna, aynı miktar maaşla tayinine kadar devam edebilmiştir. Ancak bu kısa müddet zarfında "mektupçuluk vazifesini dilhâh-ı âlî dairesinde hüsnü ifa etmekle beraber Matbaa-yı Vilâyet tatil-i muamelât edecek bir hale gelmiş iken mûmaileyhin nezareti hasebiyle müddet-i mezkûre zarfında mesai ve ikdamât-ı fevkalâdesi cihetiyle evrak-ı nakîsenin ikmali esbabının istikmaline kesb-i muvaffakıyet eylediği" anlaşılmaktadır.

10 Şubat 1904 tarihinde Basra Mektupçuluğu'ndan fiilen ayrılarak 21 Martta Manastır vilâyeti mektupçuluğuna başlayan Sadık Vicdanî'ye Basra'daki memuriyeti esnasında, inşası için iane toplamasında gösterdiği gayretlerden ötürü 18 Şaban 1320'de nikelden mamul Hamidiye Hicaz Demiryolu madalyası ve 3. rütbeden mecidî nişanı verilmiş; memuriyetteki takdire değer mesaisi dolayısıyla 14 Safer 1324/1906'da rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi tevcih buyurulmuş, maaşı ise 14 Ağustos 1907 tarihinde gerçekleştirilen tensikatta 3000 kuruşa yükseltilmiştir.

Sadık Vicdanî Manastır Mektupçuluğu'nun, Meşrutiyetin ilânına takaddüm eden günlerinde memuriyet hayatının ilk kötü demlerini yaşadı. Rumeli Vilayât-ı Şahane Müfettişliği onun "muhaberâtı lâyıkıyla tetkik ve tesrîe itina etmediğinden bahisle ehliyet ve faaliyeti mücerreb mektupçulardan bir münasibiyle icra-yı becayiş lüzumuna

dair'' teklifte bulunmuş ve 11 Temmuz 1908'de 2250 kuruş maaşla ve becayiş suretiyle Trabzon Mektupçuluğu'na nakline dair irade-i seniye sâdır olmuştur. Ancak bu resmî gerekçenin gizlediği gerçek sebeplerin neler olabileceği sualine makul ve ikna edici cevaplar bulmak şimdilik mümkün değildir. 23 Temmuzda Manastır'da Meşrutiyetin ilânını müjdeleyen toplar, onun Rumeli'deki son memuriyetinin son gününü de, kaderinin garip ve talihsiz bir cilvesi olarak, mutsuz bir şekilde noktalıyordu. Bu, aynı zamanda onun, her devresi ayrı ayrı başarılarla dolu hadisesiz ve meselesiz bir memuriyet hayatının da hatimesi olmuştu.

11 Temmuzda tayin edilmesine rağmen 1 Ekimde Trabzon mektupçuluğu vazifesine başlayabildi. Ancak 28 Kasım'da herhalde izin veya istirahat mazaretiyle fiilen ayrılmak zorunda kaldı. 27 Ocak 1909 tarihinde ise ''Manastır Mektupçuluğu'nda bulunduğu sırada iktisab-ı hüsnü hizmet edemediği gibi memuriyet-i hâzırasında idamesi de sû-i tesir hâsıl'' etmekte olduğu yolundaki Sicill-i Ahvâl-i Memurin Komisyonu mülâhazasına istinaden Dahiliye Nezareti'nin iş'ârı üzerine azli için irade-i seniye çıktı. Ancak Trabzon Valiliği onun bu şehirdeki kısa memuriyeti hakkındaki tezkiyesinde ''şâyan-ı muâhaze bir hal ü hareketi bulunmadığı'' yolunda bir mülâhaza bildirmiştir.

O zamana kadar ''devletlûlerin germ ü nigâhına'' muhatab olan Sadık Vicdanî, Meşrutiyetin ortaya çıkardığı yeni devletlûlerin, sebebini bilemediğimiz bir şekilde tasfiyeye müstahak buldukları kalem erbabı yüksek memurlar arasına girmiştir. Nihayet 21 Ağustos 1909'da 750 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış; maaşı 14 Eylülde 1000, 22 Mayıs 1910'da 1500, 14 Haziran 1911'de de 750 kuruş miktarında tesbit edilmiştir. Bu arada mazuliyetlere itirazen yazdığı dilekçesi üzerine Tetkik-i Tensikat Komisyonu tarafından ''sinn-i mecburî-i tekaüde vâsıl olmadığı ve ifa-yı vazifeye muktedir olduğu ve mâni-i istihdam bir hali bulunmadığı anlaşıldığından Tensık Komisyonu'nca hakkında verilen kararın keen lem-yekün addiyle cevaz-ı istihdamına'' 20 Temmuz 1910 tarihinde karar verilmiştir.

Nihayet ''imtidad-ı mazuliyetine ve ehliyetine'' binaen 12 Ocak 1913'de Ankara vilâyeti Tahrirat Müdürlüğü'ne 2500 kuruş maaşla tayin edilmiş ve 29 Ocak'ta işe başlamış, 1 Temmuz 1914 tarihine kadar Ankara Valiliği'ne humus (1/5 ek) maaşla vekâlet etmiştir. ''Hüsnü hizmetine'' binaen maaşı 2 Kasım 1914'de 3000 kuruşa çıkarılmış;

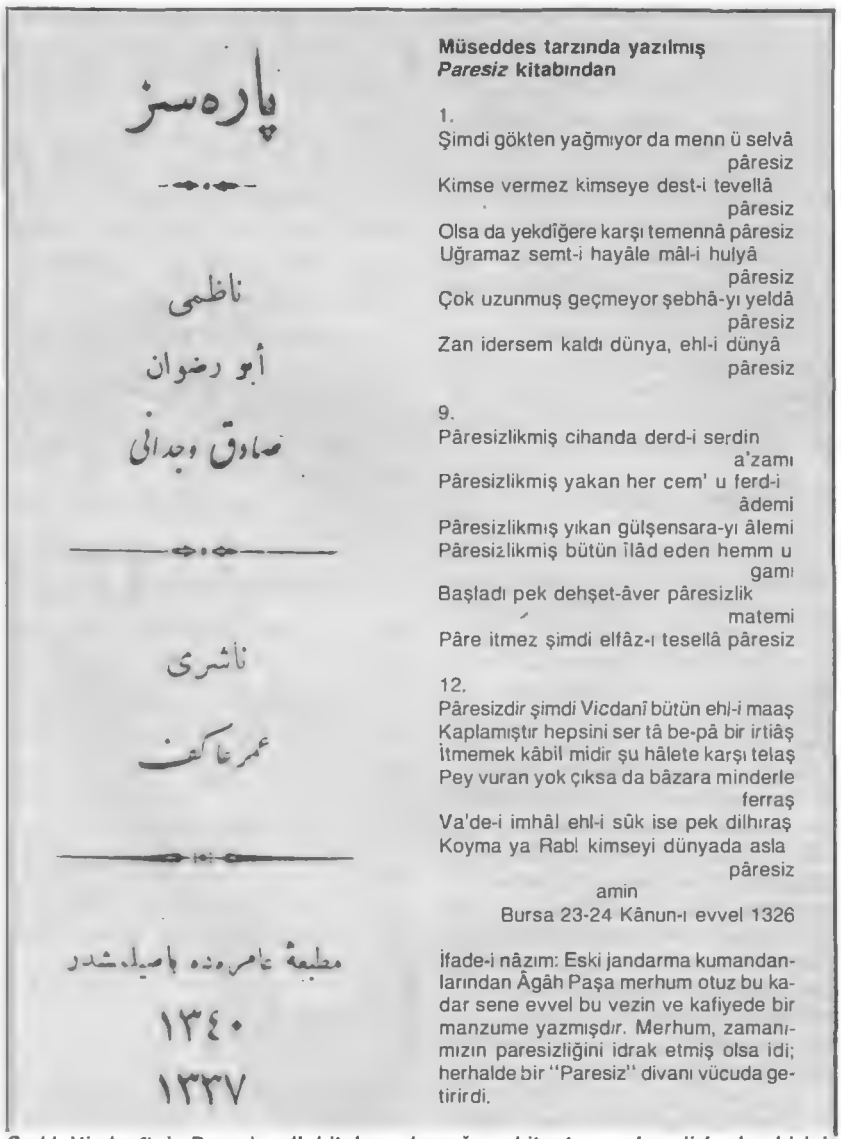
پاره‌سز

ناظمی

أبو رضوان

صادق وجدانی

ناشری

عمر عاکف

مطبعهٔ عامره‌ده باصیلدی

١٣٤٠

١٣٣٧

Müseddes tarzında yazılmış *Paresiz* kitabından

1.
Şimdi gökten yağmıyor da menn ü selvâ pâresiz
Kimse vermez kimseye dest-i tevellâ pâresiz
Olsa da yekdîğere karşı temennâ pâresiz
Uğramaz semt-i hayâle mâl-i hulyâ pâresiz
Çok uzunmuş geçmeyor şebhâ-yı yeldâ pâresiz
Zan idersem kaldı dünya, ehl-i dünyâ pâresiz

9.
Pâresizlikmiş cihanda derd-i serdin a'zamı
Pâresizlikmiş yakan her cem' u ferd-i âdemi
Pâresizlikmış yıkan gülşensara-yı âlemi
Pâresizlikmiş bütün îlâd eden hemm u gamı
Başladı pek dehşet-âver pâresizlik matemi
Pâre itmez şimdi elfâz-ı tesellâ pâresiz

12.
Pâresizdir şimdi Vicdanî bütün ehl-i maaş
Kaplamıştır hepsini ser tâ be-pâ bir irtiâş
İtmemek kâbil midir şu hâlete karşı telaş
Pey vuran yok çıksa da bâzara minderle ferraş
Va'de-i imhâl ehl-i sûk ise pek dilhıraş
Koyma ya Rabl kimseyi dünyada asla pâresiz
amin
Bursa 23-24 Kânun-ı evvel 1326

İfade-i nâzım: Eski jandarma kumandanlarından Âgâh Paşa merhum otuz bu kadar sene evvel bu vezin ve kafiyede bir manzume yazmışdır. Merhum, zamanımızın paresizliğini idrak etmiş olsa idi; herhalde bir ''Paresiz'' divanı vücuda getirirdi.

Sadık Vicdanî'nin* Paresiz *adlı kitabının kapağı ve kitapta yeralan şiirlerden birinin çevrimyazısı.

1914'te 4-15 Mart, 1915'te 25-26 Temmuz ve 14 Ekim-28 Kasım, 1916'da 10-25 Mart, 1917'de 29 Mart - 3 Mayıs ve yedinci defa olmak üzere 1 Kasım 1917-13 Şubat 1919 günlerinde Ankara Valiliği vekâletinde bulunmuştur. Vali vekâletinde iken 1917 senesi âşârının toplanmasında kayda değer yardımlarının görüldüğü Dahiliye Nezareti'nin 27 Mayıs 1918 tarihli yazısıyla ifade edilmiştir.

''Görülen lüzum üzerine yerine diğerinin tayin'' edilmesinden ötürü 16 Nisan 1919'da Ankara'dan ayrılan Sadık Vicdanî'ye aynı gün 1500 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış, aynı zamanda ''cevaz-ı istihdamına ve kendisi tûl müddet mektupçulukta bulunmuş ve umûr-ı idareye kesb-i rüsûh ve vukûf etmiş olmasına binaen açılacak bir mutasarrıflığa tayin kılınmak üzere isminin defter-i mahsusuna kaydına 7 Mayıs 335 (1919) tarihinde Encümen-i Müdîranca karar verilmiştir''.

Mazuliyetinden kısa bir müddet sonra 28 Temmuz 1919'da Hüdavendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu'na tayin edilen Sadık Vicdanî, 10 Ağustosta vazifeye başlamıştır. ''Görülen lüzum ve mecburiyet'' dolayısıyla, 12 Mart 1921 tarihinde, yani İstiklâl Harbi esnasında Bursa'nın işgali günlerinde bu vazifesinden ayrılarak İstanbul'a gelir. 1922 Haziranına kadar izinli sayılarak maaşları ödenir. 13 Mayıs 1923'te 1500 kuruş mazuliyet, 1 Haziran 1925'ten itibaren de 1822 kuruş emekli maaşı bağlanır. Bu arada 7 Mart 1925 tarihli dilekçesi ile yeni bir vazifeye tayinini istemiştir.[5]

Onun, bilinen son memuriyeti Aydın Tasfiye Komisyonu üyeliğidir.[6] Bu vazifeden emekliye ayrıldı ve 1939'da İs-

tanbul'da Hakk'a yürüdü. Soyadı Kanunu çıktığında (1934) aile lakaplarını (Kayıkçıoğlu) soyadı olarak almıştı. Kendisine Manastır Mektupçuluğu esnasında (10 Ramazan 1324) Loronne de Rumanie nişanı verilmişti.

İdarî sahadakiler kadar çok olmasa da maarifte de ek vazifeler alan Sadık Vicdanî ilk defa 6 Mart 1887'de 76 kuruş ek maaşla Kastamonu Mülkî Rüştiyesi'nde hüsnü hatt-ı Türkî muallimliğine tayin edilmiş, aynı senenin 6 Temmuz günü 320 kuruş ek maaşla aynı şehirdeki Askerî Rüştiye'nin (Mekteb-i Rüşdiye-i Askerî) imlâ-yı Osmanî muallimliğine getirilmiş; ilkinden 12 Eylülde istifa ederek ayrılmıştır.

Yazı Hayatı ve Eserleri

Memleketi Kastamonu'da 28 yaşında iken 13 Mart 1894'te vilâyet gazetesinin (Kastamonu) sermuharrirliğine getirilen Sadık Vicdanî'nin bir ömür boyu süren velût bir yazı hayatı vardır. Mektupçuluk vazifesi gereği tayin edildiği yerlerdeki vilâyet gazetelerinin, tabiatıyla ilk muharriri de o olmuş ve birçok risâle ve kitap yazmış veya tertip ya da tercüme etmiştir. Bunlardan birçoğu mektupçuluktan ötürü idaresini deruhte ettiği vilayet matbaalarında basıldığı için, bir bakıma bazen birbirinden çok uzak diyarlarda devam eden uzun bir memuriyet hayatının işaret taşları olarak isimlendirilmeye lâyık yadigârları gibidirler. "Cihangir-i Endicanî" müstearıyla da şiirleri vardır.

Baskı tarihi sırasına göre tesbit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *Perişan*, İst. 1308 (1891), 153 s.
2. *Nagamât-ı Vicdaniye*, Kastamonu 1312 (1894), 76 s.
3. *Cennetmekân Murad Han-ı Hâmis Hazretlerinin Hapis Hali ve Son Vedaı*, İst. 1326 (1910), 15 s. (resimli).
4. *Berk-ı Feza*, İst. 1327 (1911), 16 s.
5. *Fihrist-i Kur'an-ı Kerim*, İst. 1330 (1912), 27 s.
6. *Tefe'ülnâme-i İmam Suhreverdî*, İst. 1330 (1912), 79+1 s.
7. *Mahallât ve Kurâ Hey'ât-ı İhtiyariyesinin Bâhusus Muhtarların Kavanîn-i Devlet ve Evâmir-i Hükümet İle Muayyen Vezâif-i Umumiyesini Câmi ve Muvazzıh Talimatnâmedir*, Ank. 1329-1331 (1913), 111+3 s.
8. *Neşide-i Cihad-ı Ekber*, Ank. 1330 (1914), 12 s.
9. *Dâstannâme-i Vicdanî*, Ank. 1330 (1914), 1. kitap 8 yaprak (tek taraflı), 2. kitap 8 yaprak.
10. *Gülbang-ı Cihad-ı Ekber*, Ank. 1333 (1915), 1 yaprak.
11. *Bayram Namazları*, İst. 1335-1337 (1919), 16 s.
12. *Cuma Namazı*, İst. 1335-1337 (1919), 16 s. 2. bs. İst. 1338-1340 (1922), 14 s.
13. *Parasız*, İst. 1337-1340 (1921), 10 s.
14. *Hıtabiyyat* (8 Mart 1334 Cuma günü Ankara'da verilmiş dinî bir konferansın genişletilmiş şekli), Bursa 1336-1338 (1922), 56 s.
15. *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* (4 kitap):
a) *Melâmîlik*, İst. 1338-1340 (1922), 111+1 s.
b) *Kadiriyye Silsilenâmesi*, İst. 1338-1340 (1922), 84+1 s.
c) *Halvetiye Silsilenâmesi*, İst. 1338-1340 (1922), 118+2 s.
d) *Sûfî ve Tasavvuf*, İst. 1340-1342 (1924), 62+1 s.
16. *Hazreti Muhammed Aleyhi's-selâm Niçin Çok Evlendi*, İst. 1928, 151 s.

طومار طریقیه

ملامیلك

***Sadık Vicdanî'nin* Tomar-ı Turuk-ı Aliye dizisinin 1. kitabı *Melâmîlik*'in kapağı.**

Sadık Vicdanî bugün büyük ölçüde *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* kitap-dizisiyle tanınıyor. Hz. Peygamber'in niçin çok evlendiği konusunu işleyen önemli ve hacimli eseri ise, ancak mütehassısların bildiği ve kullandığı bir kaynaktır. En ünlü eserini tarikatlara tahsis eden Vicdanî, Kastamonulu Ahmed Mahir Efendi'nin de en azından tesir ve belki de teşvikiyle tasavvufla devamlı bir şekilde meşgul olmuş olmalıdır. Bu eseri böyle bir meşguliyetin delili ve ürünü sayılabilir. Diğer taraftan bu eser klâsik dinî kültür vasatında yetişmiş ve kendisi kalmış Osmanlı devri bir Türk aydının kaleminden tarikatlar hakkında söylenmiş son sözler olarak da kabul edilebilir (mi?). Ancak bu sözlerde devranın payını ve tesirini de gözönünde bulundurmak gerekir. Bu külliyatın yayımlanamayan 5. kitabı Bektaşîlik tarikatına ayrılmıştır ve yazma bir (tek) nüshası Enderun Kitabevi sahibi İsmail Özdoğan'da bulunmaktadır.

Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'de tarikat ve kolları anlatılırken genel olarak şöyle bir yol takip edilmiştir: Önce tarikatın kurucusunun hayatı silsilesinden başlayarak verilir, tarikatın âdâb-erkânı, yayılışı aktarılır. Ardından tarikatın kolları (kolların kolları...) tek tek ele alınır, kurucu şeyhlerinin hayatı ve varsa tarikata getirdiği yenilikler zikredilir. Yer yer kaynaklardaki bilgiler tenkide tabi tutulur ve tercihler yapılır. Herhangi bir tasavvuf ıstılahı bir tarikat veya şeyhle irtifa kazanmışsa onu hakkında bilgiler verilir.

Külliyatın dili yazarı gibi dervişçe ve mütevazıdır. Fakat satırlarına inildiği zaman hemen bütün kaynakların gözden geçirildiği, bunların yeterli olmadığı yerlerde ehl-i tarîk ulema ve meşayıhtan insanlara danışılarak boşlukların doldurulduğu görülecektir. □

[1] *Düstur*[1], I, 609, İst. 1289.
[2] *age*, I, 630.
[3] Sadık Vicdanî hakkında bilgi veren iki kaynak:
a) Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir*, Kastamonu, 1980, s. 54-55;
b) Nuri Akbayar, "Kayıkçioğlu, Sadık Vicdanî", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, V, 237, İst. 1982.
Elinizdeki yazı şu iki mühim kaynağa dayanıyor:
a) *BBA. Sicill-i Ahval Defterleri*, nu. 42, s. 367 ve nu. 80, s. 455. Buradaki sicili 12 Ocak 1913'te Ankara Tahrirat Müdürlüğü'ne tayinine kadar kayıtlıdır.
b) *İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları*, , nu. 1282. Memuriyet hayatına dair birçok evrakı da ihtiva eden bu dosyadaki sicili 28 Temmuz 1919'da Hüdavendigâr Mektupçuluğu'na tayini gününe kadar gelmektedir. Daha sonrası için de bazı evrak bulunmaktadır.
[4] Ulemadan, mutasavvıf ve II. Meşrutiyet devri Kastamonu mebuslarından Ahmed Mahir Efendi için bk. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Ahmed Mahir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetnâmeler ve Üç Eseri ile Elyazısı Hatırat Üzerine Notlar" ve Tahsin Önemli, "Ahmed Mahir Efendi'nin Hikemiyat Şerhi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu-Tebliğler* içinde Ank. 1989; İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 897-99, İst. 1988; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VI, 113, 1986; İ. Alaaddin Gövsa, *Türk Meşhurları*, İst. 1946.
[5] *İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları*, nu. 1282:
"İstanbul Vilayet-i Âliyesine
"Müddet'i mazuliyetim ziyadece temadi etmiş olduğundan bir memuriyete tayinim hususunun Dahiliye Vekâlet-i celilesine arz ve iş'âr buyurulmasını istida eylerim efendim. 7 Mart 341 Yusuf Paşa Çeşmesi civarında Yekta Efendi Sokağında 5 numaralı hânede mukîm Sâbık Bursa Mektupçusu Sadık Vicdanî"
[6] Bu memuriyeti 3 nolu dipnotta verilen iki kaynakta (Demircioğlu ve Akbayar) zikredilmesine rağmen gördüğümüz resmî evrakta kaydedilmemiştir.

İktidarından Bir Yıl Önce DP'nin Karadeniz Örgütlerinde Sınıfsal ve Kişisel Çatışmalar

SAMET AĞAOĞLU

Samet Ağaoğlu, DP ileri gelenleri arasında önemli bir edebiyatçıydı. Aydınların iktidarda sıradan kişilere oranla daha başarılı oldukları söylenemezse de, muhalefetteyken gözlem ve çözümleme güçleriyle nasıl sivrildiklerine aşağıdaki yazı bir tanıktır.

Genel İdare Kurulu Başkanlığına

ANKARA

TRABZON Parti Teşkilâtı hakkında tetkikler yapmak ve partililer arasında tahaddüs etmiş olan ihtilâfları mahallinde görmek üzere Yüksek Heyetinizce memur edilerek 9/3/1949 tarihinde Samsun tariki ile Trabzon'a hareket ettim. Oradan Rize'ye kadar teşkilâtı ziyaret ettim ve Trabzon İl İdare Kurulu Başkanı Kemal Atal'ın 18/3/1949 tarihindeki mahkemesinde bulunmaklığım hususunda çok israrlı taleplerle karşılaştım ve bu talepleri is'af etmek zaruretini duyarak seyyahatımı Erzurum'a kadar uzattım. Bu suretle seyyahatım Samsun'dan itibaren Erzurum'a kadar güzergâhda bulunan parti teşkilâtı idarecileri ile temas etmek imkânını verdi. Bunun içindür ki, raporumu 3 kısıma bölmeği münasip görüyorum. Birinci kısımda Trabzon teşkilâtı ve orada mevcut ihtilâflar hakkındaki müşahede ve intibalarımı, İkinci kısımda Artvin il idare kurulu ile Hopa ilçesi arasında tahaddüs etmiş olan ihtilâfı, Üçüncü kısımda geçtiğim yerlerde parti idarecileri ile yaptığım temasları yazacağım.

I- Trabzon parti teşkilâtı ve ihtilâflar:

A- Umumî vaziyet:

Trabzon içinde ve ilçelerinde ocak teşkilâtını dikkat nazarını çekecek bir vaziyette buldum. Her ocağa aynı zamanda kahve vazifesini gören bir mahal temin edilmiş ve bayrak ve levhalarından başlayarak kanun ve tüzük mucibince tutulan defterlere ve bu mahallin temizliğine kadar bariz bir itina gösterilmiştir. 3 seneden beri dolaştığım hiçbir yerde ocakları ve ocak teşkilâtını bu kadar muntazam görmedim.

Bu müşahidenin aşağıdaki arz edeceğim ihtilâf sebepleri bakımından ehemmiyeti vardır.

Ocak teşkilâtının bu iyi durumuna mukabil ilçe teşkilâtını darına dağın bir vaziyette buldum:

Of ilçesi ağır bir suikasda maruz kalarak infisah etmiştir. Sürmene ve Akçaabat ilçeleri ihtilâf sebebiyle hemen hemen aynı haldedir. Vakfıkebir ve Maçka ilçeleri zayıf bir durumdadır. Merkez ilçesi ve Çaykara ilçesi ihtilâfın maddî ve manevî darbelerinden kendilerini kurtarmağa çalışıyorlar. Bütün bu ilçelerde defterler, kayıtlar bazen hiç yoktur, ve olanlar da gayri muntazamdır. Of ilçesine ait bütün vesikalar ve eşyalar ise ortadan gaip olmuş ve hadise zahiren bir polis vakası şeklinde adliyeye intikal etmiştir.

Bu ilçelerden, Of, Sürmene ve Akçaabat ilçeleri evvelâ kendiliklerinden ve fiilen ve bilâhare il idare kurulu tarafından feshedilmek suretiyle il merkezi ile alâkalarını kesmişlerdir.

İl idare kuruluna gelince defter ve kuyudat bakımından zayıf bir haldedir ve umumîyetle ihtilâfın tesiri altındadır.

İlçe idare kurulları ve il idare kurulu başkanı ve üyeleri hakkında şifahî maruzatım olacaktır.

B- İhtilâfın şekli:

Trabzon teşkilâtında mevcut ihtilâf. Tüzük hükümleri itibariyle çok girift bir manzara arzetmektedir:

1- İl idare kurulu merkez ilçesi ile Sürmene, Of, ve Akçaabat ilçelerini feshetmiş ve merkez ilçesini yeniden kurmuştur. Halbuki tüzüğe göre il idare

kurulunun fesih selâhiyeti yoktur.

Bu fesih keyfiyeti vilâyet ve kaymakamlıklara bildirilmiş, bu makamlar da bundan istifade ederek mahallî teşkilâtı fesh edildiniz diye çalışmakdan alıkoymağa kalkışmışlardır.

2- Sürmene ve Akçaabat ilçeleri buna rağmen ve kendiliklerinden kongrelerini yapmışlar ve yeni idare kurullarını seçmişlerdir.

3- Mefsuh ilçelere bağlı köylerin bir kısmı il idare kurulu ile ve diğerleri mefsuh ilçelerle münasebettedirler.

4- Feshedilen ilçe idare kurulları ile il idare kurulu üyelerinden bir kısmı haysiyet divanına verilmişler ve divan tarafından tardedilenlerin dosyaları merkez haysiyet divanına gönderilmiştir.

5- Mefsuh ilçeler idare kurulları kendi aralarında iki toplantı yaparak (Sürmene ve Akçaabat'ta) il idare kurulunu tanımamak kararını vermişlerdir.

6- İl idare kurulu rozet hesapları gibi bazı hesapların bakiyelerini ödemeyen Sürmene ve Akçaabat başkanlarını mahkemeye tevdi etmiş ve bunlardan Sürmene Başkanı beraat ederek Akçaabat başkanı mahkûm olmuştur.

7- Buna mukabil mefsuh merkez ilçe idare kurulunun bir kısım üyeleri de il idare kurulu başkanını adliyeye ve hükûmete ihbar etmişler, savcılık bu ihbarı adliyenin selâhiyeti dahilinde görmemiş ve vilâyet mevcut defterleri ve vesikaları hıfz etmiştir. (Ben validen bu vesikaları geri aldım.)

C- İhtilâfın sebepleri:

Trabzonda mevcut ihtilâfın sebeplerini şu metotla araştırdım:

1- İhtilâfın bütün taraflarını dinledim.

2- İhtilâfla alâkadar olmayan partililerle görüştüm.

3- Partiye mensup olmayanlarla görüştüm.

4- Civar vilâyetler, yani Giresun, Rize, Gümüşhane ve Erzurum idare kurullarının görüş ve düşüncelerini yokladım.

Bu suretle yaptığım temaslardan sonra vardığım neticeleri aşağıdaki şekilde tasnif etmek lüzumunu duyuyorum:

a- İhtilâfın içtimaî sebepleri,

b- İhtilâfın siyasî sebepleri,

c- İhtilâfın şahsî ve tüzüğe bağlı sebepleri.

Bu sebepleri ayrı ayrı teşrih etmeden evvel ehemmiyet verdiğim esaslı bir noktaya temas etmek istiyorum:

Trabzon'da mevcut vaziyet halk için bir halk hareketi mahiyetinde olan partimizin bu vasfı ile sıkı bir şekilde alâkalıdır. Halkın, kurulduğu günden beri durmadan desteklediği partimizin yeni bir mücadele saflısına ve sahasına girmek üzere olduğunu söyleyebilirim. Bu mücadelenin mevzuu Demokrat Parti'yi ilk günden beri ilân ettiği zihniyet inkılâbından muvaffak olmakdan alıkoymak hedefi ile bu uğurda yapılan gayretden ibarettir.

Samet Ağaoğlu (sağdan ikinci) bir DP toplantısında, salonda Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu.

Parti maddî şartları ile muvaffak olmuştur. Müstakbel iktidarın sahibidir. Fakat partiyi ilân ettiği ve bugüne kadar en müteassıp bir tarzda muhafaza ettiği ve etrafından bütün memleket halkının büyük çoğunluğunu topladığı idare, hükûmet ve devlet telâkkisi üzerindeki kat'i prensiplerinden vazgeçirmek birçok zümrelerin büyük ve hayatî menfaatı icabıdır. Bükemediği eli öpüp o el sahibinin ruh ve zihniyetini bulandırmağa koyulmak metodu bütün silâhları ile harekete geçmiştir.

İşte Trabzon parti teşkilâtındaki ihtilâf böyle bir mücadele ile de yakından alâkalıdır ve kısmen bu mücadelenin tesiri altındadır.

a) **İhtilâfın içtimaî sebepleri:**

Trabzon havalisinde öteden beri servet ve arazi mahdut ailelerin elinde toplanmış ve halkın ekseriyeti bu ailelerin iktisadî ve siyasî nüfuz ve kudret sahaları arasında bölünmüştür.

Meşrutiyetten itibaren bu havalide iktidar ve muhalefet mücadelesi, bir tarafdan bu köklü ve nüfuzlu ailelerin arasında ve diğer tarafdan zayıf bir şekilde dahi olsa servet ve arazi sahipleri ile ondan mahrum olanlar arasında cereyan edip gitmiştir.

Şimdiye kadar kuvvetli ve kendisini istikbalin muhakkak iktidar sahibi olarak hissettirmiş olan muhalefet ceryanları gözükmediğinden nüfuzlu aileler umumiyetle iktidarı elinde tutan parti saflarında yeralmışlar ve aralarında ancak bu safların mevkileri için çarpışmışlardır.

Demokrat Parti teşekkül ettiği zamanda aynı hal görüldü ve yeni partinin etrafına hemen hemen yalnız esnaf, işçi, küçük tacir ve topraksız köylü ve çiftçi toplandı. Fakat Demokrat Parti kuvvetlenerek iktidara doğru yürümeğe başlayınca bu sefer bu zengin ve toprak sahibi aileler ve insanlar çok kuvvetli bir sevki tabiî ile bu yeni kuvveti de ellerine almak yolunu aradılar ve her iki partinin köşe başlarını tutmak için çalışmağa koyuldular. Bu suretle ve bilhassa ilçelerde aynı ailelerin âzâları iki partinin idare heyetlerinde yer tutmağa başladılar.

İşte bu andan itibaren Trabzon Demokrat Parti teşkilâtı içinde partinin kurulmasına çalışmış, inkişafına hizmet etmiş ve karanlık günleri cesaretle geçirmiş olan unsurlarla bu yeni unsurlar arasında sert bir mücadele kendisini gösterdi. *Bugün bu mücadele içtimaî bakımdan zengin ve toprak sahibi ailelerin partiye girmek istemelerine karşı, partinin ilk kuruluşunda etrafına toplanmış olan köylü esnaf ve işçinin mukavemet hareketinden başka bir şey değildir.*

Bu hususda şahısları alâkadar eden şifahî maruzatım olacaktır.

b) **İhtilâfın siyasî sebepleri:**

İhtilâfın siyasî sebepleri üç menbadan doğmaktadır:

1- Halk partisinin tahrikleri,

2- Eski parti müfettişi Fuad Arna'-

Menderes, yanında Ağaoğlu ile birlikte DP Kongresi'nde.

nın oralarda bulunduğu zaman yaptığı telkinler ve ektiği fesat ve fitne tohumları.

3- Bazı kimselerin milletvekili olmak maksadiyle yaptıkları hareketler. (Şahıslar hakkında şifahî maruzatım var.)

Halk Partisinin tahrikleri. Yukarıda bahis ettiğim içtimaî sebeplerle de birleşmekte ve mahallî parti teşkilâtı arasında şahıs davaları ihdasında Halk Partili bazı ailelerin Demokrat Parti'de yeralmış olan uzuvlarından istifade etmektedir.

Fuad Arna'nın tahriklerine gelince. Evvelâ bunun Trabzon'a münhasır olmayıp bütün dolaştığı yerlerde eserlerine ve izlerine rastlandığını kayıt edeyim.

Yaptığım tetkikata göre yukarıda bahis ettiğim Sürmene ve Akçaabat ilçelerindeki toplantıya ait davet mektuplarında, Ankara'da merkezde cereyan eden hadiselerin de görüşüleceği ve bu görüşmede Fuad Arna'nın davetli olduğu yazılmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, Fuad Arna toplantıların yapılacağını ve mahiyetini bildiği halde mâni olmamıştır. Bundan başka ilk hadiseler olduğu zaman kendisine verilen şikâyet mektuplarını çantasına koymakla iktifa etmiş ve her iki tarafa da haklı olduklarını söyleyerek yangının büyümesine göz yummuştur. *Nihayet müteaddit yerlerde de genel kurulun vilâyetlere karşı lâkayıt olduğu, vilâyet işleri ile meşgul olmak istemediği, bunun belki de Halk Partisi ile yapılan bir anlaşmaya göre takip edilen bir politika olduğu fikrini telkin etmiştir.*

c- **İhtilâfın şahsî ve tüzüğe bağlı sebepleri:**

İhtilâfda şahsî gibi gözüken bazı sebepler hakikatta yukarıda yazdığım içtimaî sebeplerle alâkalıdır. Bunların yanında gerçekten şahsî sebepler vardır.

Parti Başkanı ve İl İdare Kurulu ve il idare kurulu üyelerinin esnaf olmaları bir kusur gibi gösterilmektedir. Zengin ve nüfuzlu kimselerin partiye girmemek için ortaya attıkları belli başlı sebep budur. Aynı sebep ise, esnaf, işçi ve köylüyü parti başkanının etrafına toplamaktadır.

Bunu yakından müşahede ettiğimi arzederim.

Gerçekten şahsî sebeplere gelince. İl İdare Kurulu başkanı, içinde bulunduğu mahiyette bir mücadeleyi şiddet yolu ile yürütmek istemiştir. Bu, onun biraz da karakterinin icabıdır. Bunun içindür ki, tüzük hükümlerini ekseriyetle ve vahim denilecek bir derecede ihlâl etmiştir.

Şahsî sebepler arasına, ilk karanlık ve çetin günlerde çalışanların muvaffakiyet zamanları gelince beklenilen faydaları sonradan gelenlerin bırakmamak arzu ve temayülünün masumâne dahi olsa ehemmiyetle ilâve etmelidir.

Alınması lâzım gelen tedbirler:

Yukarıdan beri yazdığım vaziyetin islâhı için Trabzon teşkilâtı ile uzun zaman ve sıkı bir tarzda alâkadar olmak icabeder.

Hemen alınacak tedbir ise kongrelerin muntazam bir şekilde yapılmasını teminden ibarettir.

Bütün bu ihtilâfların neticesi olarak bu sene merkezden ayrılmamış ilçelere bağlı ocak kongreleri müstesna parti kongreleri yapılamamıştır. Her ne kadar ilden ayrılmış ve feshedilmiş ilçelere bağlı köylerin kongreleri yapılmış ise de, bu ilçelerin kendi kendilerine yaptıkları kongrelerin tüzük bakımından kabul edilip edilmeyeceğine karar vermek icabeder.

Ben ocak kongrelerinin hepsinin yapılmış olarak kabulü lâzım geldiği fikrindeyim.

Buna mukabil, *mefsuh ilçe kongreleri yapılmış olsa dahi tekrar yapmak zarureti vardır. Bu kongreleri kabul etmek ihtilâfı il kongresine kangren ol-*

muş bir halde getirmek olur.

Bu suretle Trabzon'da ocak kongreleri yapılmış ve ilçe ve il kongreleri yapılmamış bir durumdadır.

İl ve ilçe kongrelerinin genel kuruldan gönderilecek selâhiyetli müşahitlerin nezareti altında yapılması mutlak bir zaruret halindedir. Bunun sebeplerini şifahî olarak arzedeceğim.

II- Artvin İl idare kurulu ile Hopa ilçesi arasındaki ihtilâf:

Ankara'dan hareket ederken çekilen telgraflar üzerine Trabzon'a gelen Hopa İlçe İdare kurulu başkanı ve Artvin İl İdare kurulu namına selâhiyetle gönderilen haysiyet divanı ile başkanı ile etrafıle ve uzun görüşmeler yaptım. Bu görüşmelerde Hopa ilçe başkanına idare kurulundan bir üye ve haysiyet divanı başkanına Hopa ilçesi eski idare kurulundan bir üye ile ihtilâfda rol oynayan bir partili refakat ettiler.

Gerek bu görüşmelere ve gerek tarafların getirdikleri vesikalara nazaran ihtilâfın sebep ve mahiyetini aşağıdaki veçhile arzediyorum:

a) Hopa ilçe kongresinde yapılan seçimlerde şikâyetçi olanların teşebbüsleri ile ve il kongresinin verdiği selâhiyetle il idare kurulu ilçe kongresini yeniden yapılmasına karar vermiş ve müşahitler göndereceğini ilçeye bildirmiş olduğu halde tesbit edilen günde müşahitlerin gelmesi beklenilmeden kongre ve yeni seçimler yapılmıştır.

Bu vaziyet karşısında il idare kurulu, müşahitlerin beklenilmemesi sebebi ile yeniden kongre yapılmasını istemiş, ilçe idare kurulu ise bu teklifi kabul etmiştir. Muhaberatın sonunda il idare kurulu genel idare kurulundan ilçe idare kurulunun feshini talep etmemiştir.

İşte ihtilâfın zahirî şekli budur ve tüzük hükümleri bakımından il idare kurulunun kongreyi yeniden toplayıp yeni seçimler yaptırmağa hakkı olmadığı gibi genel idare kurulunun da ilçe idare kurulunun feshetmesi için sebep mevcut değildir.

b) İhtilâfın hakiki sebep ve âmillerine gelince:

Burada da Trabzon'da olduğu gibi bazı derin sebeplere ve bilhassa muvaffakiyet safhasına girmiş olan partiyi ele almak gayretlerine rastlamaktayız.

Filhakika ihtilâfın tarafları arkasında gizlenmiş ve her iki tarafı kendi noktaî nazarında israra teşvik eden nüfuzlar olduğu anlaşılmaktadır. Şahıslar hakkında şifahî maruzatım olacaktır.

Bütün gayretlerime rağmen tarafları birbirlerine yaklaştıramadım. Ancak her iki taraf da bir nokta üzerinde mutabık kaldılar: Merkezden gönderilecek bir müşahidin nezareti altında kongreyi yeniden yapmak.

Trabzon kongreleri için gönderilecek müşahitler bu işi de mahallin yapıldığı dolayısiyle kolaylıkla görebilirler. Düşücesindeyim.

III- Temas ettiğim teşkilât idarecilerinden aldığım intibalar:

Samsun'dan Ünye'ye kadar Samsun ilçe başkanı Mühendis Naci ile birlikte otomobille gelerek güzergâhtaki ilçelere uğradım ve partililerle temas ettim. Aldığım intiba teşkilâtın kuvvetli, azimkâr ve kararlı olduğu merkezindedir.

Ancak Samsun merkezinde şifahen arzedeceğim bazı ihtisaslarım olmuştur ve tesis sahası büyümek istidadındadır.

Ünye'den sonra vapura gelen Ordu'ya bağlı Fatsa ilçe idare kurulu ile görüştüm. Aynı azimkâr ve kararlı olmak intibaını bunlardan da almakla beraber, Ordu il idare kurulu içinde ötedenberi mevcut ihtilâfların bu arkadaşlar üzerindeki bariz tesirlerini gördüm ve Feyzi Boztepe'nin müstakil milletvekili namzetliği münasebetiyle bu ihtilâfların biraz daha artmış olduğunu hissettim.

Yine vapura gelen Ordu il idare kurulu ile görüşürken aldığım intiba, aralarındaki ihtilâfı mümkün mertebe örtmeğe çalıştıkları merkezindedir.

Samet Ağaoğlu (sağdan birinci) yanında Fuat Köprülü ve Menderes'le birlikte.

Demokrat Parti'nin bir seçim gezisinde Bayar'ın Adana'da karşılanışı.

Ancak partiden çıkarılmış olan milletvekillerinden bir kısmının il idare kurulunun bazı üyeleri üzerinde müessir olduğunu zan ediyorum. Şifahen arzedeceğim.

Giresun İl idare kurulu üyeleri de vapura gelmişler, kendilerini kararlı ve azimli gördüm.

Rize ve Gümüşhane de aynı intibaı kuvvetle verdiler. *Ancak Rize'de rol oynamak isteyen bazı kimseler hakkında şifahî maruzatım olacaktır.*

Erzurum üzerinde biraz fazla durmak istiyorum:

Fatsa'dan itibaren başlayan bazı şikâyetlerin Erzurumda enhat ve mahiyeti değişik bir şekil aldığını arzetmeğe mecburum. Bu şikâyetler genel merkezin alâkasızlığı, haysiyet divanının iyi işlemediği gibi hususlardan ibaret olmakla beraber, Erzurum'da parti aleyhine kuvvetli bir silâh olarak ele alınmış ve "Demokrat Parti de şarka müstemlike diye bakıyor," "Demokrat Parti Şark vilâyetleri ile meşgul olmamak için Halk Partisi ile anlaşmıştır" formüllerine kadar dayanmıştır.

Bana bunları söyleyenlere bazı sualler sorduğum zaman bu sözlerin belki de Fuad Arna'nın bir telkini olabileceği düşüncesine vardım. Filhakika Fuad Arna Erzurum'da kasten teşkilâta karşı lâkayıt bir tavır almış ve kendisine ilçe ve köyleri ziyaret etmek üzere yapılan bütün teklifleri devamlı bir şekilde reddetmiştir.

Erzurum içindeki Ocak, Bucak, İlçe ve İl idare kurulları ile yaptığım toplu bir görüşmede aynı şikâyetin daha açık ifadelerini gördüm. Demokrat Partinin şark vilâyetleri ile kasten alâkasız kaldığı iddia olunmaktadır.

Teşkilât yeni yeni yapılmaktadır. İlçelerin henüz zayıf olduğu anlaşılıyor. Şahıslar ve Halk Partisi faaliyeti hakkında şifahî maruzatım olacaktır.

Vahim bir müşahide:

Seyyahatım esnasında ehemmiyetli bir müşahedem oldu:

Samsun'dan itibaren adlî cihaz sistemli bir tarzda Demokrat Parti aleyhine tahrik edilmekte ve hatta adlî cihaz üzerinde bu maksada matuf ağır bir baskı politikası güdülmektedir. Fatsa'da cereyan eden bir hadise dolayısı ile Ordu Ağır Ceza Mahkemesi'nin Halk Partisi'ne mensup bir suçluyu himayekâr bir vaziyet almış olduğundan şikâyet ettiler. Trabzon il idare kurulu başkanı Kemal Atal'ın mahkemesi ise şiddetli bir baskı altında cereyan etmektedir. Halk Partisi'nin ve hükûmetin Kemal Atal'ın şahsında bu havalide Demokrat Partiye ağır bir darbe vurmak istediğine kaniyim. Bu hususda şifahî maruzatım olacaktır.

En derin saygılarımla,

Samet Ağaoğlu

Çırağan Mevlevihanesi

PARS TUĞLACI

"BEŞİKTAŞ Mevlevihanesi" olarak da anılan Çırağan Mevlevihanesi, günümüzde Çırağan Sarayı'nın bulunduğu yerde İstanbul'un beş büyük mevlevihanesinden biriydi. Çırağan Mevlevihanesi önceleri Kapdan-ı derya, daha sonra Vezir-i âzam olan *Ohri'li Hüseyin Paşa* tarafından kurulmuştu (1621). Hüseyin Paşa'nın Mevlevihaneyi inşa etmesi ile ilgili olarak şöyle bir olay geçmişti: Donanmay-ı Hümayun ile Akdeniz seferinden dönen Hüseyin Paşa, Gelibolu'ya uğradığında, şeyhleri ziyaret eder. Daha sonra İstanbul'a doğru hareket etmek ister, fakat Boğazdan çıkıp Marmara'ya girmesine şiddetli bir fırtına engel olur. Bu durum üç kez tekrarlanınca; Gelibolu'da erenlerden birini ziyaret etmeyi unuttuk galiba! diye düşünen Hüsnü Paşa, soruşturduğunda Gelibolu Mevlevihanesi Şeyhi *Ağazâde Mehmed Dede Efendi*'yi ziyaret etmediği anlaşılır. Kapdan-ı derya Hüseyin Paşa, Mehmed Dede'ye giderek affını rica eder. Mehmed Dede, donanmanın Marmara'ya selâmetle açılması için dua ettikten başka, Hüseyin Paşa'nın İstanbul'a gittiğinde Vezir-i âzam ve padişah damadı olacağını müjdeler. Gerçekten Hüseyin Paşa İstanbul'a geldiğinde Vezir-i âzam *Ali Paşa*'nın ölümü üzerine, 1620 yılında Vezir-i âzam ve Saray'a damat olmuştu.

Ohri'li Hüseyin Paşa, bir şükran borcu olarak Beşiktaş Mevlevihanesini yaptırmış, Şeyhliğine de Gelibolu Mevlevihanesi Şeyhi Ağazade Mehmed Dede getirilmişti. Bu dergâhta ilk mukabele Çarşamba günü icra edilmişti. Mehmed Dede, Beşiktaş Şeyhi olduktan sonra Gelibolu Dergâhını bırakmamış, bir yelkenli kayığı ile bir Çarşamba günü İstanbul'da, bir Çarşamba günü de Gelibolu'da bulunmuş. Bu kayığın küçük bir modeli Mevlevihanenin semahanesi tavanına asılmış ve tekke yıkılana kadar orada asılı durmuştu. Galata Mevlevihanesi Şeyhi *Ahmed Celâleddin Dede Efendi*, Dergâhın Maçka'ya nakline kadar bu kayığın asılı bulunduğunu bizzat görmüştü.

*Evliya Çelebi, "Seyahatname"*sinin I. cildinde Mevlevihane'yi şöyle tasvir eder:

"Beşiktaş Mevlevihanesi, deniz kıyısında olup, semahanesi denize bakan fevkanî bir mevlevîhanedir. İstanbul'da ve başka şehirlerde benzeri yoktur. Şimdiki ustalar bu mevlevîhanenin lâal renkli sanatkârane kubbesine benzer kubbe yapamazlar. Derviş hücreleri batı tarafındadır. Semahanenin meydanı baştan başa ceviz levhalarla döşenmiş, üç tarafı billûr ve necef taşları ile nakışlıdır. Şeyhi, mübarek Hasan Dede'dir. Zamanımızda 110 yaşında duası kabul edilen bir zat idi. Mukabele günleri kürsüde mesnevi-i şerif okurken, kendilerine vecd gelir; 'Bu gece dersimizi Hazret-i Mevlâna'dan böyle aldık. Kardeşlere de öyle anlatıyoruz' der idi. Vefatından sonra yerine neyzen Derviş Yusuf Celâli, Şeyh oldu. Mesnevi okuturken birkaç kere mest olup kendisini kürsüden aşağı dinleyenler üzerine atarak sema ettiği görülmüştür. Çaldığı ney, doğrusu âşıkları kendinden geçirirdi".

Hadikatü'l-Cevâmi, Mevlevihanenin başlangıçta yalnız semahane ve mescidten meydana geldiğini, mutbağı dahi bulunmadığını, sonradan genişletildiğini, *III. Selim* Beşiktaş sahilsarayını yenilerken Mevlevihaneyi de onarttığını kaydetmektedir.

Silahdar *Fındıklılı Mehmed Ağa* da, *IV. Mehmed*'in 14 Eylül 1686'da Beşiktaş Mevlevihanesine giderek mesnevi-i şerif dinlediğini, sema seyrettiğini yazmakta, Dedelere tennure kumaşı kestirdiğini, et, ekmek, yağ, pirinç verdiğini kaydetmektedir.

Beşiktaş Mevlevihanesi, Çırağan Sahilhanesinin iki parçası arasında kalmıştı. Yalıyı kardeşi *Beyhan Sultan*'a armağan eden *III. Selim*, Mevlevilerin dostuydu. Hemen Mevlevihanenin onarılmasını sağlamıştı. Mevleviler de bu *"jest"*e, padişahın her çarşamba düzenlenen semâ ayinlerini izlemesi için, semahanenin yanında görkemli bir mah-

Çırağan Sarayı'nın otel haline dönüştürülmesi çalışmaları sırasında Mevlevi kabirleriyle ilgili olarak yapılan kazılarda ortaya çıkan taşların Galata Mevlevihanesi'ne taşınmak üzere yüklenme işlemi. (26 Eylül 1987)

fil yaptırarak karşılık vermişti.

Seyyid Abdülkadir Dede Efendi'nin şeyhliği zamanında *II. Mahmud*, eski Çırağan Sarayı'nın genişletmek istemiş, Mevlevihanenin yerini saraya dahil etmiş, Mevlevihaneyi de saraya bitişik olan *Musahib Abdi Bey*'in sahilhanesine nakletmiştir. II. Mahmud mazereti olmadıkça her mukabele günü dergâha gelir, mukabeleden sonra Dede ile görüşürmüş. Saray dahilinde kalan mevlevi dedelerin kabirlerinde ise, her gece kandiller yakılırmış.

1835 yılında II. Mahmud tarafından nakledilen Mevlevihane, 1867 yılında Maçka'ya, oradan da 1873 yılında Eyüp Bahariye semtine taşınmıştır. Çırağan Mevlevihanesi son Şeyhi *Hasan Nazif Dede*, 9 yıl şeyhlik yapmış ve 1860'da vefat etmişti. Oğlu *Hüseyin Fahreddin Dede*, 8 yaşında şeyh olmuştu. Torunu Sayın *Selman Tüzün*'de bulunan not defterine göre, Mevlevihanenin son devirleri kayıtlıdır. Fahreddin Dede'nin tespitine göre, Çırağan Mevlevihanesi'nde bulunan kabirlerin adları şunlardır:

1- Yusuf Dede Efendi; 2- Seyyid Mahmud Dede Efendi; 3- Seyyid Ahmed Dede Efendi; 4- Mehmed Said Dede Efendi; 5- Seyyid Mehmed Kadri Dede Efendi; 6- Seyyid Mehmed Sadık Dede Efendi; 7- Seyyid Fazıl Abdulahad Dede Efendi; 8- Ahmed Dede Efendi.

Bunların kırılmış ve tahrip edilmiş olması, 1919 yılında burada kalan Fransız istihkâm bölüğü askerlerinin eseridir.

II. Osman devrinin ıztırap dolu günlerinde meydana getirilmiş bulunan Beşiktaş Mevlevihanesi, sahip olduğu değerli dervişleri ile özellikle saray çevresinde uzun yıllar gönülleri aydınlatmıştır.

1984 yılında semazen *Kemal Özmen*'in Çırağan Sarayı harabesindeki araştırmaları sırasında, Saray'ın orta sofası aydınlığında 29 adet Mevlevi kabri bulundu. Kemal Özmen'in Kültür ve Turizm Bakanlığı'na yaptığı 4 Mart 1985 tarihli yazılı başvurusu sonucu, Vakıflar Genel Müdürlüğü yetkililerinden Andaç Arbaş tarafından hazırlanan bir ekibin ve Beşiktaş Belediyesi'nin yardımlarıyla 7 Kasım 1987 günü Galata Mevlevihanesi'nin (Divan Edebiyatı Müzesi) "Hamuşan" kabristanına taşınan bu taşlar, parmaklıklı ayrı bir kabristan hüviyetine kavuşma gününü beklemektedir.

Eski Çırağan Mevlevihanesine ait olan bu 29 taşın sahipleri şunlardır: Şeyh Yusuf Dede (1080/1670), Mehmed Mustafa (1107/1696), Hatice Hatun (1109/1697), Mehmed Dede (1118/1707), Sadık Efendi'nin refikası (1121/1710), İsimsiz (1127/1716), Mustafa Dede (1129/1717), Seyyid Ahmed (1145/1733), Ahmed Efendi (1180/1767), Afife Hatun (1133/1720), Fatma Kadın (1144/1731), Mehmed Dede (1145/1733), Hatice Hatun (1146/1734), Şerife Hamide Hatun (1165/1752), Şeyh Ali Efendi (1175/1762), Fatma Hatun (1185/1772), Züleyha Molla (1192/1779), Duacı Mehmed Dede (1209/1795), Emine Molla binti Hafız Ahmed (1212/1798), Rukiye Hatun (1224/1810), Hasan Dede (1225/1811), Fatime Molla (1227/1813), Şeyh Yusuf Dede (1232/1817), Mahmud Dede (1235/1820), İsmail Dede (1244/1829), Fatma Hatun (1236/1821), İsimsiz ve tarihsiz bir mezar taşı, isimsiz ve tarihsiz bir çocuk mezar taşı. □

KAYNAKÇA

1- İbrahim Peçevi, *Tarih*, c. II, İst. 1966, s. 460; 2- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. I-II, İst. 1969, s.312; 3- Hüseyin Ayvansarayi, *Hadikatü'l-Cevami*, İst. 1281 (*1864*), s. 104; 4- "*Silahdar Tarihi, XVII. Asır Saray Hayatı*, 2 cilt, İst. 1928, s. 65; 5- "*Mevlâna ve Yaşam Sevinci*", Konya Turizm Derneği, 1978, s. 165; 6- Konya Mevlâna Müzesi'ndeki Hüseyin Fahreddin Dede'nin not defteri; 7- *Hürriyet*, 5 Ekim 1987; 8- *Güneş*, 7 Ekim 1987.

Trablusgarb-Bingâzi ve Cezair-i İsna-î Aşer Meseleleri

TRABLUSGARB-Bingâzi ve vilâyat-ı şahanesi 1553 tarihinde Turgut ve Sinan Paşaların kumandası altındaki Kuvay-ı Osmanîye tarafından feth edilmiş ve Turgut Reis'in vefatı üzerine Trablusgarb vilâyetiyle makarr-ı hilâfet arasındaki revabıt bir az kesb-i zafiyet etmişse de; Trablusgarb korsanları "Bahr-i Sefid"e âdeta hâkim olmuşlar ve Avrupa devletleri donanmalarını i'-zam ile makarr-ı vilâyeti bombardıman etmeye teşebbüs etmişlerdir.

1714 senesinde Karamanlı Ahmet Paşa fiilen "kesb-i istiklâl" ederek, gerek kendisi ve gerek evlâd ahfadı Trablus'-da icray-ı hükûmet etmişlerdir. Fakat, aynı zamanda hükûmet-i seniyenin hukuk-u hükûmranîsini vergi tediyesi ve hedâya takdimiyle tasdik etmişlerdir.

XIX. asrın bidayetlerinde Trablus emareti Amerika cemahir-i müttefikasiyle muharebeye girmiştir. 1801 tarihinde emaret, Amerikay-ı şimalî hükûmetinin 1796 tarihinden beri korsanlığa karşı ticaretin himayesi için, tediye etmekte olduğu 83.000 dolar verginin tezyidini taleb etmiştir.

Bu taleb red edilerek Trablus'u muhasara zımnında cemahir-i müttefika tarafından bir kuvve-i bahriye sevk olunmuştur. Muharebe 4 sene devam etmiş ve neticesinde Amerika hükûmeti "Filadelfia" fırkateynini ve kumandanı kapudan Vilyam Benbenic'i gaib etmiş ve tekmil neferatı esir olmuştur. Muharebe esnasındaki vekayiin en garibi, Amerika hükûmetinin vâli-i el hakkın tebdiliyle menfada bulunan ve Amerika'nın bütün mutabelatını kabule amade olan büyük biraderini yerine kaim etmek üzere Vilyam Baton kumandasında bir kuvvet i'zam etmesidir. Baton, 500 kişiyle İskenderiye'den hareketle çölleri geçerek Amerika sefain-i harbiyesinin muavenetiyle Derne'yi zabt etmiştir. 3 Haziran 1805 tarihinde Trablus emareti mutalâbatından sarfınazar ederek ve yalnız "Filadelfia" vapurunda zabt edilen üsera için, 60.000 dolar (tahminen 12 bin Osmanlı lirası) tazminat kabûl eyliyerek akd-i sulh etmiştir.

Şimalî Afrika Müstemlekecilerin Menfaat Bölgesi mi Oluyor?..

1815'de vukua gelen bazı tecavüzat üzerine Amerika hükûmeti tarafından kaptan Ben Beriç ve Dekator kumandasında sevk olunan donanma tekrar Trablus'a hücûm etmiş ve emareti Amerika'nın mutalebatını kabule mecbûr eylemiştir. 1835 tarihinde Trablus'-da vukua gelen iğtişaşat üzerine Hükûmet-i Seniyye müdahale edip, vilâyet-i mezkûreyi doğrudan-doğruya idaresi altına almıştır. 1842 ve 1844 tarihlerindeki ihtilâller Hükûmet-i Seniyye tarafından derhâl bastırılmıştır.

1881'de Tunus'un Fransızlar tarafından işgâli üzerine Hükûmet-i Seniyye tedâbir-i mahsusa ittihaz ederek Trablus'daki kuvve-i askeriyesini tezyid eylemiştir. 1889 tarihinde İngiltere ile Fransa arasında merkezî Sahra'nın Fransa daire-i nüfuzunda bulunduğunun tasdikine dair mün'akid itilâfdan sonra; Trablus maveray-ı arazisinin tevsiî hususunda müteaddit ihtilâflar zuhur etmiş ve Fransa dâima kıt'ay-ı mezkûreyi kendi dâire-i nüfuzuna almaya bezl-i mesai eylemiştir. İtalya hükûmeti ötedenberi Tunus eyaletini zabt ve istilâ etmek tasavvurunda olduğu hâlde; 1881 tarihinde eyalet-i mezkûrenin Fransızlar tarafından işgâl olunması üzerine İtalya ile Fransa arasındaki münasebata gerginlik gelmiş ve İtalya'nın İttifak-ı Müselles'e dahil olmasına bir sebeb-i müstakil teşkil etmiştir.

Bu ise, Prens Bismark'ın bir manevrası neticesi idi. Berlin Kongresi'ni müteakib, Prens Bismark, Fransa murahhaslarına "Tunus'u zabt edecek olurlarsa; Almanya'nın derhâl tasdik edeceği ve diğer Avrupa devletlerinden hiçbiri tarafından bir itiraz vâki olmayacağı"nı imâ ettiği gibi; İtalya murahhaslarına da aynı surette idare-i lisan eylemiş idi. İtalyan'lar tereddüt halinde iken, Fransızların Tunus'u istilâ etmeleri İtalya'da pek büyük teessür hasıl eylemiş idi. O tarihten itibaren İtalyanların matmah-ı nazarları Trablusgarb oldu. Masua ve Savakin mes'eleleri ve İtalya'nın Afrika'da ve bilhassa Habeşistan'da tesadüf ettiği müşgilât-ı azime Trablus hakkındaki tasavvurlarının mevki-i icraya vasati tehir eylemiş idi. Fakat, İtalya hiçbir vakit Trablus'un istilâsından sarfınazar etmemekle beraber Avrupa'da bir karışıklık zuhurundan ictinab etmekte idi.

Düvel-i Muazzama Arasında Menfaat Rekabeti mi?

Avusturya-Macaristan hükûmetinin Bosna ve Hersek eyaletini suret-i kat'ide ilhak etmesi İtalyan nokta-i nazarından Trablus'u istilâ için, kendisine bir hak veriyordu. Evvel emirde Fransa ile müzakerata girişti. Fransa'nın Fas'taki mevkiini tasdik ile o'nun muvafakatini istihsâl eyledi. İngiltere'ye müracaatında hükûmet-i müşarünileyhin resmen değilse de zımnen böyle bir hâl vukuunda itiraz etmeyeceğini anlattı.

Rusya imparatoruyla İtalya kralı beyninde 1909 senesi Teşrinievveli evâilinde Rakotçi'de vuku bulan mülâkatta hariciye nâzırı İzvolski, İtalya'yı kendi tarafına celp etmek ve ileride Avusturya-Macaristan ile vukuu melhuz bir muharebede o'ndan ayırmak için, İtalya'nın Trablusgarb hakkındaki tasavvuratını tasvib etmekten çekinmedi. İtalya'nın ol vakit müttefiki olan Almanya'nın ise, Trablusgarb'da doğrudan-doğruya hiçbir menfaati olmadığından Trablus'un İtalyan'lar ta-

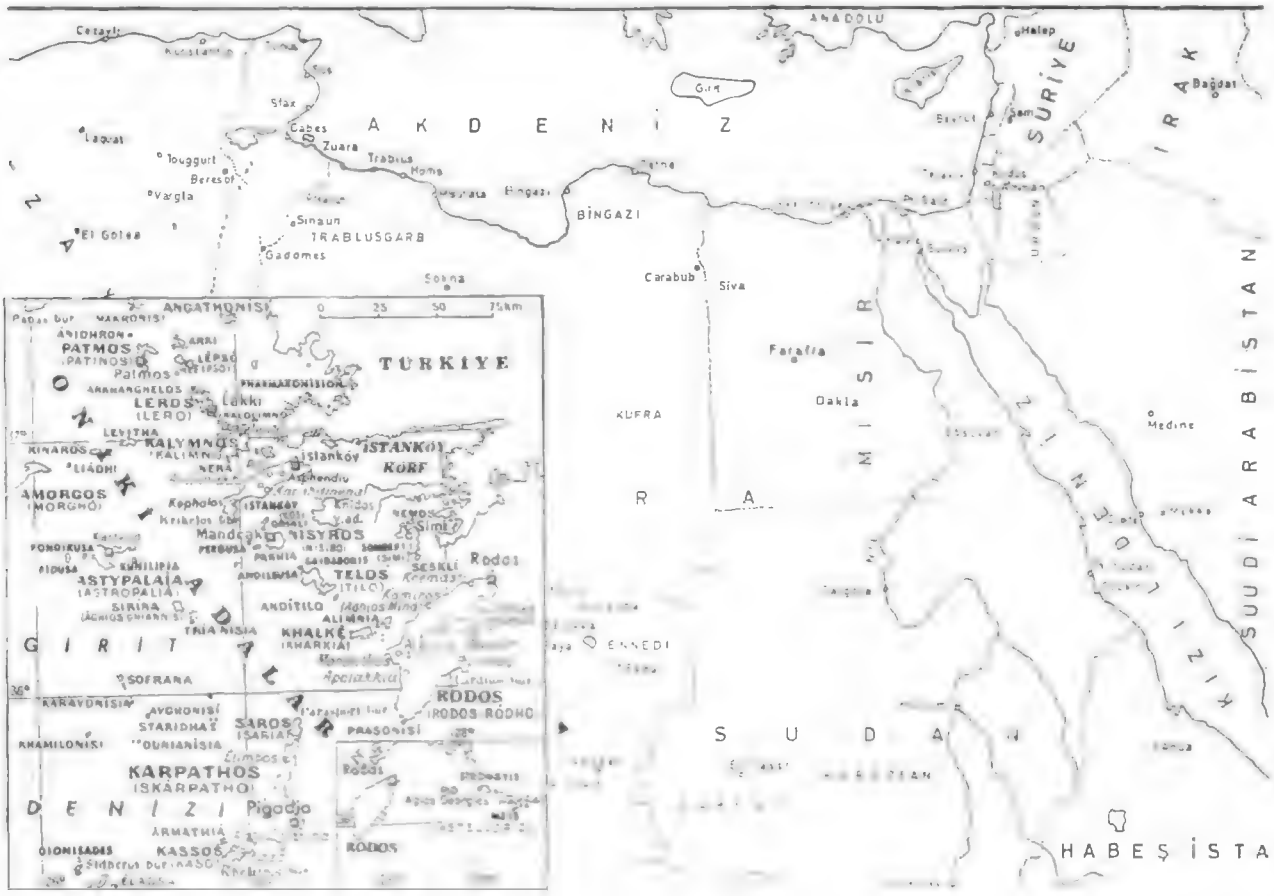

rafından işgalinden dolayı İttifak-ı Müsellesi asla ihlâl etmiyeceği aşikâr idi.

Avusturya-Macaristan'a gelince; zaten Bosna-Hersek mes'elesinden dolayı İtalya'nın Trablus'u ta'viz makamında istilâ etmesine muhalefet etmeyeceği Roma Kabinesi'nin malûmu idi. İtalya, düvel-i muazzamanın bu surette muvafakatlerini istihsâlden sonra, Trablusgarb'ı âdeta benimsiyor. Roma Bankası orada arazi satın alıyor ve İtalya konsolos generali bir müstemleke valisi gibi; umur-ı dahiliyeye müdahaleye cür'et etmeye başlıyor idi.

1909 tarihinde âyan ve meb'usan ve ileri gelen ricâl-i siyasiyûndan mürekkeb hafî bir ictimâda Trablus'un istilâsına suret-i kat'iyede karar verilmiş idi. Evvel emirde matbuat efkâr-ı umumiyeyi böyle büyük bir teşebbüse hazırlıyor ve diğer taraftan tedâbir-i mukteziye ittihazından geri durmuyor idi. İtalya hükûmeti evvel emirde hulûl-i muslihane cihetini nazar-ı dikkate aldı. Fakat, Hükûmet-i Seniyye'nin ecnebi bir devletin umur-ı dâhiliyesine hiçbir surette müdahale ettirmiyeceğine kani olduğundan; 1911 senesi Eylülünün 29'da Hükûmet-i Seniyyeye gayr-i kabil(-i kabul) bir "ültimatom" göndererek ilân-ı harb etmiş ve Trablus vilâyetine tecavüz eylemiştir.

Trablusgarb vilâyetiyle Bingâzi sancağı devlet-i aliyye-i Osmaniye'nin hakk-ı feth ile yed-i tasarrufunda bulunduğu ve doğrudan-doğruya vilâyet-i saire gibi idare olunmakta ve iki devlet arasındaki münasebât dostâne devam eylemekte olduğu hâlde; İtalya hükûmetinin bu hareketi tarihde, değil medenî devletler arasında hattâ Afrika kabail-i vahşiyesi arasında bile nâmesbuktur... Hükûmet-i Seniyye bir sene kadar İtalya hükûmetiyle harb eyledikten sonra, nihayet Balkan Harbi'nin zuhuru üzerine akd-i sulha mecbur olmuştur. Fakat, bu müddet zarfında ve müsalâhadan sonra; İtalya hükûmeti Trablus'un yalnız sevâhilini işgâl edebilib hiçbir surette dâhile nüfuz edememiştir. Sevahili işgâl ise, dahili istilâ ve feth etmek değildir.

Hükûmet-i Seniyyenin 1912 senesi Teşrinevvelinin 18'de Lozan'da İtalya hükûmetiyle imzaladığı muahede mevaddı bervech-i âti zikr olunur:

"Hükûmet-i Seniyye Trablus vilâyetiyle Bingâzi sancağını birleştirerek muhtariyet-i idare bahş eylemiş ve taraf-ı hazret-i Padişahîden eyalet-i mezkûrenin idaresi için, "Naib-i Sultan" namiyla eâzım-ı rical-i saltanat-ı seniyyeden bir memur tâyini umur-ı seniyyenin, ahkâm-ı celile-i şerife tevfikan rûyeti zımnında taraf-ı valây-ı Meşihatpenahi'den bir kadı nasbı ve vilâyet-i mezkûre ile Bingâzi sancağı dâhilindeki nüvvabın keyfiyet-i tâyininin müşarünileyh kadı tarafından icrası ve naib'us sultan ile nüvvabın maaşatının varidat-ı mahalliyeden tesviyesi ve kadı maaşının makarr-ı hilâfetten i'tası ve Trablusgarb vilâyeti ile Bingâzi mutasarrıflığı için, tâmim olunacak kavanin ve nizamatın ahkâm-ı diniyye ve âdât-ı mahalliyeye tevfikan ahali-i mahalliyeden mürekkeb bir "meclis-i mahsusa" tarafından ihzarı ve asakir-i Osmaniye'nin Dersaadete celbiyle İtalya tarafından işgâl edilmiş bulunan Cezair-i isna-î aşere'nin tamamıyle Devlet-i alie-i Osmaniye'ye iâdesi ve Düyun-u umumiye ve reji aidatının tediyesi esasatı da kararlaştırılmıştır.

Mesâil-i iktisadiye nazar-ı dikkatten dûr edilmiyerek İtalya hükûmetinin imtiyazat-ı ecnebiyeden fariğ olacağına ve mes'ele-i mezkûre hakkında bir konferans akd edildiği takdirde; Devlet-i aliyye-i Osmaniye'ye muavenet eyleye-

ceğine ve düvel-i muazzama-i saire tarafından dahi kabûl edildiği takdirde; postahanelerini kapatıp gümrük resmini % 13'e iblâğ eyleyeceğine ve yeniden bir ticaret muahedesi akdine ve daha sair hususat-ı iktisadiyeye dair menafide istihsâl edilmiştir."

İtalya hükûmeti Harb-i Umumi'ye iştirakinden 3 ay sonra, Devlet-i aliyye-i Osmaniye'de ilân-ı harb ile Lozan Muahedesi ahkâmını hükümden iskat eylemiş ise de; Hükûmet-i Seniyye hiçbir vakitte İtalya'nın vilâyat-ı mezkûreyi işgalini ve hiçbir hakkını tanımamıştır. Binaenaleyh, gerek Trablusgarb vilâyeti ve gerek Bingâzi sancağı 29 Eylül 1911 ültimatomundan evvelki hale rücû eylemiştir.

Cezair-i mezkûre, İtalya hükûmetinin nâmuahede taht-ı tasdik ve i'ta tarafından olduğu vechile Trablusgarb muharebesi esnasında muvakkaten işgâl edilmiş ve Hükûmet-i Seniyye'ye bilâkaydu şart iâdesi taahhüd kılınmış olduğundan; İtalya hükûmetinin Cezair-i isnaaşeri aşer'i etmemeye zerre kadar hakkı yoktur. Ve Cezair-i mezkûre Hükûmet-i Seniyye'nin doğrudan-doğruya taht-ı hükümranisindedir. Binaenalâzâlik Devlet-i aliyye-i Osmaniye ve müttefikleri ihraz-ı galibiyet ederek muharebe hitam bulduğu takdirde; sulh konferansında Hükûmet-i Seniyye Trablusgarb ve Bingâzi ile birlikte Cezair-i isna-i aşere hakkında mutalebat-ı âtiyede bulunmağa gerek hukuk-ı hükümrânisi ve gerek hukuk-ı beynelmilel nokta-i nazarından tamamiyle selâhiyettardır:

1- Cezair-i isna-i aşer'de bulunan İtalya kuvve-i askeriyesi derhâl Cezair'i tahliye ile Hükûmet-i Seniyye memurinine teslim ve iâdeye mecburdurlar.

2- Hükûmet-i Seniyye Trablusgarb ve Bingâzi vilâyetlerine bahş ettiği "muhtariyet-i idare"yi muhafaza ile ferman-ı hümayûnda zikr olunduğu vechile 5 sene müddetle bir "naib'üs sultan" tayin eder. Naib'üs sultanın maiyetinde bulunan bütün memurîn, Hükûmet-i Seniyye tarafından tâyin olunup, tebeddülleri Naib'üs Sultanın inhası üzere Babı-ı âlî'ce icra olunur.

Vilâyetin varidat ve masarifatını natık bütçesini müzakere ve ahvâl-i mahalliye ve akâllimiye müteâllik olarak vaz'ı icab eden kavanini tanzim ve umur-ı mahalliyeye müteallik hususatı tedkik etmek üzere her sene vakt-i merhununda vilâyet merkezinde ictima etmek üzere bir "meclis-i umumî" akd olunur. Meclis-i umumî mukarreratı Naib'üs Sultan tarafından doğrudan-doğruya "Bab-ı âli"ye arz olunur ve mukarrerat-ı mezkûre irade-i seniyyesi şeref sâdır olmadıkça "kanun hükmü"nü alamaz. Meclis-i umumî âzâsı ahali tarafından, tanzim olunacak kanun mucibince intihab olunur. Vilâyet-i mezkûrede ikame edilecek âsâkir-i şahane'nin mikdarı Harbiye Nezareti'nce tâyin edilir. Umûr-ı dâhiliyeye müteâllik hususatta kumandan, Naib'üs Sultan'ın emrine tâbidir. İkame olunacak asakirin maaşatı ve tahsisatı ve masarıfı Trablusgarb "vilâyet bütçesi" dâhilindedir.

Bütün İcraatlar Ciddi Bir Prosedüre Bağlanmasına Rağmen...

Vilâyet-i mezkûre tarafından akd olunacak istikrazat meclis-i umumî'nin tasdiki olmadıkça ve irade-i seniyye'ye iktiran etmedikçe icra edilemez. Naib'üs Sultan'ın temdid müddeti veyahut müddet-i hitamında diğerinin tâyini Hükûmet-i Seniyye'ye aittir.

3- Hükûmet-i Seniyye 2. maddedeki hususatı tasvib etmediği hâlde; vilâyet-i mezkûreyi 1911 senesi vukuatından evvelki halinde doğrudan-doğruya vilâyat-ı saire misüllû idare edebilir.

Harb-i umumi-i hâzıranın, zümre-i itilâfın mağlûbiyet-i külliyesiyle nihayet bulamaması nazar-ı dikkate alındığı takdirde; âtideki suret, mevki-i müzakereye vaz olunabilir:

Evvel emirde Lozan muahedesinin i'kasına sarf-ı mahasal-ı kudret etmeliyiz. Mamafih, muahedenâme-i mezkûrenin ikasına İtalya'nın son derecede muhalefet edeceği melhuz olup; Roma kabinesinin harb-i hâzır esnasında İngiltere ile akd eylediği itilâfnâme mûcibince İngiltere'nin dahi Trablus işlerinde kendisine zâhir olacağı ve hattâ harbi müteakib Şeyh Sunusi hazretleriyle Bingâzi havalisindeki meşayih-i urban hakkında bazı tedabir-i şedide ittihaz eylemek tasavvurunda bulundukları da muhtemel bulunduğundan; Hükûmet-i Seniyyenin, makam-ı muallây-ı hilâfet-i uzmaya merbutiyet ve sadakatı bu def'aki mücahedat-ı dindaranesiyle sâbit olan şeyh-i müşarünileyha tevabiinin hukukunun her türlü tecavüzden ma'sun kalmasını bit'temin Cezair-i isna-i aşer'in iâdesini, suret-i mukni'ada temine bezl-i mesaî eylemesi elzemdir. Gerçi, İtalya hükûmetinin Cezair-i isna-i aşer'in iâdesi için, masarıf-ı işgaliye ve buna mümasil bir takım mutalib dermiyan edeceği melhuz ise de; bu gibi mutalibin Hükûmet-i Seniyyece kabûl edilmiyeceği tabiîdir.

Lozan muahedenâmesi ibka olunduğu takdirde; Trablusgarb ve Bingâzi ahalisi Memalik-i Osmaniye'de bulundukları zaman tabiiyet mesailinden ve mesail-i hukukiye-i saireden dolayı bazı ihtilâf zuhur etmektedir. Lozan müzakeratı esnasında tabiiyet mes'elesi mevzuu bahs olmuş ise de; Balkan ahvalinin kesb-i şiddet eylemesi üzerine İtalya hükûmeti nokta-i nazarımızı kabûlden imtina eylemiş ve tarafımızdan vukubulan israr üzerine İtalya delegeleriyle aramızda 13 Teşrinevvel 1912 tarihinde teati ve imza kılınan ve tercümesi âtide nakil olunan zabıtnâmenin kısm-ı sâlisinde beyan eylediği vechile bu babda hükûmet-i metbuları nezdinde teşebbüsatta bulundukları mumaileyhin tarafından sarahaten vaad olunmuş idi.

4- Trablusgarb ve Bingâzi ahalisinden Memalik-i Osmaniye'ye gidecek olanlar hakkında İtalya hükûmetinin Hükûmet-i Seniyye'ye karşı himâye iddiasında bulunmayacağını taahhüd eylemesinin muahedenâmeye derc ve idhâli Osmanlı murahhasları tarafından taleb olunmuş ise de; işbu taleb İtalyan hukuk-ı hükümrânisinin adem-i tasdikini tazammun edeceği cihetle is'af ve kabûl edilmiyeceğini ahz eyledikleri talimata binaen İtalya delegeleri beyan ederler. Ancak, başvekil ile vukubulacak ilk mülâkatlarında devleteyn beyninde bu mes'eleden dolayı hudusu melhuz müşgilâtın önü alınmak üzere İtalya memurin-i siyasiye ve konsoloslarına töhmet i'ta edilmesi ve işbu talimatın Hükûmet-i Seniyye'ye tebliği lûzumunu iblağ eyleyeceklerdir.*

Talimat-ı mezkûrenin İtalya memurinine tebliği lûzumu, defaatle Roma sefaret-i seniyesinden taleb edilmişse de İtalya Hariciye Nezareti bu babda daima kaçamak yollu cevab vererek talimat-ı mev'udenin irsalinden ictinab eylediği gibi; yedlerinde muntazam pasaportu olan tebaa-i Osmanîyenin Trablusgarb ve Bingâzi'ye azimetlerini dahi müstemlekât nezaretinin müsaadei mahsusasına rabt eylemiştir. Roma Sefaret-i Seniye'sinin karar-ı mezkûrun ilgası hakkındaki teşebbüsat-ı mükerreresi müsmir olmayıp yalnız tebaa-i Osmaniye'den Trablusgarb ve Bingâzi'ye musalih-i zâtiyelerini tesviyesi için giden bazı eşhasa müsaede istihsaline münhasır kalmıştır.

Bab-ı âli, 27 Teşrinisani 1916
Roma Sefir-i Kebiri
Mehmed Nabi

Süferay-ı Saltanat-ı Seniyye'den
Rumbeyoğlu Fahreddin

* Mevzu, bu "metin"de her ne kadar "3 madde" de ifade edilmişse de; esasında "4 madde"dir.

SİPAHİ ÇATALTEPE

Tarihten XX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Beyrut

DAVUT DURSUN

Yıllardır yaşanan iç savaştan sonra artık Beyrut'u; M.Ö. 2000 yıllarına kadar uzanan bu eski kentin kendisini, yaşamış olduğu tarihin dokusuyla içiçe bulmak mümkün değil. Son kalıntılar da, belki bugün belki yarın bir bombardımanla yok olup gidecek.

TARİHİ M.Ö. 2000 yıllarına kadar geriye giden, günümüzde Ortadoğu'nun, XX. yüzyıldan önce ise Levant ve Yakın Doğu'nun en önemli ticaret, sanayi, düşünce hareketleri ve eğitim merkezi olan Beyrut'un tarih süreci içerisinde çizdiği gelişme tablosu pek çok açıdan ilginç görünümler sunmaktadır. Beyrut'un sosyal tarihi, sadece bir şehrin gelişimini ortaya koyan bir konu olmayıp aynı zamanda şehrin içerisinde yeraldığı bölgenin de tarihini yansıtmaktadır.

M.Ö. 2000 yılına gelene kadar şehir hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Beyrut'un en eski adının "Birûta", daha sonra ise "Berytus" olduğu bilinmektedir. Sâmî dil ailesine mensup olan "Birûta"nın "kuyu" veya "çukur" anlamında bir kelime olduğuna inanılmakta olup bu kelimenin Akadca'da "burtu", İbranice'de "be'er" ve Arapça'da "bîr" kelimesiyle ilgili olduğu sanılmaktadır. Muhtemelen Beyrut'ta doğal su kaynakları çok olduğundan "kuyu" anlamındaki kelimelerden gelen "Birûta" denmiştir.[1] Tell el-Amarna tabletlerinde (M.Ö. XIV. yüzyıl) şehrin adı "Birûta" şeklinde geçerken, Lazkiye yakınlarında eski bir şehir olan Ugarit'te çıkarılan metinlerde "Birûtu" ve "Birûta" olarak geçmektedir.[2] M.Ö. 1400 yıllarında bağımsız bir krallık olan şehir daha sonra Byblos Krallığı'na bağlı bir prenslik haline dönüştü.[3] Romalılar bölgeye gelmeden önce Kenanîler ve Fenikelilerin de egemenliğinde kalan şehrin adı "Berytos" veya "Berytus" olarak yerleşmiş ve hem Romalılar hem de Bizanslılar dönemlerinde böyle kalmıştır.[4] Şehir Müslümanların eline geçtikten sonra ise "Beyrut" adı yaygınlaşmıştır.

Makedonya Kralı Büyük İskender zamanında bir liman şehri olarak geliştiğini gördüğümüz Beyrut, İskender'in halefleri zamanında bir ara Mısır Firavunlarına geçtiyse de bunların elinde uzun zaman kalmadı. Büyük Antiokhos III, şehri Mısırlılardan alarak Suriye'ye bağladı (M.Ö. 2000'lerde). Bu tarihlerde Doğu ile Batı arasında bir iliş-

ki noktası olarak fonksiyon gören Beyrut, Romalılar, İtalyanlar ve diğerleriyle kurulan ilişkiler sayesinde gelişme gösterdi. Ne var ki, Suriyeli Diodotos Tryphon'un M.Ö. 140'da Beyrut'u ele geçirip yakıp yıkması şehrin bölgedeki ve uluslararası ticaret alanındaki önemini olumsuz şekilde etkiledi.[5]

Şehrin Roma İmparatoru Augustos adına Marcus Agrippa tarafından alınmasıyla Beyrut için yeni bir dönem başlamış oldu (M.Ö. 64). Şehir yeniden imar ve inşa edilerek burası askerî koloni düzeyine çıkarıldı (M.Ö. 14, Colonia Julia Augusto Felix Berytus). Burası kısa zamanda bölgenin ticaret, yönetim, kültür ve eğitim merkezi haline geldi. Bir şehrin coğrafî konumu, bir bakıma onun bölgede oynayacağı rolü belirlemekte olduğundandır ki, Beyrut deniz kıyısında uluslararası ticaret için fevkalâde önemli ve siyasal bakımdan stratejik yerde bulunması sebebiyle her dönemde önemli sosyal faaliyetlerin merkezliğini yaptığını gözlemekteyiz.

Romalılar döneminde şehirde kurulan hukuk okulu, Beyrut'un eğitim ve kültür alanında bölgenin merkezi durumuna gelmesini sağlamıştır. Eski kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu dönemde Beyrut güzel bir şehir olmanın yanısıra burada bulunan meşhur mabetler, büyük kamu binaları, ticaret yerleri, tiyatrolar, hipodrom ve diğer yapılar ile dikkat çekmiştir. Deir el-Kala'a'da ki bu dönemde inşa edildiği anlaşılan Baal Marcod tapınağı yapıla-

Beyrut'ta Roma Tapınağı, Deir el Kal'a.

rın en büyüğü idi.[6]

IV. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu'nun eline geçen Beyrut'ta, Bizans dönemi buranın Müslümanlar tarafından fethedildiği VII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Beyrut, daha önce burada faaliyete geçen hukuk okullarının gelişmesini sürdürmesiyle eğitim ve kültür alanındaki ününü daha da artırmıştır. Hukuk faaliyetleri dışında sanat alanında da gelişmeler oldu. İmparator Justinianos döneminde, imparatorluk dahilinde üç resmî okul vardı ki, bunlar Roma, İstanbul ve Beyrut'ta bulunuyorlardı. Doğu dünyasının "en güzel şehri" olduğu bildirilen Beyrut'ta ipek, cam endüstrisi ve ticaret iyice gelişmişti. İpek sanayii ve ticaret imparatorluğun denetimi altındaydı. 349 ve 527 yıllarında meydana gelen iki ayrı depremde şehir, çok zarar görmüş olmakla beraber Levant'taki önemi ve Hıristiyan dünyasındaki ünü devam etmiştir.[7]

635 yılında Ebu Ubeyde'nin kumandasındaki İslâm orduları tarafından ele geçirilen Beyrut'ta yeni bir dönem başladı. Halife Muaviye, şehrin nüfusunu artırmak amacıyla İran'dan göçmenler getirerek buraya yerleştirdiğine göre bu yıllarda nüfus fazla değildi. Diğer taraftan Beyrut Müslümanların eline geçtiğinde, burada Müslüman nüfusun bulunmaması sebebiyle Hıristiyan nüfusu dengelemek amacıyla böyle bir tedbire başvurulmuş olması muhtemeldir. Muaviye, nüfusla ilgili teşebbüslerin yanında şehrin deniz kıyısında olması dolayısıyla gemi inşaatı için tesisler kurdurdu ve buradaki tesislerde inşa edilen gemilerle deniz seferlerine girişti. Emeviler döneminde Beyrut, Şam bölgesinin iskelesi olarak hizmet görmenin ötesinde ipek böcekçiliği ile de ün yapmış ve bölge ticaretinde merkez olma fonksiyonunu sürdürmüştür. Müslümanların hâkimiyetlerinin ilk dönemlerinde bir "ribat" şeklinde örgütlendirilen Beyrut, daha sonra X. ve XI. yüzyıllarda Şam askerî bölgesine (Cund) bağlanmıştır.[8] Beyrut, Müslümanların hâkimiyetlerinde iken de bilim ve kültür merkezi olma özelliğini korumuştur. Bu cümleden olarak pekçok İslâm bilgini şehirde çalışmış ve ders vermiştir. Meşhur İslâm hukukçularından Evza'î (707-774), Beyrut'ta yaşamış, Beyrut camiinde ders vermiş ve yine burada ölmüştür.[9]

Haçlı Seferleri, bölge ile birlikte Beyrut'ta da önemli değişikliklere sebep olmuştur. 1100 yılında Kudüs Latin Krallığı ilân edildikten sonra 27 Nisan 1110'da Kral I. Baudouin Beyrut'u iki aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Buradaki Haçlı egemenliği 1187'de Selâhaddin'in şehri geri almasına kadar devam etti. Fakat Selâhaddin şehri ancak on yıl elinde tutabildi ve 1197'de Beyrut yeniden Haçlıların eline geçti. 1291'e kadar Haçlıların egemenliğinde kalan Beyrut, bu tarihte emir Sancar Şucaî'nin Melikü'l-Eşref Halil adına Şam'dan şehri işgal etmesiyle Mısır Memluklularının egemenliğine geçti. Haçlılar döneminde dinî bakımdan Antakya patrikliğine bağlanan Beyrut'ta St. Jean-Baptiste kilisesi inşa edilmiştir. Bu kilise daha sonra camiye dönüştürülecektir. Haçlılar döneminde şehrin geniş, güzel ve nüfusu kalabalık bir yerleşim yeri olduğu belirtilmektedir.

Memluklular Beyrut'u Şam askerî bölgesinin (Cund) en önemli bir vilâyeti haline getirdiler. Ticaret ve sanayinin gelişmesi için gayret gösterdiler. XIV. yüzyılda Beyrut'ta ticaretin önemli bir gelişme gösterdiğini gözlemekteyiz.

Beyrut Limanı (1838), Bartlett'ten.

Beyrut limanı Venedikli, Cenevizli ve Katalanlı tüccarların en sık uğradıkları yer olması dolayısıyla Doğu ile Batı'nın buluşma yerlerinden ve kıtalararası ticaretin merkezlerinden biri idi. Güney Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan ipek yolu üzerinde önemli bir iskele olan Beyrut, XV. yüzyılda da Batılı tüccarların buluşma yeri olma özelliğini korumuştur.[10]

XVI. yüzyılın başlarında Beyrut, bölge ile birlikte Osmanlı egemenliğine geçti ve dört yüzyıl devam edecek olan Osmanlı dönemi başladı. Osmanlılar döneminde Beyrut, önceleri Maan hanedanından emirler tarafından yönetilmiştir. Özellikle bu hanedandan Emir Fahreddin zamanında (1595-1634) Beyrut, çok parlak bir dönem yaşamıştır. Emir Fahreddin, Venedikle ilişkileri daha da ileri götürerek şehri bir ithalât ve ihracat merkezi haline getirmeye çalıştı. Birara İtalya'da kalmış olan Emir Fahreddin, buradaki mimariyi taklid ederek saray, kamu binaları ve çeşitli bahçeler inşa ettirip şehri güzelleştirdi. Aslında Levant'ı Osmanlı yönetiminden ayırarak serbest hale gelmek isteyen Emir Fahreddin'in bu amaçla yöneldiği teşebbüsler onu Osmanlı Devleti ile çatışma noktasına getirdiyse de başarılı olamadı ve Osmanlı yönetimi duruma egemen oldu.

XVII. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi'nin Beyrut hakkındaki gözlemleri bu şehrin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi Beyrut'ta içerisinde 2600 evin bulunduğu bir kalenin varlığından, manastırdan camiye dönüştürülmüş Ulu Cami'de kırk elli yerde ders yapıldığından, süslü ve güzel bir cami olan Asaf Paşa Camii'nin dışında Mir Münzir Camii ile Amir Camii'nin başlıca camiler olduğundan söz etmesinin yanısıra burada onyedi medrese, sekiz sıbyan mektebi, dört hamam, yedi çeşme, üçyüz dükkan, kırk kahvehane ile sekiz ticaret hanından haber vermektedir.[11] Evliya Çelebi'nin üslûbu dikkate alınarak verdiği bu bilgiler abartılı kabul edilse bile, bu çağda Beyrut'un imar, sosyal durum ve ekonomik konumu hakkında genel bir çerçeve çizmeye imkân verdiği rahatlıkla söylenebilir.

1697 yılında Maan hanedanının mensupları öldürülünce, mevcut feodal yapı içerisinde Lübnan emirliği Şihab ailesinin eline geçti ve bu aile 1840 yılına kadar bölge ile birlikte Beyrut'u da egemenliğinde tutmayı başardı. Osmanlılar dönemindeki Beyrut'un ikinci önemli yönetici ailesi Şihablar oldular. Şihab ailesinin yönetimi döneminde de, Emir Fahreddin'in yaptığı gibi ihtiras sahibi emirler Babıâli'den bağımsız olmanın peşinde koştularsa da, Osmanlı egemenliği XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar ciddi bir sarsıntı geçirmedi. Bu yüzyılda bölgede Trablus'tan sonra en kalabalık şehir olan Beyrut, 1768 Osmanlı -Rus Savaşı'nın Akdeniz'e sıçraması üzerine, Suriye'de Şeyh Zahir ve Mısır'da Bulutkapan Ali Bey isyanlarından istifade etmek isteyen Ruslar, isyancıları teşvik ve tahrik amacıyla İskenderiye ve Hayfa sularına birer donanma göndermenin yanında Beyrut'u da topa tutarak 22 Haziran 1772'de karaya asker çıkardılar. Ne var ki, şiddetli bir mukavemetle karşılaşan Ruslar, Beyrut'tan çekilmek zorunda kaldılar.[12]

XIX. yüzyıl, Ortadoğu'nun diğer şehirleri için olduğu gibi Beyrut için de son derece önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bir yandan siyasal çatısı altın-

da yeraldığı Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gerileme ve zaaftan etkilenirken, diğer yandan çağın güçlü emperyalist devletlerinin (Düvel-i Muazzama) gerçekleştirmeye çalıştıkları "Sanayi Devrimi"nin ihtiyaç duyduğu ham maddeleri denizaşırı ülkelerden temin etmek ve doyum noktasına varan Avrupa piyasaları dışında pazarlar bulmak amacıyla yöneldikleri dünyayı paylaşma ve sömürgeler edinme politikalarından etkilenmiş ve bu çerçevede Avrupa devletlerinin çatışma alanı olmuştur.

Osmanlı Saltanatı'na bağlı Mısır eyaletinin XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Mehmet Ali Paşa (ö.1848) yönetiminde gerçekleştirdiği gelişme XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında taşranın merkeze karşı ayaklanması ve nerede ise merkezdeki (İstanbul) iktidarın yıkılmasına yolaçıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın mağrur halefi, oğlu İbrahim Paşa, Avrupalı emperyalistlerin de destek ve teşvikiyle 1831'de harekete geçti ve Beyrut ile birlikte tüm bölgeyi egemenliğine aldı. 1840 yılına kadar Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde kalan Beyrut'tan Mısırlı işgal güçlerinin çıkarılması için Osmanlı, İngiliz ve Avusturya müttefik donanmasının şehri bombalaması burasını harabeye çevirmiştir. Yıllardır devam eden Osmanlı-Mısır uyuşmazlığı, Mısır valiliği M.Ali Paşa'da kalmak ve öldükten sonra oğullarına geçmek şartiyle halledildi. Böylece Suriye ile birlikte Beyrut da yeniden Osmanlı Yönetimine geçti.[13]

1841'den itibaren Beyrut, burada yaşayan Hıristiyan Marunîler ile, Müslüman olmakla birlikte Ehli Sünnet dışında farklı bir inanç ve amel sistemine sahip Müslüman Dürzîler arasında, özellikle yönetim konusunda çıkan iç çatışmalara sahne olmuştur. Aslında günümüzde dünyanın en istikrarsız şehirlerinden biri olan Beyrut'un içinde bulunduğu kan ve göz yaşı ile yoğrulmuş üzücü durumunun özünde tarihî gelişmelerle desteklenen sosyal özellikleri yatmaktadır. Birbirinden farklı inanç sistemlerine mensup kabile birimlerinden oluşan sosyal yapı, tamamen karmaşık ve kozmopolit bir görünüm arzetmektedir ki, bunun kökleri XX. yüzyılın gerilerine gitmektedir. Marunîler ile Dürzîler arasındaki rekabet, İngiltere ve Fransa'nın teşvik ve tahrikleri sonucu kanlı çatışmalara dönüşmüş, söz konusu devletler bölgede nüfuz tesis etmek için bu unsurların bazı taleplerini adeta istismar etmişlerdir; tıpkı bugün olduğu gibi!.. Özellikle karma köylerde görülen çatışmalar sebebiyle Beyrut, buralardan göç edenlerle dolup taşmış ve bunun sonucu olarak da bu çağda bir nüfus patlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. 1846 yılında bölgede, Batılı güçlerin baskısı sonucu yeni bir yönetim tarzı kurulmakla birlikte, yine Batılıların desteğiyle çıkan çatışmalar sebebiyle başarılı olamamıştır. 1860 yılında Dürzîler ile Marunîler arasında kanlı çatışmaların yeniden patlak vermesi, Batılı güçlerin olaya müdahale etmesine imkân vermiştir. İstanbul hükûmeti ile beş büyük devlet (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya) arasında 19 Haziran 1861'de imzalanan bir protokolle Beyrut'un da içinde yeraldığı Cebel-i Lübnan'ın idare rejimi yeniden düzenlendi. Burasının Suriye Vilâyetinden ayrılarak doğrudan İstanbul'a bağlanması, idarecinin beş büyük devletin de kabul edeceği bir Osmanlı Hıristiyanı olması; Marunî, Dürzî, Rum ve Müslüman temsilcilerin yeraldığı bir Yönetim Konseyi'nin teşkili kararlaştırıldı.[14]

1861'de Avrupalı devletler ile varılan mutabakat sonunda teşekkül eden idare rejimi, 1888'e kadar uygulamada kaldı ve bu tarihte Beyrut'ta yeni bir vilâyet kurularak buraya Lazkiye, Trablus, Akka ve Nablus sancakları bağlanarak Beyrut vilâyeti doğrudan Dahiliye Nezaretine bağlandı.[15] Yeni rejim, 7 Ekim 1918'de Osmanlı kuvvetlerinin şehirden ayrılmalarına kadar devam etmiştir.

Beyrut'un ekonomik ve düşünce hareketleri alanında bölgedeki öneminin artması, özellikle 1860'lardan itibaren ortaya çıkmış olmakla birlikte 1830'lu yılların başından sonra uluslararası ticarette etkinliğinin arttığı gözlenmektedir. Bölgenin önemli bir iskelesi olarak hizmet gören Beyrut'a 1842 yılında 15 İngiliz gemisi yük getirmiş iken, bu sayı 1861'de 57'ye yükselmiştir. Diğer taraftan 1842'de 2000 ton olan yük miktarı 1861'de 27000 tona ulaşmıştır.[16]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa misyoner faaliyetleri ile düşünce alanında gözlenen gelişmelerle dikkatleri çeken Beyrut'un oynadığı en önemli rol, İslâm dünyasında milliyetçi düşüncelerin ilk kez ortaya çıktığı ve geliştiği şehir olmasıdır. Diğer yandan Osmanlı yönetimine karşı Arap milliyetçiliği akımının Batılı ülkelerin desteğinde burada gelişmiş olduğu da görülmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın işgali ve idaresi döneminde, Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesinde doğrudan etkilerini gözlemekte olduğumuz Amerikan, Fransız ve İngiliz misyoner okullarının açılmasına izin verilmesi ve misyoner faaliyetlerin artması Beyrut'u giderek Ortadoğu'nun düşünce merkezlerinden biri haline getirmiştir. Romalılar ve Bi-

Emir Beşir Caddesi'nin 1906'daki görünümü. Sağda St. George Maruni Kilisesi.

1870 Beyrut'u (Foto: L. Bonfils)

zanslılar dönemlerinde burada kurulan hukuk okulları sayesinde oynanan rol, XIX. yüzyılın ikinci yarısında misyoner okulları ile bir bakıma diriltilmek istenmiştir. Bölgenin önemli merkezlerinden Zahle, Şam ve Halep'in yanısıra Beyrut'ta da 1831 yılında açılan Fransız Cizvit misyonerlerinin okullarını, bu şehre ilk defa 1819 yılında gelen Amerikan Protestan misyonerleri tarafından kurulan kolejler takip etmiştir. Özellikle Cizvitlerin Saint-Joseph Üniversitesi (1875) ile Amerikan misyonerlerinin daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi (1920) adını alan Suriye Protestan Koleji (1866), Osmanlı yönetimine karşı Arap milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesi, Fransız İhtilâli'nin siyasal düşüncelerinin bölgeye aktarılması, Arap bilincinin oluşturulması, basımevlerinin tesisi, çeşitli gizli cemiyetlerin kurulması gibi gelişmelerde son derece büyük rol oynamışlardır.[17] Beyrut'ta, Cizvitler, Protestanlar ve diğer misyonerler tarafından açılan okullarda Arapça metinler ve kitapların yerine Fransızca, İngilizce veya bunlardan yapılan çevirilerin kullanılıyor olması, İngilizce ve Fransızca eğitim yapılması ve öğrencilerin Hıristiyan olmaları Batı düşünce kalıplarının İslâm dünyasına bu şehirden nüfuz etmesini sağladığı söylenebilir.[18] Cuinet'nin verdiği bilgilere göre

Beyrut Amerikan Üniversitesi (1900).

Beyrut St. Joseph Üniversitesi (1900).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Beyrut merkez sancağında toplam 612 okul bulunuyordu. Bunlardan 24'ü yüksek, 20'si orta ve 564'ü de ilkokul düzeyinde idi. Ve 16365'i erkek, 6892'si kız olmak üzere toplam 23257 öğrenci eğitim-öğretim görüyordu.[19] Bu sayılar dikkate alındığında söz konusu dönemde Beyrut'un eğitim ve öğretim alanındaki durumu ve önemi rahatlıkla ortaya çıkmış olur.

Fransız, İngiliz ve Amerikan misyonerleri Beyrut'ta sadece eğitim kurumları açmakla yetinmemiş, burada basın ve yayın faaliyetlerinin başlamasında da etken olmuşlardır. Bu itibarla Beyrut, bölgede basın ve yayın faaliyetlerinin başladığı ilk yer olmuştur. 1853'te Malta'da bulunan Amerikan basım misyonu buraya taşınmıştır. Bölgenin ilk gazetesi olan "Hadikatü'l Ahbar", Halil Huri tarafından 1858'de burada yayımlanmaya başlanmıştır. Halil Sarkis tarafından yayımlanmaya başlanan ve Yakındoğu'da reform taleplerini dile getiren "Lisanü'l -Hal" adlı gazete de 1878 yılında Beyrut'ta yayımlanmış bulunmaktadır.[20] XX. yüzyılın başlarında Beyrut'u ziyaret eden Babanzade ismail Hakkı Bey, burada yirmibeş kadar günlük ve haftalık gazete ve mecmuanın yayımlandığını belirtmektedir.[21]

Diğer taraftan XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Beyrut, siyasal amaçlı örgütlenmeler bakımından da dikkat çekmektedir. Batı kalıplarına göre pek çok edebiyat, sanat ve siyasal amaçlı cemiyet kurulmuştur. 1847'de Amerikan misyonerleri tarafından kurulana "Sanat ve İlim Cemiyeti" ile "Suriye Cemiyeti" burada kurulmuş ilk cemiyetlerdirler. 1850 yılında Cizvit papazları tarafından "Doğu Cemiyeti", 1857'de "Suriye İlim Cemiyeti" kurulmuştur. Bunların yanında "İncil Cemiyeti" (1860), "Farmason Cemiyeti Filistin Mahfili" ile "Lübnan Mahfili", "Genç Hıristiyanlar Cemiyeti" (1869) ve "Zöhretü'l Adab Cemiyeti" (1872) gibi örgütler de burada faaliyete geçmişlerdir.[22]

Suriye Protestan Koleji'ndeki gençler tarafından 1875'te Beyrut'ta kurulan ve Osmanlı yönetiminden ayrılmak isteyen Hıristiyan Arapların biraraya geldiği bir örgüt olan "Beyrut Gizli Cemiyeti", Arapların Osmanlı yönetimine karşı ayaklandırılması ve Arap milliyetçiliğinin geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. 1880'lerde Beyrut'ta ve bölgedeki diğer şehirlerde, Avrupa Farmasonlarının etkisinde olan bu cemiyet tarafından hazırlanan ve Beyrut duvarlarını süsleyen ihtilâlci afiş ve bildiriler-

Beyrut'ta Şehitler Meydanı (1973).

de Türk düşmanlığını kışkırtarak Arapları II. Abdülhamid yönetimine karşı harekete çağırıyor, bağımsız ve lâik bir Arap devleti düşüncesi işleniyordu.[23]

Siyasal amaçlı örgütlenmeler XX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. 1908 Jön Türk ihtilâlinden sonra doğan hürriyet havası içerisinde Osmanlı Devleti'nin başkentinde ve vilâyetlerinde birden yeni yayınlar ve cemiyetler çoğalmıştır. Beyrut'ta adı "General Reform Society for the Vilayet of Beirut" (Cemiyyet-i Beyrutu'l-İslahiyye) olan bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin 42 Müslüman, 16 Rum Ortodoks, 10 Marunî, 6 Rum Katolik, 2 Latin ve Protestan, 2 Ermeni Katolik, 2 Latin ve 2 Yahudi üyesi vardı. Cemiyetin yürütme komitesi "Le Réveil" adlı bir mecmuayı yayınlamıştır.[24] Osmanlı Devleti'nin en faal milliyetçi örgütü olan bu cemiyetin İslahat Komitesi, 1913 yılında yayınladığı bir İslahat tasarısında bazı talepleri dile getirmiştir: Mahalli yönetimin temsilî yerel bölümlere ayrılması, Arapçanın mecliste Türkçe ile aynı düzeyde geçerli dil olduğunun kabulü, askerlerin kendi vilâyetleri dışında hizmete mecbur edilmemesi önemli talepleri idi. Bu taleplerle Cemiyet, bölgede Ademi Merkeziyet istiyordu.[25]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Beyrut'ta görülen milliyetçi düşüncelerin Osmanlı yönetimine karşı gelişmesinde misyoner okulları çeşitli örgütler ve basın kuruluşlarının yanısıra burada bulunan Batılı ülkelerin konsoloslukların da önemli etkisi olduğu belirtilmektedir.[26] Bu yıllarda Beyrut'ta Almanya, İngiltere, Avusturya, Belçika, Danimarka, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Yunanistan, İtalya, Hollanda ve Rusya'nın başkonsoloslukları vardı.[27]

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi Beyrut, XIX. yüzyılın ikinci yarısında çok canlı bir düşünce hayatının ve siyasal yönelişin içinde yeralmış bulunmaktadır. Bu entellektüel canlılığı ekonomik alandaki gelişmeler tamamlamıştır. 1888-1894 yılları arasında Beyrut limanının inşa edilmesi ithalât, ihracat ve uluslararası ticaretin gelişmesinde etken olmuştur. 1895'te şehrin bir demiryolu hattı ile Şam'a, karayolları ile de etraftaki şehirlere bağlanması Beyrut'un bölgedeki önemini artırmıştır.

Az önce belirtildiği gibi, 1888 yılında bağımsız bir vilâyet haline getirilerek Dahiliye Nezareti'ne bağlanan Beyrut'ta, bu tarihlerde 23 cami, 30 han, 5 hamam, 10 devlet binası, 38 kilise, 8 katedral, 2 singog, 6 hastane, 30 eczane, 5'i Müslümanlara ait 24 mezarlık, 30 pazar, 25 otel, 3 gazino, 55 kahvehane, 20 matbaa, 12 kitapçı, 20 banker, 10 araba şirketi ve 2 park bulunuyordu.[28] Cuinet'nin verdiği bu rakamlar

şehrin gelişmişliği ve sosyal yapısı konusunda kabaca bir resim çizmektedir. Ayrıca bu yüzyılda Beyrut'un gelişmesini nüfustaki artışta da izlemek mümkündür. Yüzyılın başlarında 10.000 olan şehir nüfusu, XIX. yüzyılın ortalarında 46.200'e (1860), 1895'te 120.000'e yükselmiştir. Toplam nüfusun 36.080'i Müslüman, 39.400'ü Katolik, 37.300'ü Ortodoks ve 7220'si de diğer dinsel gruplara mensup bulunuyorlardı. Beyrut vilâyetini meydana getiren beş sancaktan biri olan Beyrut sancağı genelinde ise nüfus 171.661 kişi olup bunun 64.163'ü Müslüman, 57.769'ü Katolik, 47.882'si Ortodoks ve 8.000'i de diğer dinsel gruplara mensup idiler.[29]

1. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin ve aynı cephede savaşa giren imparatorlukların çöküş sürecini tamamlayan bir gelişme olmuştu. Diğer cephelerde olduğu gibi Filistin cephesinde de Osmanlı-Alman kuvvetleri İngiliz ve Fransız birlikleri karşısında tutunamamış ve bölgeyi boşaltmak zorunda kalmışlardır (7 Ekim 1918). Osmanlı kuvvetlerinin bölgeden tahliyesinden hemen sonra Fransız birlikleri bölge ile birlikte Beyrut'u da işgal ettiler (8 Ekim 1918) ve burada askerî bir yönetim kurdular.

16 Mayıs 1916 tarihinde yapılan Sykes-Picot gizli paylaşım antlaşması doğrultusunda Fransa ve İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sonunda bölgeye fiilen yerleşmeleri ve bu gizli antlaşmayı bilfiil yürürlüğe koymalarını izleyen Londra ve San Remo konferansları sonunda (1920) bölgenin bu iki devlet arasında paylaşılmasını ve "manda" yönetimleri altına konulmasını sağlayan antlaşmanın imzalanmasıyla Beyrut, Fransız "manda"sı altına konan arazinin (Levant) yüksek komiserlik merkezi oldu. Ardından cumhuriyet şeklinde örgütlendirilen "Büyük Lübnan"ın ve 1926'da ilân edilen Lübnan Cumhuriyeti'nin başkenti olarak kaldı. Lübnan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra da (1943) başkentlik niteliğini sürdürdü.

Fransız manda yönetiminin merkezi olarak fonksiyon gördüğü yıllarda burada gerçekleştirilen bazı alt yapı yatırımlarıyla Beyrut'un bölge ve uluslararası ticaret alanındaki önemi ve rolü giderek artmıştır. Şehri bölgedeki diğer şehirlere ve Bağdat'a bağlayan karayollarının yapılması, limanın kapasitesinin geliştirilmesi, uluslararası bir hava alanının yapılması, finans kurumların buraya yerleşmeleri, turizm yatırımlarının yapılması şehrin etkinliğini arttırmıştır. Bu gelişmelere rağmen Beyrut'un asıl gelişmesi Lübnan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanıp Fransız birliklerin buradan ayrıldığı II. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur.

SONUÇ: Şehirlerin sosyal ve ekonomik bakımdan tarih süreci içerisinde çizdikleri seyir çizgisi, büyük oranda, bulundukları coğrafî mevkiin konumu ve stratejik bakımdan oynadıkları rolle yakından ilgili bulunmaktadır. Bugün Ortadoğu'nun en karmaşık ve içinden çıkılamaz bir problemler yumağının içerisine batmış gözüken Beyrut'un tarihsel/sosyal seyri de bize farklı bir tablo sunmuyor. Tarihten bu yana pek çok siyasal gücün egemenliğine giren Levant'ın iskele şehri ve ticaret merkezi Beyrut'un XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu'da milliyetçi nitelikli siyasal hareketlerin gelişmesinde oynadığı rol ve ortaya koyduğu kozmopolit sosyal yapısı bugünün sorunlar yumağında bazı ipuçları yakalayabilmemize imkan vermektedir. Özellikle 1970'li yıllarda Beyrut'un karşı karşıya kaldığı hızlı gelişme ve olayları anlamak için bu tarihten önceki sosyal gelişmeleri bilmeyi gerektirmektedir.

Şehitler Meydanı'nın 1900'deki görünümü.

[1] Bk. Nina JİDEJİAN, *Beirut. Through The Ages*, Beirut 1973, s.20.
[2] Aynı eser, s.20-28.
[3] J. Hell, "Beyrut", *İslâm Ansiklopedisi* (İA), II, s.587.
[4] Bk. Jidejian, s.41-77.
[5] Bk. N. Elisséef, "Bayrût" *Encyclopedia de l'Islam* (EI), Deuxième edition, Leiden, I, 1171.
[6] Jidejian, s.47 vd.
[7] Bk. J. Hell, "Beyrut", *İA*, II, 587; Jidejian, s.59-77.
[8] Elisséef, "Bayrût", *EI*, I, 1172. Şam askerî bölgesine altı şehir bağlı bulunuyordu: Bâniyas, Dârayya, Saydâ, Beyrut, Trablus ve Arkah.
[9] Bk. J. Hell, "Beyrut", *İA*, II, 578; Joseph-Tuossaint Reinaud, *Géographie D'Eboulféda*, Tome: II/2, Paris 1883 baskısından yeniden yayımlanan Fuat Sezgin, Frankfurt 1985, s.25-26.
[10] Elisséef, "Bayrût", *EI*, I, 1772.
[11] Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname, (Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin)* (Haz.: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1982, s.172-174.
[12] Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, 1. Bölüm, 2. Baskı, Ankara 1978, s.403:, [Wm. Persan], "The Russian Occupations of Beirut. 1772-74", *Assian Affairs*, 42(3/4), 1955 s.275-286.
[13] Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, (1789-1856), V. Cilt, 4. Baskı, Ankara 1983, s.200-201.
[14] Bk. M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, 10(40), Ekim 1946, s.641-703.
[15] Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, New York 1976, s.26.
[16] Charles Issawi, "British Trade and The Rise of Beirut. 1830-1860", *International Journal of Middle East Studies*, (8), 1977, s.91-101.
[17] Bk. Abid Al-Maranyati and others, *The Middle East: Its Gouvernments and Politics*, California 1972, s.207; Zeine, s.36, 40, 43-45.
[18] Beyrut'ta XIX. yüzyılın ikinci yarısında bulunan okullar için bk. "El-Me'arif fî Beyrut", *El-Muhtataf*, 7(7), 1883, s.385-395; Philippe Hitti, *A Short History of The Near East*, Princeton 1966, s.226-227.
[19] Bk. Vital Cuinet, *Syrie Liban et Palestin*, Paris 1896, s.21-23.
[20] Zeine, s.50; Ph. Hitti, *History of The Arabs*, HongKong 1970, s.748-749.
[21] (Hakkı Bey Bâbân Zâde), "De Stamboul'â Bağdad: Nots d'un homme d'Etat Turc", (Terc. R.T.-R.M.), *Revue du Monde Musulmane*, (14), 1911, s.189-191.
[22] Bk. "El-Me'arif fî Beyrut", *El-Muhtataf*, 7(7), 1883, s.385-395.
[23] Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, İstanbul 1982, s.67-69; Zeine, s,51-52; Jawad Boulos, *Les Peuples et les Civilisations du Proche-Orient*, T.V, Paris 1968, s.239-242.
[24] Bk. Zeine, s.82-88.
[25] Mim Kemal Öke, s.150.
[26] Bk. Zeine, s.55.
[27] Cuinet, s.23.
[28] Bk. Aynı eser, s.56-57.
[29] Bk. Aynı eser, s.13-14, 52.

KİTABİYAT

Bir Yayıncıya Göre *Felâketlerimizin Esbâbı*

Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak Felâketlerimizin Esbabı*, Dersaadet Kitabname-i İslâm ve Askerî Bâbıâli Caddesi 46, 1332, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı.

İNGİLİZ düşünür ve tarihçisi Arnold Toynbee, daha gelişmiş bir uygarlık karşısında takınılan tavırları *Zealot* ya da *Herodian* olmak üzere iki ana ulama ayırmaktadır.

Şöyle demektedir Toynbee:

"*Zealot*, bilinmeyenden teklifsizce kaçan; yabancı birisi karşısına son model silâhlarla çıkıp, üstün taktiklerle savaşa giriştiğinde ve bu karşılaşmada durumu kötüye gittiğinde, kendi geleneksel savaş taktiğini titiz bir biçimde uygulayan insandır."[1]

Herodian ise, "bilinmeyenin tehlikesinden korunmak için en etkin yolun sırrını keşfetmekte yattığı ilkesine göre hareket eden; kendisinden hünerli ve daha iyi silâhlanmış olan birisiyle karşılaştığında geleneksel savaş taktiğini unutarak düşmanının taktik ve silâhıyla savaşmayı öğrenen insandır."[2]

Anlaşılacağı gibi, *Zealot* kişi, çekince karşısında kafasını kuma gömen devekuşunu andırmaktadır. O, artık çoktan ölmüş bir uygarlığın taşılı gibidir. Hali kurtaramadığı ve gelecekten de korktuğu için, salt içgüdüleriyle devinerek, umarsız biçimde geçmişe sığınmaktadır.

Atatürk'ün usçu girişimlerine değin, Osmanlıdaki Batılılaşma devinimleri hep *ikicilikli* ve *Zealot* nitelikte olagelmiştir.

Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığırağaçan)'nin *Avrupalılaşmak* adlı yapıtı da bu niteliklerden kendisini yeterince kurtarabilmiş değildir.

İbrahim Hilmi (1880-1963), *Romanya*'nın *Kuzey Dobruca* kesiminde yeralan *Tulça* kentinde doğmuştur.* Öğrenimini *İstanbul*'da tamamlayan yazar, 1896'da *İslâm Kitaphanesi*'ni kurdu. Daha sonra *Kitaphane-i İslâm ü Askerî*'yi; *Cumhuriyet*'ten sonra da *Hilmi Kitapevi*'ni kurarak, 1000 dolaylarında kitap yayımladı.

Avrupalılaşmak adlı yapıtı da *Kitaphane-i İslâm ü Askerî* yayınları arasında çıkmıştır. Yayım tarihi 1332 (1913/1914) olan yapıt, 13 bölüm olarak düzenlenmiştir. Yazar; *Osmanlıların Muzafferiyatı, Tasfiye-i Lisana Muhtaç mıyız, Zavallı Millet, Milletin Kusurları* ve *Türkiye Uyan* adlı yapıtlarında olduğu gibi, bu yapıtında da coşkulu ve ilginç bir kişilik sergilemektedir.

Yazar, bilimsel ve kavramsal bir içerik oluşturma yerine, daha çok kılgıcı ve yararcıdır. 1913/1914'lerin tek temsilcisi olarak gördüğü Avrupa uygarlığına direnmenin olanaksız olduğu görüşündedir. Şöyle der:

"Bu medeniyete mukavemet etmek isteyenler er geç eziliyor, kuvvet ü haşmeti önünde her hükûmet serfürû ediyor." (s.161)

"Bugün, bu medeniyetten daha yüksek, daha kuvvetli bir medeniyet bulunsaydı, onu iktibasa çalışırdık." (s.160)

Kurtuluşumuz için Avrupa uygarlığına, Avrupa uygarlığını *iktibas* için de "bize birkaç cesur inkılâpçı lâzımdır" (s.161) diyen yazar; kimi öneri ve eleştirilerinde hayli köktenci gözükmesine karşın, sıra kadının toplumsal konumuna, giyim ve kuşamına, erkekle olan ilişkilerine ve dinsel konulara geldi mi, kurtuluşu *Devr-i Saadet* denen o düşlemler evrenine sığınmakta bulmaktadır.

182 sayfalık yapıtının önsözünde yazar; "Tanzimat-ı Hayriye'den 75 sene sonra Avrupalılaşmanın lüzûmuna dair bir eser yazmak ihtiyacını hissetmek memleket için ne elîm bir nişâne-i tevakkuf ve tedennîdir" (s.3) diye yakınmaktadır.

Tanzimat'tan 75 yıl değil, tam 151 yıl sonra bile Avrupalılaşmak yolunda alınan mesafenin bir arpa boyunu pek de geçmediğini görmediği; sözünü ettiği o *cesûr devrimcinin* doğmasına karşın, değerinin bilinmediğine tanık olmadığı ve o devrimcinin çağdaşlaşma yolunda kurduğu hemen tüm kurumların kapatılışlarının acısını yaşamadığı; özellikle lâikliğin ayaklar altına alınması sonucu çığ gibi artan ve *Okoume ağacı levhalarında mucizeler keşfeden*,[3] inek

dalaklarında ibret levhaları vehmeden,[4] *karpuz çekirdeklerinden okuduğu dualarla şükreden* Hurufî tilmizlerinin arasında kalmadığı için kendisine imrendiğimiz *Tüccarzade İbrahim Hilmi*, aslında ne büyük bir sorunla karşı karşıya bulunulduğunu biraz da kavramamış gibi gözükmektedir.

Ama, şu sözler de onundur:

"Medeniyet âsârı gösteremeyen ve tarîk-i medeniyette tevakkuf eden milletler sair müterakkî ve mütemeddîn milletlerin esareti altına girerek hayat-ı millîye ve siyasîyelerine elveda demek mecburiyetinde kalırlar." (s.12)

"Ne boş şeylere, ne cahilâne safsata ve taassuplara kurban olduğumuzu anlayalım. Ben, (kurtuluşu) Avrupalılaşmakta görüyorum. Asyaî ve Şarkî hayatımızla ne şahsiyetimizi ne de istikbâlimizi muhafaza edemeyeceğimize, sönmüş bir medeniyeti tekrar ihya ederek Garb'a tefevvuk edemeyeceğimize katiyyen eminim." (s.4,5)

Yazar, eleştirilerini özet olarak şöyle sıralamaktadır:

I. "Biz Şarklıların ve Müslümanların en derin hastalığı işleyememek, hareket edememektir. Adem-i hareket, en büyük maraz-ı içtimâiyemizdir. Bizi çürüten, bünyemizi yiyip kemiren hastalık, hareketsizliktir. Hareket eden bir hayat canlanır, evvelce yapılmış şeyleri kendine kâfi görmez, yeni yeni ihtiraata, inkılâbata ihtiyaç gösterir, değişmek, değiştirmek ister. Hareketsizlik ise, daima yeni yapılan şeylere muarız olur." (s.10)

II. "Eğer Osmanlılar devr-i istilâ ve ittilâlarında gösterdikleri kuvvet ü satveti idame edecek umumî bir medeniyet vücuda getirseydiler, hiç şüphesiz Avrupa'nın yarısını, Asya ve Afrika'nın büyük bir kısmını fethederek asırlarca bir saltanat-ı muhteşeme ile hâkimiyetlerini idame eder ve bugünkü izmihlâle katiyyen uğramazlardı." (s.14)

"Eğer fütuhat-ı cihangirâneye biraz fasıla vererek kendilerini ulûm ü fünûna kaptırarak eski medeniyetleri, bilhassa Yunan, Roma, İran ve Arap medeniyetlerini ihyaya çalışsaydılar, bugün Şark'ta ve ihtimal Garp'ta daha parlak, daha ceyyîd bir medeniyet-i Şarkîye ve Türkî'ye vücuda getirirler, Garb'a değil, bütün kâinata bir hâkimiyet-i maneviye ile hükümran olurlardı." (s.28/29)

III. "Eslâfımızın en büyük hatası, İslâm dininin basit ahkâmını dallandırıp budaklandırması, bütün umur u hususat-ı hayatiyemize dahi teşmil eylemesidir." (s.15/16)

"Yatmaya, kalkmaya, oturmaya, gezmeye, giyinmeye, düşünmeye, öksürmeye, ağlayıp gülmeye varıncaya kadar en küçük harekâtımız, en küçük teşebbüsümüz, en basit düşüncelerimiz dine uydurmak istenileceği için hem cereyan-ı hayat pusulası şaşırılmış, hem de bu kadar dal budak saran dine olmadık ahkâm, olmadık bid'at ü türrühat karıştırılmış ve sonra cahil hocaların elinde Şark'ın bin türlü rivayât ü hurafâtıyle hikâyat ü İsrailiyyatı ile öyle bir hale gelmiştir ki, artık dünyada harr ü mekruh olmayan, günahı bulunmayan hiçbir şey kalmamaktadır." (s.16)

İşte, eski *CIA Uzmanı Bay Graham Fuller*'lerin tereciye tere satmaya kalkarcasına "İslâm'ın bir de özel yaşamda yeri var ki, o ayrı bir konu ve her zaman teşvik edilmelidir"[5] diye göklere çıkardıkları dinsel davranışların insan yaşamıyla böylesine içiçe geçmesi karşısında, "cahil hocalar, Müslümanları o hale getirdiler ki, düşünmekten, çalışmaktan, hareketten, her şeyden mahrum koyun sürüsüne döndürdüler. Terakkî ve medeniyete düşman ettiler. Gözlerini kapadılar, bütün saadet ü selâmetlerini namaz ve niyazda, cami ve tekyede veya garet ü ganimette arattılar. Gaye-i âmâl ü istikballerini hep ahret fikriyle ohşayarak, dünyalıklarından, medeniyetten nefret ettirdiler. Birisi aracık serbest düşünse, terakkî yoluna gitse, derhal Hicaz'daki muhit-i içtimâîye, vakt-i saadetteki hayata uymadığı ve binaenaleyh, menafî-i şer'-i şerîf olduğu ileri sürülerek daha fikr-i terakkî, hiss-i teşebbüs doğmadan boğulmaya çalışıldı." (s.24/25)

"Ve böylelikle her türlü harekat-ı müteceddidane, efkâr-ı serbestâne ve inkılâbiye öldürüldü. Her İslâm kader ü tevekkül hikâyeleriyle ve hayatını boşu boşuna öldüren itikadat-ı sathiyeyle düşüncesiz, kaygusuz, hissiz, intizamsız bir hayat-ı miskinâne ve mütevekkilâneye kapılıp gitti." (s.25)

IV. "Türklerin en büyük hatası, Avrupa'ya yayıldıkları zaman Avrupalılaşmamaları, büsbütün Asyalı kalmalarıdır. Avrupa'ya akın etmeye çıkmış gibi hareket ettiler. İstilâ ettikleri toprağa yapışıp kalmadılar. Koca ülkeler üzerinde çadır kurup oturdular. Avusturya ve Macaristan şehirlerinde bile Hicaz, Şiraz, Çin hayatını yaşattılar." (s.29)

"Peşte'de, Romanya'nın bir kısmında, Belgrad, Atina, Sofya'da asırlarca Asya'nın, Arabistan'ın Bedevî hayatı ile demgüzâr olduk." (s.32)

V. "Arabistan'dan, İran'dan ne aldıksa hepsini haliyle bıraktık. Hatta kelimat-ı Arabî ve Farisîyeyi bile lisanımıza maledercesine değiştirmedik. Hiçbir lisanda görülmedik garabete düştük. Üç lisanın kavaidine tâbî', teslisli bir lisan-ı garîb vücuda getirdik. İtikadât-ı diniyemizi lisan-ı Arap'a, lisan-ı edebiyatımızı da İran'a müftekır bıraktık." (s.32)

VI. "Dünkü Şark meselesi Türklerin Avrupa'dan Asya'ya atılmaları demekti. Bugün Şark meselesi, Anadolu topraklarının Avrupa devletleri arasında şimdi iktisaden ve bilahare de siyaseten taksimi demektir." (s.34)

"Avrupa'da altı asır saltanat sürmüş koca bir İmparatorluk Asya'ya nakledliyor. Artık şu acı hakikat önünde biraz titremeyecek miyiz? Bir hiss-i millî ü vatanî ile içine gömüldüğümüz taassub-i cahilâneden sıyrılmaya, hayat-ı içtimâiye-i sefilânemize karşı ilân-ı isyana cür'et edemeyecek miyiz?" (s.39)

VII. "Asırlardan beri Osmanlıların düçar oldukları felâketlerin esbabını biraz da aile hayatında aramak lazımdır. Bizim bugünkü aile hayatımız ile hayat-ı içtimâiye-i millîyemizin ilelebet devamını ümit edemeyiz." (s.63)

Osmanlı ailesinde "herkes birbirine yabancı olarak yaşar. Eve bir erkek gelirse ve bu erkek zevcin taallûkatından veyahut ehibbasından biri bulunsa bile, yine merdivenden yukarı çıkarken evin içine oldukça zararlı bir hayvan girmiş gibi o anda oda kapıları kapanır, kadın ve kız namına ne varsa çil yavrusu gibi dağılır. Erkekle erkek, kadınla kadın konuşur, birarada içtimaîyi hayat katiyyen vuku' bulmaz." (s.53,54)

"Bu hayat-ı ailede kaygusuzluk, duygusuzluk, geçimsizlik esastır. Fikir, gayr-i münkeşiftir. Fakr ü zaruret hâkimdir. Hiss-i millî, hiss-i vatanî sönüktür. Görenek ile itiyat ile hiss-i dinî ve taassup ziyadedir. Fakat ekseriyya bu terbiye-i diniyye de hissî ve ilmî değildir." (s.54)

Oysa, "bugünkü medeniyetin esası, terakkî ü kuvvetin temeli aile hayatındadır. Bizim gerek içtimaî, gerek iktisadî, gerek siyasî acz ü zaafımız aile hayatımızın fenalığından neş'et ediyor. Biz aile hayatını düzeltmedikçe, daha doğrusu Avrupalılaştırmadıkça ne servet-i milliyemiz ne kuvvetli ordu ve donanmamız ne de şerefli bir istiklâlimiz olabilir." (s.59)

Yazara göre, kadın, "hey'et-i içtimâiyyeye" girmeli, "faaliyet ü mesaî-i umumiyyeye" katılmalı ve de onun erkekle "ihtilâtı" mutlaka sağlanmalıdır. Esasen, "Cenab-ı Hakk, insanları yekdiğerine bu kadar yabancı olarak halketmemiştir." (s.66,67)

Öte yandan, aslına bakılırsa, "ihtilâtı menetmek, kadını sımsıkı kafesler içinde saklamak suretiyle ahlâksızlığın

da intişarına mümanaat edilmiş olmuyor." (s.68)

Çünkü, "tabiata, tabiatın ihtiyacatı zaruriyesine hiçbir kanun, hiçbir âdet hâkim olamaz." (s.69)

Tersine, "mekteplerde, medariste, kışlalarda ekseriyya gayr-i tabiî ef'-alin hudûsuna bâdî olur. Bütün Türkiye'yi, İran'ı, Arabistan'ı kaplayan bir âdet-i seyyienin kurbanı eyler. Yirmi beş yaşına kadar her genci istimnâ-i bi'lyed denilen âfetin pençe-i tahribinde zebun eder." (s.69)

"Artık kadına İslâmiyet'in vakt-i saadetinde bahşettiği mevkî-i bülendi, bugünkü Avrupa nisvânının haiz olduğu hukuku bahşetmeliyiz." (s.74)

Yazarımız, "memalik-i Osmanîye'nin Avrupa devlet-i muazzaması arasında iktisaden taksim" edildiğini vurgulayarak, "bu iktisadî taksimin siyasî taksimatla nihayet bulmaması için" (s.102) şu önerilerde bulunur:

"Mülkî ve askerî bol maaşlardan" kaçınarak, aileden hükûmet bütçesine uzanan sıkı bir tutumluluk yoluna girilmesi; okul programlarının "hayatla boğuşacak, mübareze-i hayatta muzaffer olacak, istikbalini bizzat tayin" edebilecek bilgi ve becerilerle kişiyi donatacak tarzda düzenlenmesi; "hayat-ı iktisadiyenin bir şekl-i ictimâî ve millîde tecessüm" edecek biçimde örgütlendirilmesi, en başta köylü ve tüccarların tefecilerin elinden kurtarılmaları; öncelikle "Marmara havzası kabotajının ele" geçirilmesi; yetenekli gençlerin eğitimlerinin yurtdışında yaptırılması; elde bulunan "sanayî-i âdiyenin" hızla "sanayî-i cesîmeye" dönüştürülmesi; tezelden bir "teşvik-i sanayî kanunu" çıkarılarak "idare-i iktisadiyede bir inkılâp vücuda" getirilmesi; bayındırlık işlerine, "şose ve şömendüfer yollarına, liman ve vapurlara pek ziyade ehemmiyet" verilmesi; özellikle "perakende eşya satan İslâm tacirlerinin evlâdının Avrupalılaştırılması ve yeni bir hiss ü fikr" kazanacak biçimde yetiştirilmesi; Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevirilmesi; bir ulusun "yalnızca dinî kitaplarla, ulûm-i âdiyâne muhtasar âsâr ile terbiye-i fikriyesinin inkişafının" olanaksız olacağının bir an önce kavranması... (s. 102, 103, 104, 105, 106, 132, 136)

Avrupalılaşmanın, "zann-ı umumînin" tersine "Firenkleşmek" olmadığını, hele hele "Hıristiyanlığa temayülle" hiç ilişkisinin bulunmadığını; tam tersine, Avrupalılaşmanın "bizim dinimizin kıymet ü ehemmiyetini" (s.40, 41, 180) artıracağını döne döne vurgulayan yazar, sözlerini şöyle noktalamaktadır:

"Cehalet ü taassup! En büyük ve en müşkil zafer, bu kesif tabakatı yarıp geçmekle ihraz olabilecektir. Ve bu sürekli harbin kumandan-ı a'zâmı en büyük ıslahatperverimiz olacaktır! Aramızdan zuhur edecek böyle büyük ıslahatperverler ve içtimâiyyûn sayesinde bir inkılâb-ı içtimaî ü fikrîye mazhar olabileceğiz."

"Ey istikbalin yetiştireceği Reis-i İnkılâp! Benden sana dua: Râh-ı hidayet ü hakikatin daima pâş olsun!" (s.169)□

[1] Arnold Toynbee (Çev. Ufuk Uyan), *Medeniyet Yargılanıyor*, Yeryüzü Yay. İst. 1980, s.180.

[2] Toynbee, *a.g.y.*, s.185/186.

[3] Enis Onat, "7'den 77'de, besmelenin ağaçta 'doğal yolla oluştuğunu' açıklayan Doç. Dr. Hasan Vurdu: Olay Allah'ın Bir Mucizesidir", *Cumhuriyet* Gazetesi, 2 Mart 1990.

[4] "Besmeleli Ağaç'a Farklı Bakış", *Milliyet* Gazetesi, 24 Şubat 1990.

[5] Ufuk Güldemir, Eski CIA Uzmanı Fuller, Değişen Dünyada Türkiy'ye yeni kimlik arıyor: 'Türkiye'nin rolu Ortadoğu'da', *Cumhuriyet* Gazetesi, 26 Şubat 1990.

* *Anadolu Yayıncılık* tarafından yayımlanan *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*'nde yazarın doğum tarihi 1876, doğum yeri ise İstanbul olarak gösterilir. Bu, herhalde gözden kaçmış bir yanlışlıktır.

SÖZCÜKLER: Ser-fürû: Başeğme; *Tevakkuf*: Durma, bekleme; *Tedennî*: Aşağı inme, aşağılama; *Tevkif*: Durdurma, geri bırakma; *Mütemeddin*: Uygarlaşmış olan; *Tefevvuk*: Üste çıkma, yükselme; *İhtirâât*: Görulmemiş araçların, yepyeni makinaların icadı; *Ceyyid*: İyi, hoş, güzel; *Türrehât*: Saçmasapan sözler, hezeyan; *Harr*: Sıcak, sıcaklık; *Menâfî*: Çıkarlar; *Muteceddid*: Yenilenen, yeniden başlayan; *Müfteki*r: Yoksul, görümlü; *Ehibbâ*: Dostlar, arkadaşlar; *İhtilât*: Karışma, görüşme; *Hudûs*: Olma, oluşma,; *Seyyie*: Kötu, fena, gunah; *İstimnâ-i bi'lyed*: El aracılığıyla kendikendini tatmin etme; *Muhtasar*: Kısa, özet; *Âsâr*: Eserler; *İhraz*: Kazanma, erişme; *İçtimaiyûn*: Toplumbilimciler; *Pâş*: Saçan, serpen, dağıtan.

HÜSEYİN KILIÇ

Osmanlı Arşivlerinde Endülüs Müslümanları

Abdelyelil Temimi

Le Gouvernement ottoman et le Problème morisque *El Devletü'l Osmaniye ve kaziyyetü'l moriskîn el Endülisin*, Publications du Centre d'Etudes et de Recherches Ottomans, Morisques, de Documentation et d'Information, Zaghouan, 1989, 60 s. Fransızca + 125 s. Arapça.

VIII. Yüzyıl başlarında İspanya'yı fetheden İslâmlar, burada parlak bir uygarlığın temsilcileri oldular. Toponomi verileri, İslâm kolonizasyon hareketinin sürekliliğini ve yaygınlığını göstermektedir. İslâmlar, Endülüs adını verdikleri bu bölgeye pek çok yeni bitkiler ve meyva ağaçları getirdikleri gibi sulama sistemini de geniş ölçüde düzene soktular. Deve, merinos yetiştirilmesi, yük hayvancılığının geliştirilmesi, su ve yel değirmenlerinin kurulması, zeytinyağı, fayans, çanak-çömlek ve kâğıt üretim tekniğinin sokulması da İslâm uygarlığının katkıları olarak görülmektedir.[1] Bu etkiler mimarlıkta, kubbe ve kemer yapımında, müzik ve edebiyatta da kendini göstermiş; eski Grek kültürünün Avrupa'ya sızmasında Endülüs'te yapılan çeviriler önemli bir rol oynamıştır.[2] Sözün kısası, sekiz yüzyıl kadar süren İslâm egemenliği, İspanya'nın etnik, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısında oldukça derin değişiklikler yapmış[3] ve bu süreç, XV-XVI. yüzyıllarda tam bir felâketle noktalanmıştır. Fernand Braudel'in bir *uygarlık çatışması*[4] bağlamında ele aldığı bu felâketin, bu dramın özünü, bütün Müslümanlar'ın, bu arada Yahudilerin İspanya'dan sürülmesi oluşturuyordu.

1492'de İspanya'nın siyasal birliğini tamamlayan ve Gırnata'yı da ele geçirerek son İslâm kalesini yıkan İspanya kralı Katolik Ferdinand (1452-1516), Hıristiyanlığın amansız bir savunucusu olarak sahneye çıkmıştır. İspanya krallarının resmen kullandıkları "Très Chrétien" (Pek Hıristiyan) sıfatı, bu devletin ideolojisini belirlemektedir. Katolik kralların egemenliği, İspanya tarihinde İslâmlara karşı bir baskı, bir hoşgörüsüzlükle özdeşleşmiştir. Arapça yazılan yapıtlar yakılmış, camiler yıkılmış, halk kitle halinde Hıristiyanlığı kabule zorlanmış, ibadet özgürlüğü oldukça sınırlanmış, doğan çocuklar vaftiz edilmeye sürüklenmiştir. Müslümanlar'ın İspanya topraklarından sökülüp atılması kutsal bir görev olarak kabul edilmişti. Ruhban sınıfının ve Engizisyonun, bütün bu uygulamalarda devlet adamlarının en büyük yardımcıları olduğuna şüphe yoktur. Bu baskı yönetimine karşı zaman zaman direnen ve ayaklanan Gırnata Müslümanlar'ı, XVII. yüzyıl başlarında kesin olarak İspanya'dan sökülüp atıldılar.

İnsanlık tarihinin en ürkütücü trajedilerinden biri olan bu olay, son yıllarda Batı tarihçileri arasında büyük bir ilgi uyandırmış ve bu alanda birçok önemli araştırmalar ortaya konmuştur. Sorunun Osmanlı tarihi açısından önemi ve anlamı nedir? Bunun yanıtını bize Tunuslu tarihçi Abdülcelil Temimi'nin yaptığı incelemeler vermektedir. Temimi'nin bir kitap halinde yayınladığı *Osmanlı Devleti ve Endülüs Müslümanları Sorunu* başlığını taşıyan kitabı, Fransızca ve Arapça olmak üzere iki

bölümden oluşmaktadır. Kitapta yeralan beş inceleme, daha önce *Revue d'Histoire Magrébine*'de Fransızca olarak yayınlanmış bulunmaktadır. Bu beş makale aynı konuyu ele alan ve böylece birbirini tamamlayan bir bütün oluşturmaktadır.

Temimi'nin bu kitabı, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika, Batı Akdeniz, İspanya ve Endülüs Müslümanlar'ına karşı izlediği siyasaya önemli ölçüde ışık tutmaktadır. İspanya'da sürekli bir baskı altında yaşayan Müslümanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Öte yandan İspanyollar da Endülüs Müslümanlar'ına Osmanlıların bu ülkedeki beşinci kolu olarak bakmışlardır.[5] Akdeniz'de ağırlığı gittikçe duyulan Osmanlı Devleti'nin başarıları, Endülüs Müslümanlar'ında direnme gücünü arttırmıştır.

II. Bayezid (1481-1512)'den başlamak üzere Endülüs Müslümanlar'ının, Osmanlı sultanları katında birçok girişimde bulunduğu bilinmekte ve bütün bu gelişmeler arşiv belgeleriyle doğrulanmaktadır. Endülüs Müslümanlar'ının 1541 tarihinde Kanunî'ye gönderdikleri bir şikâyet mektubu, bunların içinde bulundukları koşulları ortaya koymakta, kendilerine karşı yapılan baskıları dile getirmekte ve bunun için yardım istemektedirler. 977 (10 Zilkade/16 Nisan 1570) tarihini taşıyan bir ferman, Kıbrıs adasının fethi için hazırlıklara girişildiğini belirtmekte ve Cezayir beylerbeyine Endülüs Müslümanlar'ına gerekli yardımı yapması için buyruk verildiğini dile getirmektedir. Venedik Arşivi'nde bulunan 1614 tarihli, I. Ahmed (1603-1617)'in Venedik dojuna gönderdiği bir ferman, Osmanlı Devleti'nin sürekli ilgisinin bir başka kanıtı olarak görülmektedir. I. Ahmed'in İspanya'dan gelen Müslümanlar'ı Galata'ya yerleştirdiğini de belirtmek gerekir.

Temimi'nin araştırmaları Endülüs sorunuyla ilgili olarak Osmanlı arşivlerinin önemini ortaya koymaktadır. Bu açıdan gerçi Osmanlı arşivleri, İspanyol arşivleri kadar zengin değildir. Ancak Osmanlı belgelerinin birçok yönden soruna ışık tutacak nitelikte olduklarına da şüphe yoktur. Hattâ bu belgeler, Türkler'in Kuzey Afrika'da yayılmalarına bağlı olarak kalıplaşmış düşünceleri, yargıları değiştirecek özelliktedir. Nitekim Temimi, Türkler'in "Kuzey Afrika'yı plânlı bir biçimde işgal edip sömürgeleştirdikleri, zenginlik kaynaklarını tükettikleri, halkın yaratıcı zekâsını öldürdükleri ve bütün kötülüklerin kaynağı oldukları" biçiminde yapılagelen bir açıklamayı kabul etmemektedir. O, Türkler'i İspanya ve Batı dünyasının saldırılarına karşı Kuzey Afrika'yı koruyan ve bütün bu kıyıların "Hıristiyanlaşmasını" önleyen bir güç olarak görmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Fransızca ve Arapça olmak üzere iki bölümden oluşan kitabın her iki metni arasında ufak tefek ayrılıklar görülmektedir. Sözgelişi I. Ahmed'in Venedik Dojuna gönderdiği fermanın Türkçe metni, makalenin Arapça çevirisi içinde yeralmıştır. Endülüs Müslümanlar'ıyla ilgili araştırmalar konusunda yapılan toplu bir değerlendirmenin *(Les perspectives de la recherche d'histoire morisque)* Arapçası daha ayrıntılıdır ve notlanmıştır. Osmanlı-İspanyol çatışmasının dinsel boyutunu inceleyen makalenin *(L'Arrière plan religieux du duel Hispano-Ottoman au Magreb et le problème morisque)* Arapçasına ek olarak *Mühimme Defterleri*'nden seçilmiş 18 belgenin sureti verilmiştir.

Bu kitap, Türk arşivlerini ve kaynaklarını yakından tanıyan Temimi'nin şimdiye kadar yaptığı çalışmalara yeni bir katkı olarak görünmektedir.

[1] B. Lewis, *Les Arabes dans l'Histoire*, Neuchatel, 1958, 105-118; Xavier de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, 1968, 281-291.

[2] B. Lewis, *Muslim discovery of Europe*, New York-London, 1982; krş. Maxime Rodinson, "Le monde musulman et l'Europe", *Turcica*, XV(1983), 349-363.

[3] Pierre Guichard, "Les Arabes ont bien envahi l'Espagne. Les structures sociales de l'Espagne musulmane", *Annales(Economies-Sociétés-Civilisations)*, 6(1974), 1483-1513; krş. Ingnacio Olagüe, *Les Arabes n'ont jamais envahi l'Espagne*, Paris, 1969.

[4] Fernard Braudel, *La Méditerrangée et le monde méditerranéen* a l'époque de Philippe II, Paris, 1966, II, 118.

[5] André Hess, "The moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth century Spain", *American Historical Review*, LXXXIV (1968).

ZEKİ ARIKAN

Bir Cep Kitabı

DOMİNİQUE JAMEUX
SANAT/ESTETİK
Çeviren: GÖNEN GÜZEY
Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi yayını, İstanbul, 1990, 54 sayfa

KİTABIN aslı "L'Art" Larousse yayınlarından, 120 sayfalık bir cep kitabı. Dört yazar tarafından kaleme alınmış sekiz bölümden oluşuyor. Kitaptan bazı bölümler, Sanat (özet çeviri-Dominique Jameux), Estetik (Dominique Jameux), Sanat Eleştirisi (Jean-René Gaborit), Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim görevlilerinden Gönen Güzey'in Fransızcadan çevirisiyle dilimize kazandırıldı.

İlk bölümde sanatla ilgili tanımlamalar ile sanatın doğayla ve bilimle olan ilişkileri inceleniyor. Anlatımı zenginleştiren bazı özdeyişlere de yerverilmiş. "Sanat doğaya eklenen insandır" Francis Bacon; "Sanat, sanatı gizlemektir" Joseph Joubert; "En üstün sanat, ilk anda farkedilmeyen sanattır." Andre Gide ...

Aynı bölümde sanatın güzellikle karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekiliyor; Sanatın evrenselliği, kalıcılığı ve sürekliliği üzerinde duruluyor. "Sanat kalıcıdır, çünkü genellikle bize kadar fazla kaybolmadan ulaşmıştır. Michelangelo'nun Son Yargı'sına XVI. yüzyıldan beri beğenimiz bir an bile eksilmeden hayranlık duyarız."

Malraux'ya göre ise sanat kaderle boy ölçüşür. "Sanat insanın mirasçısı olduğu geçmişi tanımasına yardımcı olur. Kuşkusuz bu miras aldatıcıdır, çünkü bir çağ ne kadar zalim olursa olsun üslubu bize onun sadece en güzel taraflarını aktarmaktadır. Sanat eserinin en fazla yanıltıcı olduğu an, insana kendi gerçeğini anlattığı andır ve insanlık yokedici bir güç olan kaderden öcünü böyle alır."

İkinci bölüm estetiğin tanımlamasıyla başlıyor: Estetik Yunanca duyarlık anlamındaki "aesthesis" den gelir. Duyarlık ve güzellik araştırmasıdır. Sanatın doğruyla, iyiyle, uyumla olan ilişkilerini inceler. Ayrıca sanat felsefesi anlamına da gelmektedir. Bu bölümde estetiğin Eski Yunan'dan başlayarak günümüze kadar geçirdiği evreler anlatılıyor; Eski Yunan'da ideaların, Ortaçağda din ve felsefenin hizmetinde olan sanat, Rönesansla birlikte işlev kaygısından da kurtulacaktır. Rönesans dönemi mimarı Alberti "Mimarlık" üzerine adlı kitabında "Bir binanın yararlılığından ya da dayanıklılığından çok, onu çekici kılan şeyle ilgilendiğini" belirtir. Yine Alberti'ye göre insan doğaya üç aşamada hükmeder: Necessitas, commoditas, voluptas (ihtiyaç, rahatlık, zevk). Alberti için güzellik concinnitas'dır (uyum), yani tüm parçaların en uygun yeri almış olmasıdır, öyle ki artık bir şey eklemek veya çıkarmak, bu uyum bozulmadıkça mümkün değildir.

Kant ise güzeli yüceden ayırır: Yüce karşısında küçüklüğümüzü farkettiğimiz için acı duyarız, oysa güzellik haz verir.

Estetik ile ilgili olan bölümde Hegel'den Kierkegaard'a, Schopenhauer'e, Nietzche'den Lalo'ya, Croce'ye kadar birçok düşünür ya da estetikçinin gö-

rüşleri kısaca özetlenmiş.

Üçüncü bölümde ise sanat eleştirisinin Leonardo da Vinci'den günümüze kadar geçirdiği tüm evrelere değinilmiş.

Kolay anlaşılır bir dille çevrilmiş olan bu kitabın, sanatla ilgilenen herkes için yararlı olacağı ve özellikle estetik üzerine yazılmış çok daha ağır eserlerin anlaşılmasını kolaylaştıracak ilk kavramları kazandıracağı kesin. Diğer bir sevindirici nokta ise kitapta yeralan diğer bölümlerin de Gönen Güzey tarafından yayıma hazırlanması...□

FERYAL İREZ

Doğu Büyüşü mü, "*Fetheden İslâm* mı"?

Michael Rogers, A Hòditò İszlâm, Helikon Kiadò Budapest, 1987, 170 s. resimli

MACARLAR, biz Türkleri ve öteki Doğu uluslarını tarihçileri, Şarkiyatçı ve Türkologlarının yazdıklarıyla tanımak için oldukça çaba gösteriyorlar. Kendi yazar ve araştırıcılarının eserlerini yayımlamanın dışında, ilginç buldukları yabancıların kitaplarını da Macarcaya çeviriyorlar.

Michael Rogers'in önce 1976'da, Lausanne'da *The Spread of Islam* adıyla yayımlanan kitabını Macarcaya, Pálvölgyi Endre çevirmiş. Fetheden İslâm, gözalıcı ve çoğu renkli resimlerle donatılmış büyük boy bir kitap.

Diğer Avrupalılar gibi, Macarları da ilgilendiren başlıca konu, İslâm dininin çok kısa bir sürede o denli geniş alanlara nasıl yayıldığı. Bu salt kılıçla gerçekleşen bir fethetme miydi? Nasıl oldu da çok ayrı dilleri ve nitelikleri olan onca ulus, bu dinin etkisine girdi? Fetheden İslâm adlı kitap, bu soruya yazılı kaynakların ışığında açıklık getirmek amacına yönelik. İslâm tarihinin ilk sekiz yüz yıllık anılarını, ortak kültürünün yapılarını, bu yapıların temel plânlarını, düzenlerini, biçimlerini, süslenişlerini incelemek amaçlanıyor. İslâmiyetin başında oluşturulan kurumlar, kuruluşlar, binalar hakkında yeterli belge ve bilgi olmaması nedeniyle, salt arkeolojiye bağlı kalınmak istenmiyor.

13-15. yüzyıl Mısır'ı, İran'ı, İçasya'sı ve Anadolu'su belgelerinin bolluğu, korunabilmiş bina ve eserleriyle incelemeğe değer bulunuyor. Yine de yaklaşımın tek yönlü olabileceği; ancak bundan kaçınılmaya çalışılacağı vurgulanıyor.

Kitapta önsözden sonra, MS. 600 ile 1500 yılları arasını kapsayan bir kronoloji tablosu yeralıyor. Tabloda bu süreçte ortaya çıkıp yönetim kurmuş hanedanlara yer veriliyor.

Birinci bölümün başlığı "İslâmın Büyüsü" adını taşıyor. Kazılarla gün ışığına çıkarılan eserler, zamanımıza değin korunabilenler nedense hep büyüleyici bulunuyor. Coğrafyacılar, tarihçiler, gezginler ve araştırıcılar hep bu büyünün ardında dolaştılar. Müslümanların eserlerinin büyüsü, belki de Firavunlar ve Ortaçağ Avrupalısının aksine, "her şey geçicidir" görüşünden kaynaklanıyordu.

Sonra, Uzun Hasan'ın Tebriz yakınındaki "Sekiz Cennet" adlı sarayının plânıyla İstanbul'daki Çinili Köşk karşılaştırılıyor. Büyük benzerlikler bulunan iki yapının ilk zamanlardaki durumları, süsleri, kullanım amaçları üzerinde duruluyor.

Kitapta bir bölüm de 15. yüzyıl Semerkant'ına ayrılmış. Harita, resim ve plânlarla, özellikle Timur zamanı eserlerinin olağanüstü güzelliği gözler önüne seriliyor. Uluğ Bey ve Babür Şah da bu bölümde tanıtılıyorlar.

"İslâm, Bir Din Tarihi" başlıklı bölümün neden önsöz ve zaman cetvelinden sonraya değil de, araya alındığı pek anlaşılmıyor. İslâm dünyasının haritası da verilen bu bölümde, ilk fetihlerden başlayarak Emeviler, Abbasiler zamanı tarihi özetleniyor. Yönetimlerin güçlenmesinden, ümmet duygusundan millet duygusuna ulaşma sürecinden söz ediliyor. 7-8. yüzyıllarda İslâm dini yayılıp fetihler yapılırken, ilk anda kendi dil ve kültürlerine ilgisiz kalan uluslar, özellikle İranlılar, Arapça olan Kur'an'ı yasak olduğu halde, tercüme etmeye ve açıklamaya yöneldiler. İran'da ve Türk soylu hanedanlar katında Farsça ve Türkçe kitaplar yazılmaya başlandıkça, Arap kültürü etkisi, yerini ulusal kültürlerin etkisine bıraktı. Örneğin Reşiddüddin, *Câmiü't-tevârih* adlı kitabında, Fars gelenek-göreneklerinin mirasına dikkat çekti.

Ayrı başlıklar altında dinin mezheplere ayrılması, uyuşmazlıklar üzerinde duruluyor. Kur'an'ın anlaşılması güçlüğünden, hadislerle açıklama yapma gerekliliği duyulduğundan söz ediliyor.

Doğu Bayezid'taki İshak Paşa Sarayı.

Aslı, Washington'daki Freer Sanat Galerisi'nde bulunan, Firdevsî Şahnamesi'nin 14. yüzyıldan kalma bir yazmasında, Büyük İskender'in ölümünü anlatan bir tasvir (Tebriz Okulu).

İslâm hukukuna da değinilen bu bölümde, kadılardan, şeriatın uygulanışından hükümlerdeki katılık nedeniyle zaman zaman hükümdarların "kanun" koyma gereği duymaları belirtiliyor.

Politik çöküşler için de ayrı bir bölüm açılmış. Emevi ve Abbasiler'in ardından, İslâm dünyasında birbiri ardınca hüküm süren hanedanların süreksizliği, üzerinde durulan başlıca konu. Yönetimlerin kişilere bağlı kısa sürüşünde, dış etkenlerden de söz ediliyor. Örneğin, Moğolların zaman zaman ortaya çıkıp Anadolu'ya değin bütün yönetimleri sarsmaları gibi.

Memlûkler'e ayrılan bölümde, bu Kıpçak Türk'ü kökünden gelme kölelerin, 1227'den başlayarak Mısır'a getirilişleri, kısa süren buyrukaltı yaşamdan Baybars yönetiminde buyurmaya yönelik duruma gelişleri ele alınıyor. Fırat'ın yukarılarına dek genişleyen bir devletin kurucusu bu insanların, sadece asker değil, iyi sanatçı ve tüccar oluşları da belirtiliyor.

Anadolu Selçukluları ve ilk zaman Osmanlıları için ayrılan bölümlerde, belli başlı olaylara değinilerek İstanbul'un fethi üzerinde duruluyor. Bu fetihle Osmanlılar'ın iki dinin sünnî ve ortodokslarının savunucusu durumuna geldikleri öne sürülüyor.

Halep kentinin İslâmiyetten önceki tarihinden başlayarak 13. yüzyıldaki yapılarına on beş resimle yer veriliyor ve açıklamalarda bulunuluyor. Yine çarpıcı resimlerle ele alınan "kentsel ve kırsal kesim" çelişkisini Doğu Anadolu, Afganistan, Hive görüntüleri gözler önüne seriyor.

Hat sanatının konu alındığı bölümde, yazının nerelere niçin yazılma gereği duyulduğuna değiniliyor. Kitabeler, vakfiyeler özel ve özentili yazılarla yazıldı. Çok zaman Arapça ya Kur'an ya hadis, ya da bir dua, bir levhaya, kubbe içine, kapı üstüne yazılırdı.

Ortaçağ İslâm kentlerinden Bağdat ve Samarra ayrı bir başlık altında ele alınıyor. İster bu iki kente, ister başka kentlere yerleşsinler, çoğu göçebe olan toplulukların birdenbire eski alışkanlıklarını bırakıp kent yaşamını benimseyemedikleri öne sürülüyor. Üstelik kent-

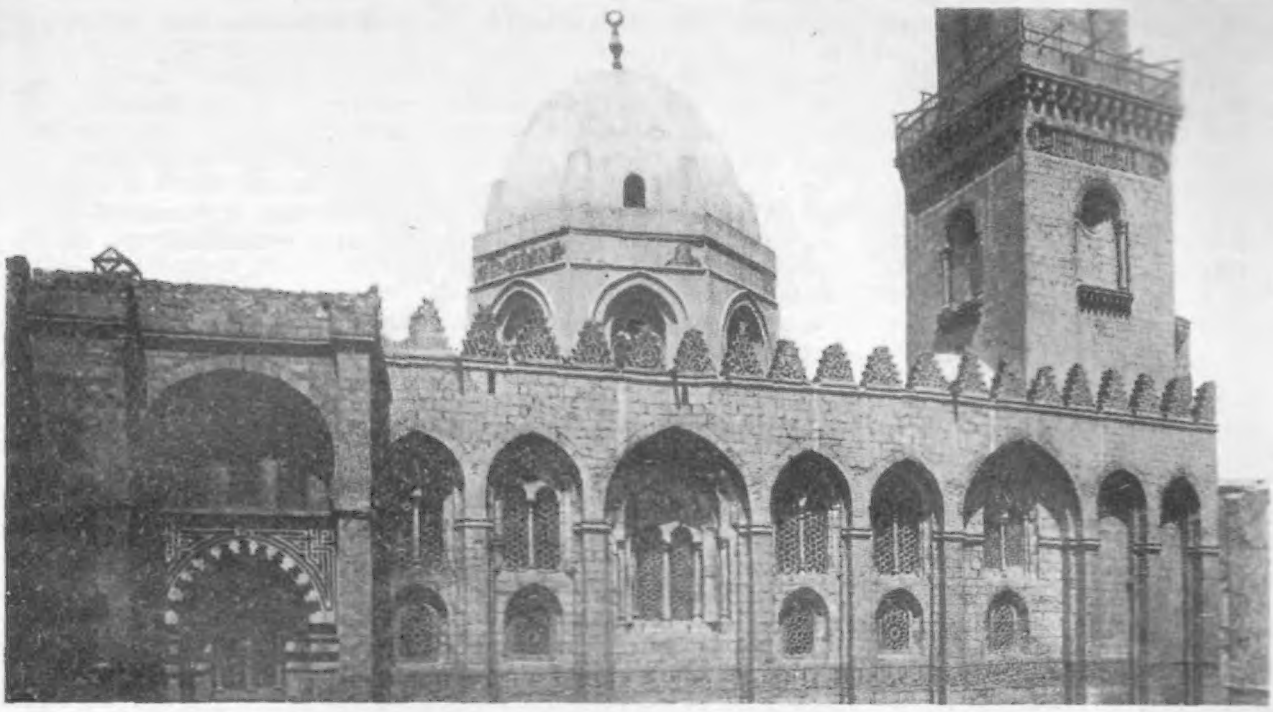

Kahire'de 13. ve 4. yüzyıl Memlûk eserlerinden bir medrese.

ler göçebelerin sürekli baskı ve yağmasından da kurtulamadı deniliyor. Halife ya da sultanın bir görevi de hareketli halkların merkezi konumunda, onları kente bağlamaktı. Bu yüzden surları, kaleleri, limanları, tersaneleri, sarnıçları, su yolları inşasını kendileri üstlendiler. Değirmenler, kervansaraylar yaptırdılar.

Din eğitimi ve mistisizm başlığı altında ilk mescit ve cami örneklerine değiniliyor. Cami içi unsurlardan mihrap ve minber hakkında bilgi veriliyor. Minare ve gelişimi üzerinde de oldukça duruluyor. Çeşmeler, medreseler, kütüphaneler hakkında da yararlı bilgilere yer veriliyor.

Okulların durumuyla buralarda okutulan derslerin de altı çiziliyor. Uluğ Bey ve rasathanesinin önemine değiniliyor. Yalnız medereselerde değil, camilerde de astronomi ve matematik okutulduğuna değiniliyor. Bu iki dersin önemi, "kıbleyi doğru saptama açısından da kaçınılmazdı" diye vurgulanıyor.

Hastahaneler bölümünde, pek çok ünlü hekimin Yahudi ya da Hıristiyan oluşu belirtiliyor. Bunların nasıl ve nerede yetiştiği üzerinde duruluyor. Hekimlerin son zamanlara dek Osmanlı Sultanları katındaki özel konumlarından söz ediliyor.

Tekke, zaviye, türbeler mistisizmle içiçe ele alınıyor. Bunların İslâm dünyasındaki önemleri ve konumları anlatılıyor. Seyyit Battal Gazi'nin sekiz köşeli mezarının bir yanındaki müzikevine, Niksar'daki Çöreği Büyük Tekkenin avlusundaki geyiğe değin pek çok bilgi veriliyor.

Hasan Sultan'ın Kahire'deki Camisi pek çok açıdan, içten ve dıştan resimlerle desteklenerek anlatılıyor.

Ayrı bir bölümde "minyatür kentler" denilen İslâm saraylarına yer veriliyor. Bunlar arasında, İstanbul'daki Çinili Köşk'ün de cepheden bir resmi yeralıyor. Elhamra'nın hem resmi, hem plânı verilerek oldukça ayrıntılı anlatılıyor. Ev örnekleri olarak Siirt ve Mardin'deki yapılara dikkat çekiliyor. Hamamların Roma etkisinde geliştiği savunuluyor.

Kâbe'den başlayarak kutsal yerlerede oldukça değinilmekte. Bunlardan Urfa'daki Hz. İbrahim kutsalyeri de altyazılı olarak resimleniyor. Türkistan ve Kudüs tapınakları ve türbeleriyle kitap sonuçlandırılıyor.

İslâm dünyasını tanımak isteyenlere ayrıca kaynak eserlerden oluşan bir liste sunuluyor. Bunu küçük bir sözlük izliyor.

Fetheden İslâm, bizce yan tutmadan, çok da bilimselliğe kaçmaksızın yazılmış bir kitap. Yabancıların Doğuya ve İslâm dünyasına duydukları merakı büyük ölçüde giderecek nitelikte. □

CEMİL ÖZTÜRK

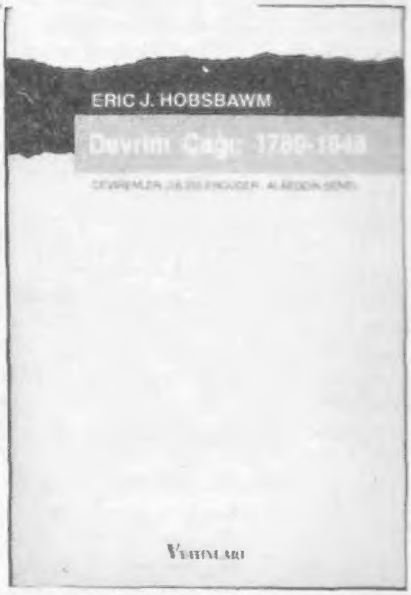

"Uzun Ondokuzuncu Yüzyılın" Öyküsü

E.J.Hobsbawm, *Devrim Çağı (1789-1848)* Çevirenler: Jülide Ergüder-Alâeddin Şenel, Ankara, 1989, V Yayınları, 659 s.

E.J. Hobsbawm'ı, Türkçe'de *Sosyal İsyancılar* ve *Sanayi ve İmparatorluk*[1] adlı kitapları ile daha önce tanımıştık. Çağımızın bu büyük İngiliz İktisadî ve Sosyal Tarihçisinin önemli, fakat bir o

kadar da ilginç bir diğer kitabı, *Devrim Çağı*[2] da Türkçe'ye kazandırıldı.

Hobsbawm *Devrim Çağı*'nda, meslekten tarihçilerin "uzun ondokuzuncu yüzyıl" (1750-1914) olarak tanımladıkları bir zaman dilimini, 1789-1848 dönemini, ele alıyor. *Devrim Çağı*, yazarının da *Önsöz*'de belirttiği gibi, meslekten tarihçilerden daha çok, "yalnızca geçmişte ne olduğunu merak etmekle kalmayıp, dünyanın günümüzdeki duruma niçin ve nasıl gelindiğini ve nereye gittiğini anlamak isteyen o (...) zeki ve öğrenim görmüş yurttaş"lara hitap etmek üzere kaleme alınmış. Bununla birlikte, Hobsbawm'un yaptığı çarpıcı saptırma ve nüfuz edici gözlemler kitabı, her düzeyden okuyucu (ve araştırmacı) için göz ardı edilemez bir "kaynak kitap" konumuna getiriyor.

"Uzun ondokuzuncu yüzyıl"ı niteleyen, ancak uzantıları itibariyle günümüzü de belirlemeye devam eden iki "olay"dan sözetmek mümkün: İngiliz *Sanayi Devrimi* ve 1789 Fransız *Siyasi Devrimi*. Hobsbawm bu iki olaya "çifte devrim" adını veriyor. Üzerlerinden iki yüzyıl geçmiş olmasına rağmen bu "çifte devrim", yani *Sanayi Devrimi* ile *Fransız Devrimi* hakkındaki tartışmaların söndüğünü söylemek mümkün değil. Hatta, zaman zaman yeniden alevlendiğini söylemek daha gerçekçi olur. Nitekim Fransız Devrimi'nin iki yüzüncü yılı nedeniyle yayımlanan incelemelerde görüşlerin çeşitliliği (ve hatta zıtlığı) buna yeterince tanıklık etti. Sanayi Devrimi üzerine (Batı'da) yayımlanan yazıların hızının kesilmemesi ise bir diğer dayanak... Hem bireysel, hem de ulusal (ve giderek uluslararası) düzeyde etkileri bu denli derin ve yoğun olan bu "sorun alanları" üzerinde tartışmaların bitmediğine (ve bir süre daha bitmeyeceğine) herhalde şaşmamak gerekir...

Bence "çifte devrim"in önemi, her şeyden önce bugünkü düşünme biçimimizin *içeriğini* belirlemesinde yatmaktadır. Böyle bir yargının kanıtlarını da günlük dile dahi yansıyan sözcük ve/ya da kavramlar oluşturmaktadır. Sadece ülkemizde değil, dünya ölçeğinde artık "sanayi", "sanayileşme", "gelişme", "proletarya", "burjuvazi", "demokrasi", "devrim", "teknoloji", "kapitalizm", "sosyalizm", "milliyetçilik", "sosyal bilimler" vb. kavramlara gönderme yapmadan tartışmak/düşünmek mümkün bile değil. Bunlar, vb. kavramların bugünkü kapsam ve içerikleri ise, esas itibariyle, "çifte devrim" *süreci* içinde belirlenmiş. Gerçekten de, gerek 1780'lerde başladığı genellikle kabul gören *Sanayi Devrimi* ile 1789 *Fransız Devrimi*'ni bir kerede ortaya çıkmış ve tamamlanmış (donmuş) olgular olarak değil, kendi gelişmeleri içinde dahi evreleri olan, fakat öte yandan yeni oluşumlara da kaynaklık eden *süreçler* şeklinde algılamak ve yorumlamak doğru olur. Örneğin, bugünün "bilimsel-teknolojik devrimi"ni kavramak için Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı işbölümüne; bu işbölümünün içinde yer aldığı toplumsal/kültürel örgütlenmelere başvurmak durumundayız. Keza, bugün çok tartışılan "demokrasi" sorununun, 9 Thermidor'a, Babeuf'ün *Eşitler Komplosu*'na ve oradan 1848 Devrimlerine gönderme yapmadan kavramak zordur. Nitekim Hobsbawm'ın Türkçe'ye henüz çevrilmemiş ama bir an önce çevrilmesini temenni ettiğimiz *Sermaye Çağı: 1848-1875* (1975) ve *İmparatorluk Çağı: 1875-1914* (1987) adlı kitaplarında bu süreç işlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında E.J. Hobsbawm'ı oluşumların ve somutta "uzun ondokuzuncu yüzyıl"ın tarihçisi biçiminde nitelemek yanlış ve abartılı sayılmamalıdır.

Sanayi Devrimi bağlamında, tarihçiler neredeyse kategorik hale gelmiş, birkaç soru (sorun) etrafında tartışmaktadırlar: Sanayi Devrimi, gerçekten bir *devrim* miydi? Sanayi Devrimi ne idi? Sanayi Devrimi niçin *ilk kez İngiltere*'de ortaya çıktı?

Birinci soru (sorun) toplumsal bilimcileri, toplumların gelişme biçimleri üzerinde kabaca iki gruba bölen çok daha kapsayıcı ve temel bir soru (sorun)dur: Toplumlar *evrim* yolu ile mi yoksa kopuşlarla *sıçramalı* (devrim) olarak mı gelişirler? Hobsbawm'ın soruya (soruna) getirdiği cevap kendisini ikinci gruba sokmaktadır. Şöyle diyor: "1780'lerde ya da ona yakın tarihlerdeki *ani, niteliksel, köklü* (temel) dönüşüm bir devrim değil idiyse, bu sözcüğün hiçbir sağduyulu anlamı yok demektir." (s.58, vurgular bana ait).

İkinci soru (sorun) biraz "teknik" bir soru olmakla birlikte, özünde, "sanayileşme" nedir, sorusuyla ilintilidir. Gerçekten de, ilgili literatürde sanayi devrimi, sanayileşme ile; sanayileşme ise genellikle teknolojik gelişme ile özdeş tutulur. Nitekim Hobsbawm da sürecin niteliğini şöyle ortaya koymaktadır: "[Sanayi Devrimi], 1780'lerde bir zaman ve insanlık tarihinde ilk defa, insan toplumlarının *üretici gücünün* köstekleyici prangalarından kurtarılması demektir." (s.57, vurgular benim). Ancak Hobsbawm'a haksızlık etmemek için şunu da vurgulamak gerekir: O, "sanayileşme" derken, deyimi, özgülleştirilmiş biçimiyle kullanır; yani herhangi bir sanayileşmeden değil, *kapitalist sanayileşmeden* bahseder. Dolayısı ile *Sanayi Devrimi* de kapitalist gelişme içinde, ticarî kapitalizmden sanayi kapitalizmine dönüşme anını gösterir.

Niçin ilk kez İngiltere sorusu ise ampirik düzeyde belki de en fazla tartışılan konudur. Konunun ayrıntılarına burada giremeyeceğimiz açık. Ancak, kısaca şu kadar söylenebilir ki feodal rantların ödenmesinde biçim değişmeleri (emek ranttan ürün ranta, oradan kiracılık ilişkilerine yani para ranta geçiş) ve çitleme hareketi (tarımda bireyciliğin gelişmesi) önce İngiltere'de gerçekleşmeseydi *Sanayi Devrimi*'ne "teknik" düzeyde Hollanda ve Fransa, İngiltere'den daha yakındı. Eğer bu gözlem yanlış değilse, bu durumda, sorunun özü, "teknik" düzeyde değil, toplumsal ilişkilerin çözülme sürecinde aranmalıdır; denilebilecektir.

Benzetme uygun düşerse, ondokuzuncu yüzyıl oluşumlarının maddesini (bedenini) *Sanayi Devrimi* sağladıysa "ruh"unu da 1789 *Fransız Devrimi* verdi. Bu bakımdan, bu iki devrimi birbirlerinden bağımsız olarak düşünmemek gerekir. Bu iki devrim bir arada, önce baştanbaşa Avrupa'yı, giderek tüm dünyayı etkiledi. Dünya ölçeğindeki sonraki gelişmelere bir "norm" oluşturdu.

Fransız Devrimi'nin getirdiği "eşitlik, özgürlük, kardeşlik" sloganı karşısında Avrupa'nın siyasî yapıları birer birer çatırdamaya başladı. Bu açıdan bakıldığında Fransa'daki 1789'u, 1792'den itibaren, Avrupa'nın diğer ülkelerinde 1830 ve 1848 Devrimlerinde *biçim* değiştirmiş olarak yeniden görüyoruz. Böylece, 1789'u anlamadan 1830 ve 1848 Devrimlerini anlamak zor olduğu gibi, 1848 Devrimlerini yerli yerine koymadan 1917'ye giden yolu bulmak da güçleşecektir. İşte Hobsbawm bu süreci tüm genişliği ile ele alıyor kitabında. Üstelik bunu, sadece iktisadî ve siyasî gelişmelerle de sınırlamıyor. Toplumsal, ideolojik etkileşimleri (sonuçları) ortaya koyduğu kadar "çifte devrim"in sanat ve bilimi de nasıl etkilediğini ustaca sergiliyor.

"1989 Devrimleri"nin yaşandığı günümüzde usta işi bir çeviriyle Türkçe'ye kazandırılmış olan *Devrim Çağı*'nı okumakta bence büyük yarar var. □

İŞAYA ÜŞÜR

[1] E.J. Hobsbawm, *Sosyal İsyancılar* (Çev. Necati Doğru), Yöntem Yayınları, İstanbul, 1973; *Sanayi ve İmparatorluk* (Çev. Y.Gülerman - A.Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1987.

[2] E.J. Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848* (Çev. J.Ergüder-A.Şenel), V Yayınları, Ankara 1989.

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAK

18. ULUSLARARASI
İSTANBUL FESTİVALİ
15.6 - 25.7.1990